

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Ο ΠΡΙΓΚΙΠΑΣ ΑΝΔΡΕΑΣ (1882-1944) ήταν το έβδομο παιδί του βασιλιά Γεωργίου Α΄ και είναι ένα από τα λιγότερο προβεβλημένα μέλη της ελληνικής βασιλικής οικογένειας. Αφησε το δικό του στίγμα στη νεοελληνική Ιστορία κυρίως με της σύντομη συμμετοχή του στη Μικρασιατική Εκστρατεία το 1921, η οποία λίγο έλειψε να τον οδηγήσει στο εκτελεστικό απόσπασμα.

Η σύζυγός του, πριγκίπισσα Αλίκη του Μπάτενμπεργκ, ήταν εγγονή της βασίλισσας Βικτωρίας της Βρετανίας. Ήταν κωφή, έμαθε όμως να επικοινωνεί διαβάζοντας τα χείλη των συνομιλητών της και μιλούσε άπταιστα αγγλικά και γερμανικά.

Ο Ανδρέας αποφοίτησε από τη Σχολή Ευελπίδων και ακολούθησε στρατιωτική καριέρα ως αξιωματικός του ελληνικού στρατού. Έλαβε μέρος στους Βαλκανικούς Πολέμους και στην εκστρατεία στη Μικρά Ασία. Επέστρεψε στην Ελλάδα πριν από τη λήξη της Μικρασιατικής Εκστρατείας και μετά την επανάσταση του Πλαστήρα συνελήφθη και δικάστηκε από έκτακτο στρατοδικείο ως ένας εκ των υπαίτιων της Μικρασιατικής Καταστροφής. Καταδικάστηκε σε θάνατο, γλίτωσε ωστόσο τον τουφεκισμό έπειτα από παρέμβαση του βασιλιά της Αγγλίας και η ποινή του μετατράπηκε σε εξορία. Το 1927 το όνομα του συζητήθηκε ως ενδεχόμενου υποψηφίου για την Προεδρία της Ελληνικής Δημοκρατίας, που είχε ανακηρυχθεί το 1923. Μία από τις προϋποθέσεις για την έγκρισή του θα ήταν η ύπαρξη πολιτικής σταθερότητας στη χώρα, την οποία θα μπορούσε να εγγυηθεί η ανάρρηση του Ανδρέα στον προεδρικό θώκο. Τελικά η υπόθεση δεν είχε συνέχεια.

Η οικογένεια εγκαταστάθηκε τελικά στη Γαλλία, ως φιλοξενούμενη πλούσιων συγγενών. Λόγω ιδιοσυγκρασίας όσο και λόγω της ιεραρχικά χαμηλής του θέσης στη βασιλική οικογένεια δεν ήταν προορισμένος να αναλάβει πρωταγωνιστικό ρόλο

στα πολιτικοστρατιωτικά δρώμενα της εποχής του. Εάν δεν είχε μεσολαβήσει ο Εθνικός Διχασμός, το πιθανότερο είναι ότι θα είχε τερματίσει τη στρατιωτική του σταδιοδρομία χωρίς να εκτεθεί στα φώτα της δημοσιότητας. Η δίκη του, που είχε σαφώς πολιτικά αίτια, αποτέλεσε την πιο διάσημη ημέρα της ζωής του, προφανώς όμως για λάθος λόγους. Ως εκ τούτου, η αφάνεια στην οποία περιέπεσε τα τελευταία χρόνια της ζωής του θα πρέπει να αποτέλεσε μια ευχάριστη εξέλιξη γι' αυτόν.

Από τον γάμο του απέκτησε το 1921 τον πρίγκιπα Φίλιππο. Κατετάγη στο Βρετανικό Βασιλικό Ναυτικό. Έλαβε μέρος στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, συμμετείχε στη Μάχη της Κρήτης και στη Ναυμαχία του Ταινάρου και ήταν παρών κατά την υπογραφή της παράδοσης της Ιαπωνίας στον κόλπο του Τόκιο.

Τον Μάρτιο του 1947, ο Φίλιππος εγκατέλειψε τους ελληνικούς και δανικούς βασιλικούς τίτλους του, υιοθέτησε το επώνυμο Μαουντμπάτεν και απέκτησε τη βρετανική υπηκοότητα. Στις 20 Νοεμβρίου 1947, κατά την ημέρα του γάμου του με την Ελισάβετ, ο βασιλιάς Γεώργιος του απένειμε τον τίτλο του Δούκα του Εδιμβούργου.

Ως παιδί δεν γνώρισε τη θαλπωρή της «οικογένειας» και του «σπιτιού», γι' αυτό σε μία συνέντευξη, όταν ρωτήθηκε ποιά γλώσσα μιλούσε μικρός στο σπίτι, απάντησε με την ερώτηση «τι εννοείτε "σπίτι";». Δεν μιλά ποτέ για ό,τι τον θλίβει.

Συνήθως όταν τον ρωτούν για την καταγωγή του λέει πως είναι Δανός, αλλά σε μία πρόσφατη συνέντευξή του απάντησε αινιγματικά: «είμαι Έλληνας, αλλά...».

Διονύσης Ν. Μουσμότης
Εκδότης - Διευθυντής

ΤΕΥΧΟΣ # 631 / ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2021

ΣΥΝΘΕΣΗ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

Ο Πρίγκιπας Ανδρέας (1913) και, δεξιά, ο Πρίγκιπας Φίλιππος (2017)
Παράγωγο από τις προσωπογραφίες των Φίλιπ ντι Λάσλο και Ραλφ Χέιμανς

ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ:

ΣΕΛ. 22: "Inside view 45.jpg", Christos Koudounis /Wikimedia Commons/CC BY-SA 4.0

Με τα αρχικά CCPL δηλώνεται ότι η φωτογραφία υπάγεται στην άδεια χρήσης Creative Commons (Creative Commons Public License/CC-by-sa), αντίγραφο της οποίας παρατίθεται στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.creativecommons.org/licenses/by/2.5/legalcode.

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Διονύσης Ν. Μουσμούτης
ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ: Σπυρίδων Πλουμίδης
ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ: Λευτέρης Καντζίνος
ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ:

Νίκος Βατόπουλος, Βαγγέλης Κούμπουλης
ΝΟΜΙΚΗ ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ: Πιερρίνα Κοριατοπούλου

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

Γιώργος Βούλγαρης, αντισαγγελέας Εφετών, δ.ν.:

Γιώργος Γεωργής, τ. πρέσβης, Καθηγητής Νεότερης Ιστορίας,
Πανεπιστήμιο Νεάπολης Πάφου, Κύπρος

Στράτος Δορδανάς, Επίκουρος Καθηγητής Σύγχρονης Ιστορίας,
Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Νίκος Καραπιδάκης, Καθηγητής Μεσαιωνικής Ιστορίας,
Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Μαριέττα Μινώτου, τ. διευθύντρια Γενικών Αρχείων του Κράτους
Κωνσταντίνα Μπότσιου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Σύγχρονης
Ιστορίας και Διεθνούς Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Πέτρος Παπαπολυβίου, Αναπληρωτής Καθηγητής Νεότερης
και Σύγχρονης Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Κύπρου

Σπυρίδων Πλουμίδης, Επίκουρος Καθηγητής Νεότερης
και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Σωτήρης Ριζάς, διευθυντής ερευνών στο Κέντρο Έρευνας
Ιστορίας Νεότερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών

Ανδρέας Στεργίου, Αναπληρωτής Καθηγητής Σύγχρονης
Ευρωπαϊκής Ιστορίας και Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ - ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ:

Ελένη Βαλεριάνου | evalerianou@istoria.gr

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΜΑΡΚΕΤΙΝΓΚ: Τατιάνα Μοσχοπούλου

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ: Χριστίνα Τουχαντζίδου

ΛΟΓΙΣΤΗΡΙΟ: Ευάγγελος Κωσταρέλης

ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: ΠΟΛΥΓΡΑΦΟΣ PRESS

ΔΙΑΝΟΜΗ: Άργος

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

Πανεπιστημίου 46, 106 78 Αθήνα

ΤΗΛ. +30 210 36.11.880, +30 210 36.23.993

Η *Ιστορία Εικονογραφημένη* καταβάλλει κάθε προσπάθεια ώστε να διασφαλίσει ότι τα άρθρα που δημοσιεύονται είναι ορθά και πλήρη. Όμως, δεν φέρει καμία ευθύνη για ενδεχόμενο λάθος ή παράλειψη πληροφοριών, σχετικά με την ακρίβεια και αξιοπιστία των παραπάνω άρθρων. Το περιεχόμενο και οι απόψεις των άρθρων εμπίπτουν στην αποκλειστική ευθύνη των συντακτών τους. ΑΠΑΓΟΡΕΥΕΤΑΙ η πώληση, η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική ή η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του περιοδικού με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του Εκδότη.

- 6 Η Φιλική Εταιρεία (1814-1821):
Ιδεολογική ταυτότητα
και πολιτικοί στόχοι

ΤΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗ

- 18 Το Όρος των Αμώμων

ΤΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

- 82 Η Εκκλησία των Αθηνών:
Από την ίδρυσή της
μέχρι τις μέρες μας

ΤΟΥ ΒΑΓΓΕΛΗ ΚΟΥΜΠΟΥΛΗ

- 94 Η δολοφονία
των βασιλέων της Σερβίας
Αλεξάνδρου και Δράγας (1903)

ΤΟΥ ΤΙΤΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

ΠΡΙΓΚΙΠΕΣ ΑΝΔΡΕΑΣ & ΦΙΛΙΠΠΟΣ

- 30 Ο Πρίγκιπας Ανδρέας
στις συμπληγάδες
του Εθνικού Διχασμού

ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΝΙΚΟΛΟΥΔΗ

- 49 Πρίγκιπας Φίλιππος,
ο Δούκας του Εδιμβούργου
«Τι εννοείτε “σπίτι”;»

ΤΟΥ ΛΕΥΤΕΡΗ ΚΑΝΤΖΙΝΟΥ

- 107 Ο «φλύαρος» ασύρματος
του Νίκου Ζαχαριάδη

ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΑΤΑΡΟΥΝΗ

- 67 Η κώφωση του Μπετόβεν

ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ Γ. ΜΑΡΚΕΑ

ΜΟΝΙΜΕΣ ΣΤΗΛΕΣ & ΙΣΤΟΡΙΑ

- 120 Το Χθες

ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΙΚΟ ΝΙΚΟΛΟΥΔΗ

- 122 Επικαιρότητα

ΑΠΟ ΤΟΝ ΓΙΑΝΝΗ ΡΑΓΚΟ

- 124 Βιβλία

ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΙΟΝΥΣΗ Ν. ΜΟΥΣΜΟΥΤΗ

- 128 Σταυρόλεξο

ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΑΤΑΡΟΥΝΗ

630 / ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2020

629 / ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2020

628 / ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2020

627 / ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2020

626 / ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 2020

625 / ΙΟΥΛΙΟΣ 2020

ΜΟΝΟ ΓΙΑ ΨΗΦΙΑΚΗ ΑΝΑΓΝΩΣΗ
ΨΗΦΙΟΠΟΙΗΣΗ: Κ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

www.istoria.gr

ΔΕΝ ΠΩΛΕΙΤΑΙ

1 / ΙΟΥΛΙΟΣ 1968

ΣΥΛΛΕΚΤΙΚΟ ΤΕΥΧΟΣ

ΑΝΑΓΝΩΣΤΕΣ

ΕΓΓΡΑΦΕΙΤΕ
ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΗΣ
ΚΑΙ ΕΠΩΦΕΛΗΘΕΙΤΕ

- 1 **ΕΚΠΤΩΣΗ 25%** ΕΝΤΥΠΗ
41% ΨΗΦΙΑΚΗ
- 1 **ΔΩΡΕΑΝ ΠΑΡΑΔΟΣΗ**
- 1 **ΨΗΦΙΑΚΗ ΠΡΟΣΒΑΣΗ**

ΑΞΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ

ΕΝΤΥΠΗ & ΔΩΡΟ* ΨΗΦΙΑΚΗ

	ΕΤΗΣΙΑ	6ΜΗΝΗ
ΕΛΛΑΔΑ	50 €	25
ΚΥΠΡΟΣ	100 €	50
ΕΥΡΩΠΗ	110 €	55
ΛΟΙΠΕΣ ΧΩΡΕΣ	120 €	60

ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΤΗΣΙΑ 35€

Στην τιμή εφαρμόζεται η έκπτωση
και συμπεριλαμβάνονται ο ΦΠΑ
και τα ταχυδρομικά έξοδα

ΙΣΧΥΕΙ ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΗ
ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΕΚΠΤΩΣΗ 10%

* Δωρεάν ψηφιακή εγγραφή για
κάθε συνδρομή στην έντυπη έκδοση

**Ανακαλύψτε τη δύναμη
που κρύβει η γνώση
της Ιστορίας**

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ

www.istoria.gr

E-MAIL: info@istoria.gr

(+30) 210 49.13.502, 210 36.23.993

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ

ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΝΕΑ ΑΝΑΝΕΩΣΗ
από το τεύχος του μηνός.....

ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΕΤΗΣΙΑ ΕΞΑΜΗΝΗ
 ΕΝΤΥΠΗ ΕΝΤΥΠΗ & ΨΗΦΙΑΚΗ ΨΗΦΙΑΚΗ

ΟΝΟΜ/ΝΥΜΟ.....

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ.....

ΠΕΡΙΟΧΗ..... Τ.Κ.....

ΠΟΛΗ..... ΧΩΡΑ.....

ΤΗΛ..... EMAIL.....

**Κάντε ένα δώρο ιστορικής αξίας
στα αγαπημένα σας πρόσωπα**

ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΔΩΡΟ ΝΕΑ ΑΝΑΝΕΩΣΗ
από το τεύχος του μηνός.....

ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΕΤΗΣΙΑ ΕΞΑΜΗΝΗ
 ΕΝΤΥΠΗ ΕΝΤΥΠΗ & ΨΗΦΙΑΚΗ ΨΗΦΙΑΚΗ

Επιθυμώ να αποσταλεί ευχετήρια επιστολή

ΟΝΟΜ/ΝΥΜΟ.....

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ.....

ΠΕΡΙΟΧΗ..... Τ.Κ.....

ΠΟΛΗ..... ΧΩΡΑ.....

ΤΗΛ..... EMAIL.....

ΕΠΙΛΟΓΗ ΠΛΗΡΩΜΗΣ

Δικαιούχος: «ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ
ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ ΜΟΝΟΠΡΟΣΩΠΗ ΙΚΕ»

Με κατάθεση σε τραπεζικό λογαριασμό
ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ | Κωδικός SWIFT/BIC: ETHNGRAA
IBAN: GR36 011 0190 0000 0190 0048 8528
ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ | Κωδικός SWIFT/BIC: PIRBGRAA
IBAN: GR23 017 2034 0005 0340 9216 3075

Έμβασμα με ταχυδρομική επιταγή
ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ
ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ 5
182 33 ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΕΝΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Η ΦΙΛΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ (1814-1821): ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ

ΤΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗ

Η σύσταση της Φιλικής Εταιρείας (1814) αποτελεί κορυφαίο γεγονός της Νεοελληνικής Ιστορίας. Η Εταιρεία των Φιλικών ιδρύθηκε μέσα σε μια εξαιρετικά δύσκολη και δυσοίωνη συγκυρία, όταν η ήττα του Ναπολέοντα σήμανε το τέλος της επαναστατικής διαδικασίας στην Ευρώπη. Οι Έλληνες Φιλικοί ακολούθησαν συνεπώς την οδό των Γάλλων και Ιταλών Καρπονάρων, δηλ. την υπόγεια συνωμοτική δράση. Η σημαντικότερη ωστόσο αλλαγή ήταν η αδυσώπητη πραγματικότητα, ότι οι Έλληνες όφειλαν να αναζητήσουν πλέον την εθνική ελευθερία τους με τις δικές τους δυνάμεις, μόνοι τους, χωρίς την υποστήριξη της ηττημένης Γαλλίας ή της Ρωσίας του τσάρου Αλεξάνδρου Α΄, ο οποίος προσχώρησε στην αντεπαναστατική Ιερή Συμμαχία. Παρ' όλα αυτά τα φαινομενικώς ανυπέρβλητα εμπόδια, η Φιλική Εταιρεία κινήθηκε μαξιμαλιστικά, με πυξίδα το παμβαλκανικό όραμα του Ρήγα Βελεστινλή.

Η αναγέννηση του Φοίνικος

Η ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας συντελέστηκε μέσα στην πιο δύσκολη ιστορική συγκυρία. Ήταν η ιστορική στιγμή που ο Ναπολέων, ηττημένος στη Μάχη της Λειψίας (1813), εξορίστηκε στην Έλβα και η φλόγα της επανάστασης έσβησε στην Ευρώπη. Οι περιστάσεις για τους απανταχού επαναστάτες και θιασώτες της

πολιτικής και κοινωνικής αλλαγής στην Ευρώπη ήταν αντικειμενικώς οι χειρότερες δυνατές. Οι νικήτριες Δυνάμεις συνέρχονταν στη Βιέννη, υπό το άγρυπνο βλέμμα του Μέττερνιχ, για να σχεδιάσουν την Παλινόρθωση και την επάνοδο στο απηρχαιωμένο παλαιό καθεστώς (ancien régime). Το θετικιστικό όραμα του Διαφωτισμού για την καθολική πρόοδο της

Ο όρκος των τριών Φιλικών, χαρακτηριστικό του Βάσου Φαληρέα.

ανθρωπότητας φαινόταν να έχει ακυρωθεί οριστικά. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Εμμανουήλ Ξάνθος στα *Απομνημονεύματά* του, «οι χριστιανοί βασιλείς» της Ευρώπης έδειχναν «αδιαφορίαν» για την τύχη και την άθλια κατάσταση του ελληνικού έθνους. Μέσα σε αυτό το απόλυτο σκοτάδι και από τις στάχτες της Γαλλικής Επανάστασης αναδύθηκε ο

ελληνικός Φοίνικας. Οι Έλληνες λοιπόν (γράφει ο Ξάνθος) αποφάσισαν «να ενεργήσωσι μόνοι των», χωρίς να υπολογίζουν πλέον «την φιλανθρωπίαν» των χριστιανών βασιλέων.

Η σύσταση μιας επαναστατικής εταιρείας το 1814 έμοιαζε λοιπόν να είναι ένα απονοημένο, παράτολμο και ανορθολογικό εγχείρημα. Ωστόσο, οι Έλληνες

Η Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 19ου αιώνα. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Το Μουσείο Φιλικής Εταιρείας βρίσκεται στην οδό Κρέσνι Περεούλοκ της Οδησού.

Φιλικοί είχαν ένα σύγχρονό τους ελπιδοφόρο παράδειγμα: εκείνο των Γάλλων, Ισπανών και Ιταλών Καρμπονάρων, οι οποίοι συνέχισαν την επαναστατική τους δράση με συνωμοτικό υπόγειο τρόπο. Παράλληλα, η (μερική) επιτυχία της Σερβικής Επανάστασης (α΄ φάση: 1804-1813) και η δημιουργία ενός αυτόνομου σερβικού πριγκιπάτου υπό τον Καραγεώργη (γενάρχη της δυναστείας των Καραγεώργεβιτς) γεννούσε βάσιμες και λογικές ελπίδες ότι κάτι ανάλογο (τουλάχιστον την αυτονομία τους από την Πύλη) μπορούσαν να πετύχουν και οι Έλληνες. Άλλωστε, το έδαφος για εξέγερση των χριστιανών ραγιαδών κατά του Σουλτάνου είχε προλειασθεί από τον Ρήγα και τους συντρόφους του. Η διάχυση της Χάρτας και του Θουρίου του Ρήγα στις οθωμανοκρατούμενες χώρες και στην ελληνική Διασπορά είχε σπείρει την ιδέα της επανάστασης και τον σπόρο της ελευθερίας. Μάλιστα, η έκδοση και η κυκλοφορία της *Ελληνικής Νομαρχίας* στην Ιταλία το 1806 μαρτυρεί ότι ο *Λόγος περί Ελευθερίας* (όπως είναι ο υπότιτλος αυτού

του ανώνυμου έργου, το οποίο είναι αφιερωμένο στον Ρήγα) είχε ενδυναμωθεί και αποτελούσε πλέον κοινό τόπο, τουλάχιστον στους κόλπους των Ελλήνων λογίων και στις ελληνορθόδοξες παροικίες της Διασποράς. Επομένως, το εκ πρώτης όψεως επισφαλές σχέδιο των Φιλικών ερμηνεύεται λογικώς μέσα στο ιστορικό του πλαίσιο. Επιπροσθέτως, η σύσταση της Φιλικής σε ρωσικό έδαφος αποτελούσε μian επιπλέον σχετική διασφάλιση, ότι τα σχέδιά της δεν θα προδίδονταν από το μεγάλο ομόδοξο έθνος, αλλ' αντιθέτως η δράση της ελληνικής Εταιρείας θα τύγχανε πιθανότατα ανοχής από τις ρωσικές αρχές, πολλώ δε μάλλον από τη στιγμή που στο τιμόνι της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής βρισκόταν ακόμη ο Ιωάννης Καποδίστριας, μια προσδοκία η οποία επαληθεύτηκε.

Τα πρόσωπα και οι ιδέες

Σε επίπεδο προσώπων, η Φιλική Εταιρεία ήταν φυσικώς ένα καλειδοσκόπιο, το οποίο αντανακλούσε την παραδοσιακή κοινωνία των Νέων Ελλήνων. Ο Ιωάννης

Φιλήμων (ο γραμματέας του Δημητρίου Υψηλάντη και βασική πηγή για την ιστορία της Φιλικής) μάς διασώζει 692 ονοματεπώνυμα μνημένων Φιλικών μαζί με το επάγγελμα και τον τόπο της μύησής τους. Σε αυτό τον κατάλογο συναντούμε όλα τα ετερόκλητα στοιχεία των μεσαίων και των ανώτερων στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας: κληρικούς, εμπόρους, ναυτικούς και πλοιοκτήτες, λογίους, ιατρούς, Φαναριώτες, προεστούς και οπλαρχηγούς. Κατά τον Φιλήμονα, η πρωτοβουλία ανήκε «τη μέση τάξει, τη εμπορική ιδίως».¹ Σύμφωνα με τον ίδιο, ο συνολικός ωστόσο αριθμός των «εταίρων» της Φιλικής υπερέβαινε κατά πολύ τους ταυτισμένους, ήταν πενταπλάσιος, άγγιζε δηλαδή τις 3.500 (άρρηνες στο σύνολό τους, με εξαίρεση, όπως γνωρίζουμε από άλλες πηγές, μία χήρα καρaboκύρισα, τη θρυλική Μπουμπουλίνα). Αλλωστε, η Φιλική είχε εξαρχής ως σκοπό της να εγκολπώσει «όλους τους εκλεκτούς και ανδρείους των ομογενών». Μέχρι το 1821 η Εταιρεία των Φιλικών συγκέντρωσε λοιπόν στους κόλπους της

το μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής ελίτ, με κορυφαία φυσιογνωμία τον Μιχαήλ Σούτσο, Μεγάλο Διερμηνέα της Πύλης και Ηγεμόνα της Μολδαβίας (1819-1821). Τα περισσότερα μάλιστα πρόσωπα που αρνήθηκαν να γίνουν μέλη της ή/και να συμμετάσχουν στην επαναστατική συνωμοσία, όπως ο Ιωάννης Καποδίστριας, δεν ήταν αργίοι αντικείμενα στην εθνικοαπελευθερωτική επανάσταση, αλλά για λόγους τακτικής και προσωπικού συμφέροντος δεν επιθυμούσαν να εμπλακούν ενεργά στην παρακινδυνευμένη αυτή υπόθεση. Σύμφωνα πάλι με τον Φιλήμονα, ο Καποδίστριας συμβούλευσε το 1820 τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, «ίνα επιχειρήση την επανάστασιν, και ουδένα δισταγμόν δείξη περί της επιτυχίας». Μπορούμε συνεπώς βασίμως να υποστηρίξουμε ότι η ελληνική κοινωνία αποδέχθηκε και αγκάλιασε το όραμα και τους στόχους των Φιλικών, και αδημονούσε για την αποτίναξη του τουρκικού ζυγού.

Από τη Φιλική δεν έλειψε ασφαλώς ο «ολέθριος φατριασμός», όπως επισημαίνει (τόμ. Α', σ. κα') ο Φιλήμων στον τόμο Α' του ιστορικού δοκιμίου του για την Ελληνική Επανάσταση. Οι Φιλικοί διαγκωνίζονταν για τα αξιώματα και την προσωπική τους ανάδειξη και προβολή. Έντονη ήταν επίσης η διαμάχη μεταξύ (Πελοποννησίων) αυτοχθόνων και (Φαναριωτών) ετεροχθόνων. Τις εσωτερικές έριδες επέτεινε η απουσία μιας αδιαμφισβήτητης χαρισματικής ηγετικής φυσιογνωμίας στους κόλπους της. Η δις άρνηση του Καποδίστρια να αναλάβει τα ηνία της διέυρνε αυτό το κενό ηγεσίας, ώσπου να το καλύψει (τον Απρίλιο του 1820) ο Αλέξανδρος Υψηλάντης με συμβιβαστικό τρόπο κι ύστερα από πολλές ζυμώσεις.

Σε ιδεολογικό επίπεδο, η Φιλική ή «Ελληνική» (όπως εναλλακτικά αυτοαποκαλείτο) Εταιρεία υπήρξε το όχημα διάδοσης του ελληνικού εθνικισμού. Σε

Ο Ιωάννης Καποδίστριας (1776-1831), χωρίς να είναι αντίθετος στην εθνικοαπελευθερωτική επανάσταση, για λόγους τακτικής και προσωπικού συμφέροντος δεν επιθυμούσε να εμπλακεί ενεργά στην «παρακινδυνευμένη» αυτή υπόθεση. ΔΕΞΙΑ: Ο Μιχαήλ Σούτσος (1784-1864), Μεγάλος Διερμηνέας της Πύλης και Ηγεμόνας της Μολδαβίας (1819-1821), υπήρξε από τα πρώτα μέλη της Φιλικής Εταιρείας (έργο του Λουί Ντυτρέ).

αντίθεση με άλλες εταιρείες προκατόχους της, όπως το Ελληνόγλωσσο Ξενοδοχείο των Παρισίων (ίδρ. 1809) και η Φιλόμουσος Εταιρεία των Αθηνών και της Βιέννης (ίδρ. 1812-1813), των οποίων ο σκοπός ήταν «φιλομαθής και ουδόλως πολιτικός» (όπως επισημαίνει ο Σπυρίδων Τρικούπης στην *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*), η Φιλική είχε αμιγώς πολιτικές στοχεύσεις. Σκοπός της επί λέξει (κατά τη μαρτυρία του Ξάνθου) ήταν η «ανέγερσις και απελευθέρωσις του Ελληνικού Έθνους και της Πατρίδος». Όπως συνάγεται από τα *Απομνημονεύματα* του Ξάνθου, στόχος της ήταν να εμφυσήσει «το γενικόν μίσος των ομογενών κατά της τυραννίας των Τούρκων». Ως εκ τούτου, ο «προσηλυτισμός» της Φιλικής είχε ως πυρήνα του το «άσπονδον μίσος προς τους Τούρκους». ² Έτσι, η τελετή μύησης στη Φιλική, εκτός από το σύνθημα «μάχου υπέρ πίστεως και πατρίδος», περιείχε και

την προτροπή: «να μισήσης, να καταδιώξης, και να εξολοθρεύσης τους εκθρούς της θρησκείας, του έθνους και της πατρίδος σου». ³ Ο όρκος των Ιερολοχιτών του Αλέξανδρου Υψηλάντη προέβλεπε ομοίως: «Να βλέπω πάντοτε τους εκθρούς μας Τούρκους με μίσος και περιφρόνησιν». ⁴ Όπως σημειώνει επίσης ο Φιλήμων, ⁵ η ουσία και ο απώτερος στόχος της Φιλικής ήταν «η ζέουσα πατριωτική φιλοτιμία», «ο ζήλος», «το εθνικόν πνεύμα» και «η μετ' αυταπαρνήσεως απόφασις περί του πολέμου». Ο εθνικός χαρακτήρας της Φιλικής καταφαίνεται και από την πανελλήνια διακλάδωσή της σε όλες τις ελληνικές χώρες (Θράκη, Μακεδονία, Ήπειρο, Στερεά Ελλάδα, Νησιά κ.λπ.) και στην ελληνική Διασπορά στην Ευρώπη και στην Αίγυπτο. Η Φιλική λοιπόν δεν περιορίστηκε σε τοπικό επίπεδο αλλά αγκάλιασε

Συνάμα με τον εθνικισμό, στη θεωρία

Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης (1792-1828), τον οποίο ο Καποδίστριας συμβούλευσε «να επιχειρήση την επανάστασιν».

και στις πρακτικές των Φιλικών συναντούμε εμφανή ανάμεικτα στοιχεία του τεκτονισμού (σε οργανωτικό κυρίως επίπεδο, «κατά τους κανόνες της Εταιρίας των ελευθέρων Κτίστων (Μασόνων)», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Εμμανουήλ Ξάνθος στα *Απομνημονεύματά του*), του ιακωβινισμού και του ρομαντισμού (ο μυστικισμός και η λατρεία του ηρωικού θανάτου είναι εξόχως ρομαντικά στοιχεία). Τυπολογικά, «οι τρεις φίλοι» (όπως τους προσδιορίζει ο Ξάνθος)⁶ συνιδρυτές της Εταιρείας (Εμμανουήλ Ξάνθος, Νικόλαος Σκουφάς και Αθανάσιος Τσακάλωφ) μιμούνταν την Τριανδρία των παρισινών Ιακωβίνων (Δαντών, Μαρά, Ροβεσπιέρου), που το 1793 εγκαινίασε τη ριζοσπαστική φάση της Γαλλικής Επανάστασης και την αιματηρή περίοδο του Τρόμου.

Ωστόσο, οι Έλληνες Φιλικοί, έχοντας το πλεονέκτημα της πρότερης γνώσης, ήταν ρεαλιστές και δεν ακολούθησαν τις

ανατρεπτικές ιδέες και τους ακραίους τρόπους των Γάλλων Ιακωβίνων ούτε βεβαίως αμφισβήτησαν ευθέως (παρά τις τεκτονικού τύπου αναφορές στο «Υπέρτατο Ον» στον όρκο των Φιλικών) την κυρίαρχη πατρώα θρησκεία των Ελλήνων. Όλως αντιθέτως, απ' αρχής φρόντισαν να αποσεισουν κάθε υποψία ότι η εταιρεία τους ήταν κλάδος των Καρμπονάρων ή απομίμηση των Ιακωβίνων.⁷ Αντ' αυτού, όπως μας πληροφορεί πάλι ο Φιλήμων,⁸ πυξίδα τους ήταν το «γενικόν πνεύμα» της «κοινής ενώσεως όλων των τάξεων» και των «εθνών» (Ελλήνων, Βουλγάρων, Σέρβων κ.λπ.) υπέρ του κοινού σκοπού της «ελευθερίας» και «ανεξαρτησίας» από την «τουρκικήν εξουσίαν». Αυτό επί λέξει προϋπέθετε «την κατάπαυσιν πάσης τας οικογενείας [σ.σ. τας τάξεις και τα έθνη] διαιρούσης έχθρας, την αμοιβαίαν εν πάσει περιστάσει συνδρομήν, την θυσίαν και περιουσίας και υπηρεσίας υπέρ του γενικού καλού», και «την ακίνδυνον συνεννόησιν» μεταξύ πασών των κοινωνικών τάξεων. Με διαφορετικά (σημερινά, μαρξίζοντα) λόγια, η Φιλική έκανε κήρυγμα υπέρ της εθνικής ενότητας και της κοινωνικής αλληλεγγύης και της κατάπαυσης της πάλης των τάξεων και των κοινωνικών συγκρούσεων. Ο ιακωβινισμός λοιπόν δεν είχε θέση στην εθνικοαπελευθερωτική επανάσταση και στον αντιτουρκικό πόλεμο που σχεδίαζαν οι Φιλικοί.

Ο θρησκευτικός συμβολισμός ήταν εξίσου έντονος στον πολιτικό λόγο της Φιλικής: Η επιλογή της ημέρας της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού (14 Σεπτεμβρίου) για την πανηγυρική ίδρυσή της συμβόλιζε την αναστήλωση του Σταυρού έναντι της Ημισελήνου και προσέδιδε θρησκευτικό (σταυροφορικό) χαρακτήρα στον σχεδιαζόμενο εθνικοαπελευθερωτικό πόλεμο. Η επέτειος της Υψώσεως χρησιμοποιούνταν έκτοτε παγίως από τους απελεύθερους Έλληνες, για να

εκφράσουν την «επανάστασιν» και τον ξεσηκωμό τους εναντίον της πολιτικής εξουσίας, όπως συνέβη π.χ. έναν αιώνα περίπου αργότερα, το 1909, όταν στο πάνδημο συλλαλητήριο στο Πεδίον του Άρεως κυριάρχησε το σύνθημα «Σήκω» (δηλ. ξεσηκώσου Λαέ!). Ο σταυροφορικός χαρακτήρας της Φιλικής Εταιρείας διαφαίνεται επίσης από το «δίπλωμα» (αποδεικτικό) της μύησης, το οποίο έφερε «*επί κορυφής σταυρόν εφιστάμενον ημισελήνου κάτω κυπτούσης*».

Τα εθνικοαπελευθερωτικά σχέδια: Η πορεία προς τον μαξιμαλισμό

Η οριστική αναγνώριση της αυτονομίας των Σέρβων (1817) αναπτέρωσε τις ελπίδες και οιστρηλάτησε τον νου των Φιλικών, και τους ώθησε να μεταφέρουν την επόμενη χρονιά την έδρα της Εταιρείας τους από την Οδησό στην Κωνσταντινούπολη. Μέσα στα επόμενα τρία χρόνια (1818-1821) οι Φιλικοί διολίσθαιναν συνεχώς προς τον μαξιμαλισμό. Το τελικό σχέδιο της εξέγερσης καταστρώθηκε στο Ισμαήλιο τον Οκτώβριο του 1820 από την Τριανδρία Αλ. Υψηλάντη, Γρηγορίου Δικαίου (Παπαφλέσσα) και Εμμ. Ξάνθου. Βάση του επαναστατικού σχεδίου της Φιλικής ήταν το σχέδιο του Ρήγα Βελεστινλή (το οποίο ο τελευταίος συνέταξε στη Βιέννη πριν από τη σύλληψή του το 1797). Η ομοιότητα των δύο σχεδίων είναι όντως εκπληκτική: Σημείο εξόρμησης του Αλ. Υψηλάντη ορίστηκε η Τερνέστη (όπου είχε συλληφθεί ο Ρήγας, λίγο πριν επιβιβαστεί σε πλοίο, για να μεταβεί στη Μάνη). Δεν είναι επίσης τυχαίο ότι τα *Απομνημονεύματα* του Ξάνθου ξεκινούν με το απόφθεγμα του Ρήγα «*Καλήτερα μιας ώρας ελεύθερη ζωή, παρά σαράντα χρόνους σκλαβιά και φυλακή*». Φυσικός συνδετικός κρίκος με την εταιρεία του Ρήγα υπήρξε άλλωστε ο Χριστόφορος Περραιβός, παλαιός σύντροφος του

Ρήγα, ο οποίος είχε διασωθεί της παράδοσης στις τουρκικές αρχές και της θανάτωσης χάρη στην αυστριακή υπηκοότητά του, και εν συνεχεία χρημάτισε «απόστολος» της Φιλικής.

Όπως στο σχέδιο του Ρήγα, έτσι και στο σχέδιο των Φιλικών τελικό επίκεντρο της επανάστασης επρόκειτο να είναι η Πελοπόννησος και εστία της η Μάνη. Το πολιτικό όραμα και τα επιχειρησιακά σχέδια της Φιλικής δεν περιορίζονταν ωστόσο στον Μοριά ούτε στις νότιες ελληνικές χώρες, αλλά είχαν παμβαλκανικό χαρακτήρα και προϋπέθεταν τη συνεργασία όλων των βαλκανικών λαών, «Βλάχων», δηλ. Ρουμάνων, Βουλγάρων, Αλβανών κ.λπ., και πρωτίστως των Σέρβων. Με λίγα λόγια, ο τελικός σκοπός των Φιλικών ήταν η πραγμάτωση της Ελληνικής Δημοκρατίας του Ρήγα, δηλ. η ριζική μεταμόρφωση της αυτοκρατορίας των Οθωμανών σε μια αβασίλευτη πολυεθνική πολιτεία, όπου οι Έλληνες (ως *primi inter pares*) θα είχαν τα πρωτεία έναντι των άλλων συνοίκων λαών. Αυτό το μεγαλόπνοο πολιτικό όραμα του Ρήγα (η *Νέα Πολιτική Διοίκησης των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομοποδανίας*, όπως το ονομάτισε ο ίδιος στην έντυπη μορφή του) συνιστούσε *mutatis mutandis* την ανασύσταση της εξελληνισμένης αυτοκρατορίας του Βυζαντίου επί το δημοκρατικότερον. Όπως μαρτυρεί ο Φιλήμων,⁹ η Εταιρεία των Φιλικών συνέταξε το ριζοσπαστικό επαναστατικό της σχέδιο «*υπό το ορθόδοξον και περιληπτικώτατον πνεύμα*» του Ρήγα Φεραίου. Τουτέστιν, όπως εξηγεί ο ίδιος, η Φιλική προσδοκούσε να περιλάβει στο σχεδιαζόμενο κράτος το σύνολο «*των διαφόρων υπό το σύμβολον της Ορθοδοξίας ενουμένων εθνικοτήτων της πεπτωκυίας ελληνικής αυτοκρατορίας*». «Καθέδρα» (δηλ. πρωτεύουσα) του νέου κράτους θα ήταν η

Ο Γρηγόριος Δικαίος (Παπαφλέσσας) (1788-1825) κατέστρωσε τον Οκτώβριο του 1820 στο Ισμαήλιο το σχέδιο της εξέγερσης μαζί με τους Υψηλάντη και Ξάνθο. ΔΕΞΙΑ: Ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης ορκίζεται Φιλικός στη Ζάκυνθο (έργο του Διονυσίου Τσόκου, 1849).

«Κωνσταντινούπολις». Με άλλα λόγια, η Φιλική αποσκοπούσε να μετουσιώσει την Ορθόδοξη Κοινοπολιτεία (δανειζόμενοι εδώ έναν ιστορικό όρο του ακαδημαϊκού Πασχάλη Κιτρομηλίδη) των τουρκοκρατούμενων Βαλκανίων σε (εν πολλοίς ελληνικό) κράτος. Η *ipso facto* πολυεθνικότητα αυτού του φαντασιακού κράτους υπαγόρευσε (σύμφωνα πάντοτε με την ως άνω μαρτυρία του Φιλήμονος) στους ιδρυτές της την αναγκαία απόφαση να ονομάσουν την εταιρεία τους «*Εταιρίαν των Φιλικών, και ουχί Εταιρίαν των Ελλήνων*». Πρυτάνευσε δηλαδή, στον οξύ πολιτικό νου των ιδρυτών της Φιλικής, «*το πνεύμα της αγάπης*» (δηλ. της αδελφοσύνης μεταξύ των πολλών και διαφορετικών λαών της Βαλκανικής) και ουχί «*το πνεύμα της ατομικότητας*» (δηλ. του εθνικισμού στην απόλυτη και ακραία μορφή του).

Η οξύνοια όμως και ο ρεαλισμός συνυπήρχαν με τον μαξιμαλισμό στους επαναστατικούς σχεδιασμούς των Φιλικών. Ο μαξιμαλισμός τους καταφαίνεται ιδίως

στο πολεμικό σχέδιο του Ισμαηλίου, το οποίο προέβλεπε λαϊκή εξέγερση στην Κωνσταντινούπολη, τη σύλληψη και την εξουδετέρωση του Σουλτάνου και των αυλικών του, την κατάληψη του ναυστάθμου της Κωνσταντινούπολης («*Βυζαντίου*») και την πυρπόληση του οθωμανικού στόλου. Το επιχειρησιακό αυτό σχέδιο των Φιλικών ήταν αντικειμενικά ανεδαφικό τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο, και καταδικασμένο εκ προοιμίου σε αποτυχία. Διότι απλούστατα η «*Ελληνική*» Εταιρεία δεν είχε το ανθρώπινο δυναμικό ούτε τους υλικούς πόρους ούτε τη διοικητική μέριμνα για ένα τόσο φιλόδοξο εγχείρημα. Ένας στρατός ατάκτων (όπως εκείνος των Ελλήνων Επαναστατών) δεν μπορούσε να αντιπαραταχθεί με τον τακτικό στρατό και το ιππικό των Οθωμανών, πολλώ δε μάλλον με την επίλεκτη ανακτορική φρουρά της Κωνσταντινούπολης. Εν προκειμένω, ο Φιλήμων¹⁰ σχολιάζει ότι ενώπιον της αυτοκρατορίας των Τούρκων η Φιλική Εταιρεία ομοίαζε με «*πυγμαίον*

κυνάριον ενώπιον υαίνης, ληθαργούσης μεν, ετοίμης δε, ίνα κατασπαράξη τούτο, άμα αφυπνωσάσης». Το γεγονός και μόνον ότι το στρατιωτικό αυτό σχέδιο καταστρώθηκε σε ρωσικό έδαφος (στο οχυρό Ισμαήλιο της Οδησσού) και (με εφελτήριο τη ρωσική Βεσσαραβία) οι πολεμικές επιχειρήσεις ξεκίνησαν τελικώς στη Μολδαβία (στη δεξιά κοίτη του Προύθου ποταμού) καταδεικνύει ότι οι ηγέτες της Φιλικής δεν έδιδαν μεγάλες πιθανότητες επιτυχίας στο συνωμοτικό σχέδιο κατά του Σουλτάνου στην καρδιά της Κωνσταντινούπολης. Όπως σχολιάζει πάλι ο Φιλήμων, οι Φιλικοί¹¹ «ικανώς απαρσκέυαστοι έτι όντες», δεν έθεσαν ποτέ σε εφαρμογή «το περί Κωνσταντινουπόλεως σχέδιόν» τους και στην οθωμανική πρωτεύουσα τελικώς «ουδέν εγένετο». Και απέδωσαν επιπόλαια αυτήν την αποτυχία σε «προδοσίαν» ενός εταίρου (του Ασημάκη Θεοδώρου).

Σε γεωπολιτικό επίπεδο, οι Έλληνες εθνεγέρτες παραγνώρισαν επίσης τελείως τους άλλους βαλκανικούς εθνικισμούς, όπως τον σερβικό και τον ρουμανικό, που εκ των πραγμάτων λειτουργούσαν ανταγωνιστικά προς τον ελληνικό. Οι εταιρειάρχες της Φιλικής βασίστηκαν περισσότερο στα πρόσωπα (εν προκειμένω, στον πρώτο Σέρβο ηγεμόνα Καραγεώργη) παρά στην ψυχρή πολιτική λογική. Από την άλλη, η γενική γεωπολιτική τους σύλληψη και ανάλυση του ελληνικού ζητήματος και εν συνόλω του Ανατολικού Ζητήματος ήταν σωστή. Επιβεβαιώθηκε (το 1828-1829) η προσδοκία των Φιλικών¹² ότι μια ένοπλη σύγκρουση «παρά τον Ίστρον» (δηλ. στη νότια λεκάνη του Δούναβη) θα προκαλούσε, με τις επιπλοκές της, νέο «πόλεμον της Ρωσσίας κατά της Τουρκίας». Ορθός ήταν ο υπολογισμός τους, ότι ένας νέος ρωσοτουρκικός πόλεμος θα απειλούσε να «πυρπολήσει σύμπασαν την Ευρώπην»¹³ κι επομένως

θα προκαλούσε διεθνής επέμβαση (όπως φάνηκε στο Ναβαρίνο το 1827). Οι περισσότεροι άλλωστε Έλληνες μύστες της Φιλικής πίστευαν ότι «δάκτυλος ρωσικός διέταττε τα πάντα αοράτως».¹⁴

Συμπεράσματα

Η Φιλική Εταιρεία υπήρξε ένα γέννημα της ρομαντικής εποχής της. Οι Φιλικοί οραματίστηκαν ένα ως επί το πολύ ελληνικό κράτος από τον Ίστρο (Δούναβη) έως την Ίδη (Κρήτη). Το όραμα της Φιλικής αποτελούσε ένα αυτοκρατορικό όνειρο σε μια εποχή εθνικισμών. Η ανθρώπινη Ιστορία εξελίσσεται ωστόσο ευθύγραμμα και δεν επαναλαμβάνεται με όμοιο τρόπο. Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης δεν μπορούσε να αναστηθεί στην εποχή της νεωτερικότητας. Όπως και ο άφθαστος ηρωισμός των Ιερολοχιτών του Υψηλάντη δεν μπορούσε να υπερκεράσει την επαγγελματική πολεμική μηχανή των Οθωμανών.

Σε κάθε περίπτωση, η Φιλική Εταιρεία υπήρξε «η μαία της επανάστασης του 1821». Συντελεστικό στην έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης την άνοιξη του 1821 ήταν «το μέγα πολιτικόν συμβάν» της εκστρατείας εξόντωσης του αποστάτου Πασά των Ιωαννίνων Αλή (Τεπελενλή), και «η περίστασις της τουρκικής αλληλομαχίας» (Σ. Τρικούπης, τόμ. Α', σ. 17-18). Εσωτερικές αδυναμίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και εμφύλιες συγκρούσεις μεταξύ των Οθωμανών μεγιστάνων ευνόησαν τα πολεμικά σχέδια των Φιλικών. Ο Σπυρίδων Τρικούπης¹⁵ σχολιάζει πολύ εύστοχα ότι «η πολιτική μεταβολή της Ελλάδος επήγασε μάλλον εκ της στασιμότητος των Τούρκων ή εκ της προόδου των Ελλήνων».

Τα εσωτερικά προβλήματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έληξαν ωστόσο τον Ιανουάριο του 1822 (με τον αποκεφαλισμό του Αλή). Έκτοτε, η πολεμική

αρετή και ο ηρωισμός των Ελλήνων σε συνδυασμό με τη γεωπολιτική δυναμική του Ανατολικού Ζητήματος (προπαντός ο αγγλωσικός ανταγωνισμός στη Μεσόγειο), την οποία οι Φιλικοί ανέγνωσαν σωστά, έφεραν το τελικό αποτέλεσμα της δημιουργίας μικρού ελληνικού κράτους στη νοτιοανατολική γωνιά της Ευρώπης. Αυτό το ελάχιστο επίτευγμα ο Ξάνθος στα *Απομνημονεύματά του*¹⁶ το χαρακτηρίζει (εν έτει 1845) «*έργον γηγαντιαίον*» (sic), το οποίο μάλιστα συντελέστηκε, ως θαύμα, «*τη θεία βοήθεια*» και «*διά της θείας αντιλήψεως*», αναγνωρίζοντας έτσι εμμέσως πλην σαφώς ότι τα μαξιμαλιστικά αυτοκρατορικά όνειρα δεν έχουν θέση στη νεότερη περίοδο της Ιστορίας. Ενάμιση περίπου αιώνα αργότερα, ο Βρετανός ιστορικός Έρικ Χομπσμπάουμ εξισώνει τη «βαλκανιοποίηση» (δηλ. την εθνική αφύπνιση και την εθνική αποκατάσταση των βαλκανικών λαών) με τον γερμανικό όρο *Kleinstaaterei* (δηλ. τη δημιουργία μιας αλυσίδας μικρών και αδύναμων κρατών).¹⁷ Νεόκοποι εθνικισμοί, όπως ο αλβανικός και ο τουρκικός εθνικισμός, οι οποίοι εμφανίστηκαν όψιμα τον 20ό αιώνα, δεν φαίνεται να το έχουν αντιληφθεί αυτό μέχρι σήμερα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμ. Α', σ. 3.
- 2 Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμ. Α', σ. 8-9.
- 3 Στο ίδιο, σ. 15.
- 4 Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν*, τόμ. Β', σ. 295.
- 5 Στο ίδιο, τόμ. Α', σσ. κγ'-κδ'.
- 6 Εμμανουήλ Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρίας*, τύποις Α. Γκαρπόλα, Αθήναι 1845, σ. 4.

- 7 Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν*, τόμ. Α', σ. 3.
- 8 Στο ίδιο, τόμ. Α', σσ. 3-4.
- 9 Στο ίδιο, τόμ. Α', σ. 3.
- 10 Στο ίδιο, τόμ. Α', σ. κε'.
- 11 Στο ίδιο, τόμ. Α', σ. λβ'.
- 12 Στο ίδιο, τόμ. Α', σ. λστ'.
- 13 Στο ίδιο, τόμ. Α', σ. λδ'.
- 14 Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμ. Α', σ. 12.
- 15 Στο ίδιο, τόμ. Α', σ. 5.
- 16 Εμμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα*, σ. γ'.
- 17 Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism*, Καίμπριτζ 1990, σ. 31.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Τάκης Χ. Κανδηλώρος, *Φιλική Εταιρία 1814-1821*, εκδ. Δρόμων, Αθήνα 2016.
- Άννα Μανδουλαρά & Γιώργος Νικολάου (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία: Επαναστατική δράση και μυστικές εταιρείες στη Νεότερη Ευρώπη*, εκδ. Ασίνη, Αθήνα 2017.
- Εμμανουήλ Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρίας*, τύποις Α. Γκαρπόλα, Αθήναι 1845.
- Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η Φιλική Εταιρεία: Οργανωτικές προϋποθέσεις της εθνικής επανάστασης», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 3 (*Η Ελληνική επανάσταση, 1821-1832*), εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 9-32, όπου αναλυτική βιβλιογραφία.
- Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τύποις Ταυλόρου και Φραγκίσκου [Taylor and Francis], τόμ. Α', εν Λονδίνω 1860.
- Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρίας*, τύποις Θ. Κονταξή και Ν. Λουλάκη, εν Ναυπλία 1834 (ανατ. εκδ. Κουλτούρα, Αθήνα 2008). — *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμ. Α', τύποις Π. Σούτσα και Α. Κτενά, Αθήναι 1859.

¹ Ο Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης είναι επίκουρος καθηγητής Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

GIOCHI PREZIOSI

Ο ΘΡΥΛΟΣ ΕΥΠΝΑ

© 2003 Giochi Preziosi S.p.A. Tutti i diritti sono riservati.

Giochi Preziosi Hellas

Αγρινίου 14, Πεύκη, 151 21

Τηλ.: 210 61.00.381-2

Fax: 210 61.00.383

info@giochipreziosi.gr

www.giochipreziosi.gr

ΤΟ ΟΡΟΣ ΤΩΝ ΑΜΩΜΩΝ

Το μικρό Άγιο Όρος της Αττικής

ΤΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

Η πανάρχαιη ονομασία του όρους όπως αναφέρεται από τον ιστορικό Θουκυδίδη (5ος αι. π.Χ.) ήταν Βριλησσός από την ονομασία του όρους αποκλήθηκε η σημερινή περιοχή των Βριλησίων που βρίσκεται στους πρόποδες του βουνού. Οι λέξεις που λήγουν σε -σός ή -ττός όπως, Ιλισσός, Παρνασσός, Λυκαβηττός, Αρδηττός, Υμηττός, είναι πελασγικής προέλευσης (πριν από τον 10ο αι. π.Χ.). Ο γεωγράφος Στράβων (1ος αι. π.Χ.) χρησιμοποιεί και αυτός τον όρο Βριλησσός. Τα γνωστά μάρμαρα του βουνού, από τα οποία χτίστηκαν τα μνημεία της Ακρόπολης, ονομάζονταν Πεντελήσιοι λίθοι και υπήρχαν στη θέση Άσπρα Μάρμαρα. Έχουν υψηλά ποιοτικά χαρακτηριστικά με χρώματα από χιονόλευκα έως κυανόλευκα. Κατά τον γεωλόγο Lepsius εξορύχθηκαν 400.000 m³ μαρμάρου. Σήμερα έχουν σταματήσει να λειτουργούν, λόγω των ανεπανόρθωτων καταστροφών που προξενούσαν στο περιβάλλον.

ΤΗΝ εποχή του περιηγητή Παισαυνία (2ος αι. μ.Χ.) το βουνό πήρε την ονομασία Πεντελικό: «*Ὀρη δὲ Ἀθηναίοις ἐστὶ Πεντελικὸν ἔνθα λιθοτομῖαι*». Ο ίδιος περιηγητής επισημαίνει επίσης ότι πάνω στο Πεντελικό όρος υπήρχε άγαλμα της θεάς Αθηνάς. Ίσως η νεότερη ονομασία να προέρχεται από τα πέντε έλη που υπήρχαν στην περιοχή. Το τελευταίο έλος, μια τεράστια εποχιακή λίμνη, το Θάλωσι ή Βουλισμένη, που βρισκόταν στους πρόποδες του λόφου του Προφήτη Ηλία, στη Νέα Πεντέλη, πριν από λίγες δεκαετίες μετατράπηκε σε γήπεδο ποδοσφαίρου. Την εποχή της Τουρκοκρατίας άλλαξε πάλι ονομασία αφού, όπως επισημαίνεται σε πατριαρχικό σιγίλλιο του 1611, του πατριάρχη Νεοφύτου Β΄ (1602-1603, 1607-1612), που

απευθύνεται προς τη «*θεία πατριαρχική και Σταυροπηγιακή μονή τής Ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ Γενεσίου ἐν ἔτει „ζριθ“*» (είναι το σημερινό μοναστήρι του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου και του Αγίου Εφραίμ που βρίσκεται στη Νέα Μάκρη) αναφέρει ότι το μοναστήρι βρίσκεται «*ἐν τῷ τῶν Ἀμώμων ὄρει*». Το Πεντελικό όρος λοιπόν, την εποχή της Τουρκοκρατίας, λόγω του πλήθους των ασκητηρίων και των πολλών μοναχών που ασκήτευαν στην περιοχή είχε αποκληθεί «βουνό των αμώμων», δηλαδή των καθαρών, των αγνών, των άμεμπτων.

Το Λατομείο της Σπηλιάς

Ένα από τα πιο γνωστά αρχαία λατομεία που υπήρχαν στη θέση Άσπρα Μάρμαρα είναι και το Λατομείο της Σπηλιάς. Το

Το δυσπόστατο εκκλησάκι της σπηλιάς της Πεντέλης. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Απεικόνιση της σπηλιάς της Πεντέλης ή του σπηλαίου Αμώμων σε γκραβούρα του 19ου αιώνα.

Τοιχογραφίες στη σπηλιά της Πεντέλης.

Λατομείο της Σπηλιάς ή η σπηλιά του Νταβέλη, όπως είναι γνωστό, βρίσκεται μία ώρα, με τα πόδια, βόρεια της μονής Πεντέλης, μέσα στην περιοχή των αρχαίων λατομείων, σε υψόμετρο 700 μ. Κατά τη διάρκεια της μεγάλης εξόρυξης της περιοχής, κατά τον 5ο αι. π.Χ., για το κατάλευκο μάρμαρό του, αποκαλύφθηκε η μέχρι τότε φυσική υπόγεια (τυφλή) σπηλιά. Ο αρχιτέκτονας Μ. Κορρές πιστεύει ότι ο Παρθενώνας χτίστηκε από το μάρμαρο που εξορύχθηκε από αυτό το λατομείο. Η σπηλιά έχει μήκος 62 μ. και πλάτος 45 μ. Εξωτερικά της σώζονται λείψανα μιας υδατοδεξαμενής και ένα ισχυρό μεσαιωνικό προτείχισμα. Το τείχος αυτό παλαιότερα καταλάμβανε όλο το πλάτος του στομίου του σπηλαίου. Στο εσωτερικό της σπηλιάς διακρίνονται μία σαρκοφάγος σπασμένη σε δύο κομμάτια και αρκετά θραύσματα μεσαιωνικής κεραμικής. Επιπλέον διακρίνονται δύο κτιστές δεξαμενές και μια δισυπόστατη εκκλησία.

Η σπηλιά είχε χρησιμοποιεί από τη βυζαντινή εποχή ως ασκητήριο μοναχών. Η δεξιά εκκλησία, η οποία είναι ολόκληρη λαξευμένη στον βράχο, είναι αφιερωμένη στον άγιο Σπυρίδωνα, ενώ η αριστερή εκκλησία, η οποία έχει το σχήμα μονόκλιτου ναού με τρούλλο στηριζόμενο σε τέσσερις ογκώδεις τετράγωνους πεσσούς, είναι αφιερωμένη στον άγιο Νικόλαο. Στο δεξί τμήμα του αγίου Σπυρίδωνα έχουν σκαλιστεί, πάνω στον βράχο της σπηλιάς, άγγελοι, αετοί και ισοσκελείς σταυροί με την εξής επιγραφή: *Χριστε βοηθι τω δουλου σου Σω...ινου αμην και τοις μετα αυτοις δεσποτα δεχ(ου) αγιε Χριστε την επινυχιαν*. Επιπλέον σώζεται και μία άλλη επιγραφή με απόσπασμα από τον 90ό Ψαλμό: *ο κατικο(ν) ε(ν) βοηθια του υπιστου (ε)ν σκεπη του θεου του ουρανου*. Κατά τον αρχαιολόγο Σωτηρίου οι παραστάσεις ανάγονται στον 7ο αι.

μ.Χ., ενώ η παλαιότερη εκκλησία στον 11ο αι. Ένας τάφος σώζεται κάτω από το δάπεδο της εκκλησίας του αγίου Νικολάου και αρκετοί άλλοι στα πλευρικά τοιχώματα του ναού σε μορφή τοξωτής θήκης (arcosolium). Στα μεσαιωνικά χρόνια ήταν συνηθισμένο φαινόμενο οι νεκροί να θάβονται κάτω ή γύρω από τις εκκλησίες.

Αυτό όμως που έκανε πασίγνωστη τη σπηλιά ήταν, εκτός από τη χρήση της ίσως από τον λήσταρχο του 19ου αι. Νταβέλη, το οποίο αμφισβητείται αρκετά, η ύπαρξη, στον πάτο της σπηλιάς, ενός υπόγειου στενού λαξευτού ορθογώνιου διαδρόμου με στεγοειδή οροφή, ο οποίος μετά από κάποια μέτρα τερματίζει σε υπόγεια πηγή. Λόγω της ύπαρξης αυτού του διαυγέστατου τρεχούμενου νερού της πηγής δημιουργήθηκε το ασκητήριο των μοναχών. Η ύπαρξη αυτής της σήραγγας, η οποία χρονολογείται από την εποχή που η σπηλιά χρησιμοποιήθηκε ως αρχαίο λατομείο, οδήγησε στα νεότερα χρόνια στη δημιουργία πολλών φανταστικών και εξωφρενικών θεωριών. Αστήριχτες θεωρίες αναφέρουν ότι η σπηλιά συνδέεται με το μέγαρο της Δούκισσας της Πλακεντίας στην Πεντέλη ή τη μονή της Πεντέλης ή το εκκλησάκι της Αγίας Δύναμης στην οδό Μητροπόλεως στην Αθήνα. Κάθε κοινωνία αρέσκεται να συνδέει τις τοπικές σπηλιές με τη δημιουργία λαϊκών θρύλων.

Η αρχαία οδός της λιθαγωγίας

Για την κατάβαση των τεράστιων μαρμάρινων ογκόλιθων οι αρχαίοι Έλληνες κατασκεύασαν μια κεκλιμένη οδό καταγωγής. Λόγω της μεγάλης κλίσης του εδάφους είχε προτιμηθεί να κατασκευαστεί ένα κτιστό καλντερίμι πάνω στο οποίο θα γλιστρούσαν, φορτωμένα με μαρμάρινους όγκους, έλκθηρα. Εκατέρωθεν της οδού καταγωγής υπήρχαν και

σώζονται ακόμα και σήμερα οπές τετράγωνης διατομής 33x33 εκ. στις οποίες τοποθετούσαν πακτωμένους πασσάλους με σχοινιά. Σύμφωνα με τον Μ. Κορρέ, τα σχοινιά χρησίμευαν μόνο για να ασφαλίζουν την ολίσθηση του ελκθήρου, ώστε η ταχύτητά του να διατηρείται περίπου σταθερή. Τη δύναμη αντιστάσεως την παρείχε ο πάσσαλος στα σχοινιά μόνο ως δεσμός τριβής μεταξύ περιελίξεων και ξύλου. Οι περιελίξεις ήταν δύο ή τρεις και οι δούλοι δεν κατέβαλλαν ιδιαίτερη προσπάθεια. Απλώς άφηναν λίγο-λίγο το σχοινί, ώστε να αυξομειώνεται και να ρυθμίζεται η δύναμη τριβής. Ο Μ. Κορρές αναφέρει ότι το σύστημα μοιάζει με ένα πολύ παλαιότερο, το οποίο χρησιμοποιήθηκε στην αρχαία Αίγυπτο, για την καταβίβαση ογκολίθων στους κατηφορικούς διαδρόμους των ταφικών μνημείων. Σήμερα σώζεται ένα τμήμα της, νότια της σπηλιάς, μεταξύ των υψομέτρων 500 και 700 και αρκετές οπές. Η οδός αυτή περνούσε παράλληλα με τα αρχαία λα-

τομεία μέχρι το σημείο όπου ένας κάθετος δρόμος την έτεμνε. Στο σημείο αυτό γινόταν μεταφόρτωση του ογκολίθου από το έλκθηρο στα κάρα. Η οδός των κάρων ταυτίζεται σήμερα με την οδό Περικλέους στη Νέα Πεντέλη και στη συνέχεια με τη λεωφόρο Πεντέλης στα Βριλήσσια και στο Χαλάνδρι.

Σπήλαιο Νυμφών Πεντέλης

Το 1952 κατά τη διάρκεια διάνοιξης νέου λατομείου μαρμάρου βρέθηκε ένας μικρός ακανόνιστου σχήματος θάλαμος, στη δυτική πλευρά του οποίου υπήρχε είσοδος διαμορφωμένη με παραστάδες και κατώφλι. Μαρμάρινες βαθμίδες οδηγούσαν στο δάπεδο του σπηλαίου. Κατά την ανασκαφή του 1975 διαπιστώθηκε ότι ο χώρος λειτούργησε ως άντρο των Νυμφών από τον 5ο αι. π.Χ. ως τον 2ο αι. μ.Χ., οπότε η χρήση του σταμάτησε λόγω κατάπτωσης της οροφής του, που οφείλεται σε σεισμό ή σε αρχαίες λατομικές εργασίες. Οι ανασκαφές έφεραν

Σκαλίσματα μέσα στη σπηλιά της Πεντέλης. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Το εσωτερικό της σπηλιάς ανακαλύφθηκε από τους αρχαίους Έλληνες όταν λάξευσαν το βουνό για την παραγωγή του πεντελικού μαρμάρου.

στο φως δύο μαρμάρινα αναθηματικά ανάγλυφα, πήλινες πλάκες και κεραμίδες για την καύση προσφορών, δύο μαρμάρινα στηρίγματα τράπεζας προσφορών, πήλινα ειδώλια και αρκετά λυχνάρια. Τα ευρήματα μεταφέρθηκαν στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Μονή Πεντέλης

Εκτός από τα αρχαία ευρήματα και τα γνωστά του κατάλευκα μάρμαρα το βουνό έχει γίνει γνωστό και για τη συνέχιση της μοναστικής παράδοσης, με κυριότερο εκπρόσωπο τον όσιο Τιμόθεο. Ο όσιος Τιμόθεος Ευρίπου γεννήθηκε γύρω στο 1510 στο χωριό Κάλαμος της Αττικής. Ήταν γιος ιερέα και από νεαρή ηλικία διακρίθηκε «*διὰ τὴν εὐκοσμίαν τοῦ ἡθους καὶ τὸν ἀδαμάντινον χαρακτήρα του*». Ο επίσκοπος Ωρωπού εκτίμησε τις αρετές του νέου και τον έστειλε να σπουδάσει, με δαπάνες της επισκοπής, στην

Αθήνα. Όταν επανήλθε, χειροτονήθηκε διάκονος και πρεσβύτερος, ενώ μετά την αποβίωση του επισκόπου εκλέχτηκε αρχιεπίσκοπος Ευρίπου. Λόγω διωγμού, αναγκάστηκε να αναχωρήσει από την Εύβοια και να καταφύγει στο Πεντελικό ή Όρος των Αμώμων, όπως αποκαλούνταν τότε, της Αττικής.

Ο όσιος Τιμόθεος, ψάχνοντας κατάλληλο χώρο για να ιδρύσει κάποιο μοναστήρι, βρήκε μέσα στην καλύβα ενός μοναχού μια εικόνα που απεικόνιζε τη Γλυκοφιλούσα Θεοτόκο. Στον τόπο αυτό αποφάσισε και ίδρυσε, το 1578, το μοναστήρι της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (η γνωστή μονή της Πεντέλης). Σύμφωνα με τους αρχαιολόγους, η μονή πρέπει να έχει χτιστεί πάνω στα ερείπια του αρχαίου οικισμού της Πεντέλης. Στο νέο μοναστήρι συγκέντρωσε τους μοναχούς των γύρω ασκητηρίων και μετά από σύντομο χρονικό διάστημα αναχώρησε για τη

Βράωνα και την Κέα, όπου και απεβίωσε. Σήμερα σώζεται μόνο η αγία κάρα του στη μονή την οποία ίδρυσε. Στην εποχή του κτήτορα η μονή διέθετε 700 ελαιόδεντρα στην περιοχή του Γέρακα. Οι επόμενοι ηγούμενοι ήταν σχεδόν αποκλειστικώς μέλη της οικογένειας Δέγλερη.

Κατά την πανώλη του 1778 οι περισσότεροι κάτοικοι της Αθήνας κατέφυγαν στη μονή της Πεντέλης. Εκεί παρέμειναν για δύο χρόνια μαζί με τον μητροπολίτη τους. Σύμφωνα με την παράδοση, οι αθηναϊκές οικογένειες των Ταρωνιτών, των Μισεραλιωτών και των Μπενιζέλων διέθεταν αρχοντικά γύρω από τη μονή. Κατά την επανάσταση του 1821 τα κειμήλια και τα χειρόγραφα της μονής, για να τα διαφυλάξουν, τα έκρυψαν στο εκκλησάκι της Αγίας Δύναμης στην οδό Μητροπόλεως στην Αθήνα. Οι Τούρκοι όμως τα βρήκαν και τα κατέστρεψαν.

Το μοναστήρι έχει ορθογώνια διάταξη, με το καθολικό στο κέντρο, το οποίο ανήκει στον τύπο του εγγεγραμμένου σταυροειδούς ναού με τρούλλο. Στον ναό έχει προσαρτηθεί ένας εσωτερικός και ένας εξωτερικός νάρθηκας. Οι νάρθηκες κοσμούνται με τοιχογραφίες του 18ου αι. Στο υπέρθυρο της εισόδου βρίσκεται η κτητορική επιγραφή: *Ἔτει, ἀφοῦ ἦδ' ὑπὸ Τιμοθέου Εὐβοίας ἀρχιθύτου Ἰρῆ δωμήθη Θειοτόκιο μονή.* Ακριβώς έξω από την ορθογώνια διάταξη της μονής βρίσκεται το γηροκομείο, τετράγωνο σε κάτοψη, το οποίο διαιρείται με χωρίσματα σε πέντε μυχούς. Έξω από τον περίβολο της μονής βρίσκεται και ο μικρός ναός του αγίου Νικολάου.

Ασκητήρια Πεντελικού όρους

Αιώνες πριν από την ίδρυση της μονής Πεντέλης, υπήρχαν πάνω στο Πεντελικό όρος διάσπαρτα μικρά ασκητήρια, ιδίως σε σημεία όπου ανέβλυζε νερό. Σε αυτές τις σκίτες μόναζαν μοναχοί ενάρετοι και

απομονωμένοι από τον υπόλοιπο κόσμο. Ο ηγούμενος της μονής Πεντέλης Κύριλλος Δέγλερης (19ος αι.) στα απομνημονεύματά του ονομάζει τα εξής ασκητήρια: τον άγιο Γεώργιο στην περιοχή του Κοκκιναρά της Κηφισιάς, τον άγιο Ιωάννη Λατομείων, τον άγιο Παντελεήμονα Κοκκιναρά, τον άγιο Λουκά στην περιοχή της Ρέας Δροσιάς, τον άγιο Ιωάννη Χρυσόστομο στο Ντράφι Πικερμίου, τον άγιο Νικόλαο στο Λατομείο της Σπηλιάς, της Φραγκοκκλησιάς στο Βαγιατί και τον άγιο Πέτρο (βρίσκεται πάνω στη λεωφόρο Διονύσου-Νέας Μάκρης). *«Ἄπασαι αἰθέσεις αὐταὶ κείνται ἐπὶ τοῦ Πεντελικοῦ ἐν αἷς οἱ κατοικήσαντες εἶχαν σχηματίσει κηπίδια καὶ διάφορα δένδρα διότι ὑπάρχει εἰς ὅλα τὰ μέρη αὐτὰ ὕδωρ.»* Στα τέλη του 20ού αιώνα στον άγιο Παντελεήμονα, συνεχίζοντας τη μοναστηριακή ησυχαστική παράδοση, ασκήτησε ο γνωστός π. Σίμων Αρβανίτης (1901-1988), ιδρύοντας γύρω από το εξωκκλήσι ένα καινούργιο μεγάλο μοναστήρι με μεγάλη συνοδεία μοναχών.

Μονύδριο αγίου Νικολάου Καλησίων

Στην τοποθεσία Καλήσια του Πεντελικού όρους, μια περιοχή με αρκετά αρχαιολογικά ευρήματα, βρίσκεται σήμερα ένα μικρό εγκαταλελειμμένο μοναστήρι. Πιστεύεται ότι η μονή έχει χτιστεί πάνω στα ερείπια του αρχαίου οικισμού της Εκάλης. Ήταν σύνηθες φαινόμενο στους πρώτους βυζαντινούς αιώνες να οικοδομούνται ναοί πάνω σε αρχαία ιερά. Το τελευταίο ενισχύεται και από την παράδοση που υπήρχε στους μοναχούς της μονής Πεντέλης, ότι στον τόπο αυτό υπήρχε η κατοικία κάποιας άγαμης «γραίας» γυναικάς που ονομαζόταν Καλή ή Εκάλη, γι' αυτό και την περιοχή την αποκαλούσαν «το χωρίον της Καλής». Το μοναστήρι ανακαινίστηκε τον 16ο αι. από έναν

Η Φραγκοκκλησιά στην περιοχή Βαγιάτι του Πεντελικού Όρους.

πλούσιο γαιοκτήμονα, τον Δημήτριο Αναδρομάρη. Το άσημο αυτό μοναστηράκι έγινε πασίγνωστο σε όλη την Ελλάδα με την εγκατάσταση εκεί, για 24 χρόνια, του οσίου Πορφυρίου του Κausοκαλυβίτη. Η πρόσβαση σήμερα στην περιοχή γίνεται μέσω ενός χωματόδρομου και στη συνέχεια ενός μονοπατιού. Τον τελευταίο καιρό ανοίγει μόνο για κατασκευτικές αγραυνίες.

Ταώ Πεντέλης

Στην ανατολική πλευρά του Πεντελικού όρους και σε υψόμετρο 270 μ. βρίσκεται η μονή Ταώ Πεντέλης. Η περιοχή της μονής θα πρέπει να υπήρξε κάποτε κτήμα Ίβηρα γαιοκτήμονα (η σημερινή περιοχή της Γεωργίας στον Καύκασο αποκαλούνταν παλιά Ιβηρία), ο οποίος θα βάπτισε με το όνομα της πατρίδας του, χώρα των Ταώνων δηλαδή, την τοποθεσία. Στα επόμενα χρόνια η λέξη Ταώ παραφράστηκε σε Νταού. Έτσι σήμερα η μονή είναι γνωστή ως Νταού Πεντέλης. Τα πρώτα κτίσματα της μονής ανάγονται στον 13ο αιώνα. Ανοικοδομήθηκε όμως ξανά τον

16ο αι. από τον πλούσιο γαιοκτήμονα Δημήτριο Αναδρομάρη, ο οποίος είχε ανοικοδομήσει, όπως ήδη αναφέρθηκε, και τον άγιο Νικόλαο Καλησίων. Το 1680 κάποιος από τους υπηρέτες της μονής, ο οποίος μισούσε τους μοναχούς, συνεννοήθηκε με Αλγερινούς πειρατές και τους έβαλε στη μονή την ώρα που οι μοναχοί γιόρταζαν την Ανάσταση. Οι πειρατές αιφνιδίασαν τους μοναχούς, και τους βρήκαν όλους συναγμένους στην Εκκλησία, με αναμμένες τις λαμπάδες, να ψάλλουν το τελευταίο «Χριστός Ανέστη» της Πασχαλινής Θείας Λειτουργίας. Η σφαγή που ακολούθησε υπήρξε καθολική και η λεηλασία ολοκληρωτική. Βρήκαν φρικτό μαρτυρικό θάνατο 179 μοναχοί. Από τότε το μοναστήρι παρήκμασε και προσαρτήθηκε ως μετόχι στη μονή της Πεντέλης. Το 1965 κατά την πραγματοποίηση έργων ανανέωσης του δαπέδου στο εσωτερικό του καθολικού εντοπίστηκαν τα λείψανα των μαρτυρησάντων αγίων μοναχών.

Πρέπει να επισημανθεί ότι στον ναό δεσπόζει ο κεντρικός μεγάλος τρούλλος,

ο οποίος στηρίζεται σε έξι στηρίγματα, δίνοντας έτσι στον ναό έναν ιδιότυπο χαρακτήρα, αυτόν του εξαγωνικού τρουλάιου ναού. Η χρησιμοποίηση της στήριξης του τρουλλού σε έξι στηρίγματα είναι μοναδική στην Ελλάδα, ενώ χρησιμοποιήθηκε, όπως απέδειξε ο Στρυγκόφσκι, σε άλλες χώρες, όπως στην Αρμενία και τη Γεωργία, ήδη από τον 10ο αι. Το μοναστήρι είναι αφιερωμένο στον Παντοκράτορα Σωτήρα Χριστό.

Ο Πύργος της Δούκισσας της Πλακεντίας ή το Καστέλλο της Ροδοδάφνης

Στη βάση του λόφου «Κουφού», σε μικρή απόσταση από το αστεροσκοπείο Πεντέλης, βρίσκεται και το μέγαρο της Δούκισσας της Πλακεντίας. Η δούκισσα, Σοφία Λεμπρέν (1785-1854), Γαλλίδα στην καταγωγή και γεννημένη στην Πενσυλβάνια των ΗΠΑ, παντρεύτηκε το 1804 τον στρατηγό υπασπιστή του Ναπολέοντα, Κάρολο Λεμπρέν, δούκα της Πλακεντίας. Η Πλακεντία αποτελεί νομό της βόρειας Ιταλίας, νότια του ποταμού Πάδου. Από τον γάμο της αυτό απέκτησε μία κόρη, την Ελίζα. Κατά τη διάρκεια της ελληνικής

επανάστασης, τόσο η κόρη της όσο και η ίδια συνεισέφεραν πολλά και ενίσχυσαν οικονομικά τον αγώνα από το Ναύπλιο, στο οποίο είχαν εγκατασταθεί μετά τη διάλυση του γάμου της. Το 1834 εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Αθήνα, όπου αγόρασε μεγάλες εκτάσεις στην Πεντέλη. Ανέθεσε στον αρχιτέκτονα Κλεάνθη την οικοδόμηση του περίφημου Καστέλλου της Ροδοδάφνης καθώς και τρία σπίτια, τη Maisonette (Μεζονέτα), την Plaisance (Πλακεντία) και τον Tourelle (Πυργίσκο). Για την κατασκευή τους συνεργάστηκαν ο Χανς Κρίστιαν Χάνσεν και ο μηχανικός Αλέξανδρος Γεωργαντάς. Η Δούκισσα προχώρησε επίσης στην κατασκευή μαρμαρινής πεντάτοξης γέφυρας η οποία σώζεται ακόμα και σήμερα στην περιοχή των Μελισσίων.

Το 1836 πραγματοποίησε εκτεταμένα ταξίδια στην Εγγύς και τη Μέση Ανατολή, επιχειρώντας απεγνωσμένα να γιατρέψει την κόρη της, η οποία έσβηνε μέρα με τη μέρα από αδιευκρίνιστη πνευμονική νόσο (πιθανώς φυματίωση). Το 1837 η κόρη της Ελίζα πέθανε στη Βηρυτό. Η κλονισμένη δούκισσα ταρίχευσε το σώμα της και το απέθεσε στην προσωρινή της

Η Ταώ Πεντέλης το 1935. Φωτογραφία από την περιηγήτρια Ντόροθου Τόμσον. ΔΕΞΙΑ: Το απομονωμένο ξωκκλήσι του Αγίου Λουκά στη βορινή πλευρά της Πεντέλης. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Η πεντάτοξη γέφυρα της δούκισσας της Πλακεντίας.

κατοικία στην οδό Πειραιώς. Στις 19 Δεκεμβρίου 1847 η κατοικία και το ταριχευμένο πτώμα αποτεφρώθηκαν από πυρκαγιά, η οποία ξέσπασε από άγνωστη αιτία. Η δούκισσα, φάντασμα πλέον του παλιού της εαυτού, είχε υποστεί τρομακτικές μεταβολές ως προς την ψυχосύνθεση και τη συμπεριφορά. Τα τελευταία χρόνια της ζωής της τα πέρασε απομονωμένη στο μέγαρό της, αρνούμενη να δεχτεί παρά ελάχιστους επισκέπτες. Απεβίωσε το 1854 μάλλον από ύδρωπα και τάφηκε κοντά στον πύργο της στην Πεντέλη. Ο θάνατος της Δούκισσας δεν της επέτρεψε να δει ολοκληρωμένο το αρχιτεκτονικό αριστούργημα του Καστέλλου της Ροδοδάφνης, το οποίο ολοκληρώθηκε λίγο αργότερα. Σήμερα ο χώρος λειτουργεί ως πνευματικό κέντρο του δήμου Πεντέλης.

Η σιδηροδρομική γραμμή Κηφισιάς-Διονύσου

Το 1897 η αγγλική εταιρία GRECIAN MARBLES «Μάρμορ» LTD αγόρασε από τον προηγούμενο ιδιοκτήτη Ιάκωβο Στάνινερτα λατομεία της βόρειας πλευράς της Πεντέλης (περιοχή Διονύσου). Επειδή η μεταφορά των μαρμάρων γινόταν απο-

κλειστικά με σούστες (τρόπος κοστοβόρος και χρονοβόρος), λόγω μη ύπαρξης φορτηγών, η «Μάρμορ» αποφάσισε τη χρηματοδότηση κατασκευής μιας σιδηροδρομικής γραμμής με τη συνεργασία της Εταιρείας Σιδηροδρόμων Αθηνών, που ανέλαβε λόγω τεχνογνωσίας την κατασκευή της. Έτσι φτιάχτηκε ένας σιδηροδρομικός σταθμός, στην περιοχή του Διονύσου, ο οποίος συνδεόταν με ράγες με τον σταθμό της Κηφισιάς. Το τρένο του Διονύσου ήταν σε συνεχή λειτουργία από τις 17 Οκτωβρίου 1899 μέχρι τα τέλη του 1914, όταν διέκοψε τη λειτουργία του λόγω του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Το τρένο επαναλειτούργησε το 1922 και έπαψε να λειτουργεί το 1931. Η μηχανή ήταν ατμοκίνητη τύπου Ντεκαυβίλ (Decauville), μικρής ταχύτητας αλλά μεγάλης ελκτικής ισχύος. Είχε 7 βαγόνια κατασκευασμένα με τη μέθοδο Le grand, τα οποία αποτελούσαν πλατφόρμες προσαρμοσμένες πάνω σε παραλληλόγραμμα αμαξώματα (σασί 4 τροχών) με δυνατότητα περιστροφής τους, ώστε η διακίνηση των μαρμάρων (φόρτωση - εκφόρτωση) να εκτελείται από τις πλάγιες πλευρές της αμαξοστοιχίας. Τον σταθμό του Διονύσου αποτελούσαν δύο μεγάλα

Κρανία και γνάθοι μεσοπιθήκων. ΔΕΞΙΑ: Γιγαντιαία χελώνα από το Πικέρμι Αττικής (αναπαράσταση).

συνεχόμενα πέτρινα κτίρια και με αρκετά μαρμάρινα μέρη, για την υποδοχή του τρένου και τη συγκέντρωση των υπό μεταφορά μαρμάρων επί της λεωφόρου Διονύσου. Οι υποδομές διατηρούνται σήμερα σε καλή κατάσταση, χωρίς στέγη, οι βόρειοι και οι δυτικοί τοίχοι των κτιρίων, όπου ύστερα από σχετική διαμόρφωση, ο δήμος Διονύσου πραγματοποιεί πολιτιστικές εκδηλώσεις, ενώ στον περιβάλλοντα χώρο του σταθμού υπάρχει ανοικτή έκθεση γλυπτών από μάρμαρα του Διονύσου. Η σιδηροδρομική γραμμή δεν υφίσταται πια.

Ανακάλυψη απολιθωμάτων

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στους νοτιο-ανατολικούς πρόποδες και συγκεκριμένα στην περιοχή του Πικερμίου, στο Μεγάλο Ρέμα και μέσα σε ιζήματα αργίλλου, πηλού και φαμμιτών της Μειοκαινού περιόδου, ηλικίας περίπου τουλάχιστον 5 εκατομμυρίων ετών, ανακαλύφθηκαν απολιθώματα ζώων.

Η πρώτη ανακάλυψη έγινε από τον Άγγλο αρχαιολόγο Τζωρτζ Φίνλεϋ, που το 1835 αναζητούσε στην περιοχή του Πικερμίου αρχαιότητες και βρήκε στο

Μεγάλο Ρέμα μερικά απολιθωμένα οστά χωρίς να δώσει σημασία. Στη συνέχεια το ίδιο έτος, το 1835, κάποιος Βαυαρός στρατιώτης, ο οποίος κυνηγούσε στην περιοχή, βρήκε στην ίδια περιοχή οστά ζώων στις κοιλότητες των οποίων υπήρχαν κρύσταλλοι από ανθρακικό ασβέστιο που έλαμπαν. Πιστεύοντας ότι είχε ανακαλύψει κάποιο μεγάλο θησαυρό από διαμάντια (επειδή αυτοί οι κρύσταλλοι έμοιαζαν σαν διαμάντια), επέστρεψε το 1838 στο Μόναχο και έδωσε τα οστά αυτά να τα εξετάσει ο τότε διαπρεπής καθηγητής Α. Βάγκνερ. Ο καθηγητής διαπίστωσε ότι ένα από αυτά τα οστά ήταν μια απολιθωμένη γνάθος ενός πιθήκου που έζησε πριν από πολλά εκατομμύρια χρόνια. Τα οστά του πιθήκου ήταν τα πρώτα αναμφισβήτητα απολιθώματα που είχαν βρεθεί μέχρι τότε και, όπως ήταν φυσικό, ιδιαίτερα για την εποχή εκείνη, η ανακάλυψη αυτή προκάλεσε ζωνρό ενδιαφέρον. Τα αποτελέσματα της μελέτης του πρώτου υλικού από το Πικέρμι παρουσιάστηκαν από τον Βάγκνερ στην Βαυαρική Ακαδημία.

Στο Πικέρμι ζούσαν τότε ένα είδος μικρού πιθήκου, γιγάντιες χελώνες, ύαινες,

γαζέλες και αντιλόπες, διάφορα είδη ρινόκερων, λιοντάρια, μαχαιρόδοντες και άλλα αιλουροειδή, κοντόλαιμες και ψηλόλαιμες καμηλοπαρδάλεις, βοοειδή, αρκούδες, ελάφια, μικροκαμωμένοι πρόγονοι των αλόγων με τρία δάχτυλα σε κάθε πόδι, αγριογούρουνα, ζώα συγγενικά των ελεφάντων καθώς και φυτοφάγα ζώα, όλα πάρα πολύ μεγάλα και διαφορετικής μορφής από τα αντίστοιχα σημερινά. Δεν πρέπει να ξεχνάμε και τα απολιθώματα των φυτών που βρέθηκαν στην περιοχή, που και αυτά είναι ξεχωριστά. Τα πολύτιμα ευρήματα σήμερα κοσμούν τις προθήκες του Παλιοντολογικού και Γεωλογικού Μουσείου του Πανεπιστημίου Αθηνών, αλλά και πολλές προθήκες ξένων μουσείων όπως του Βερολίνου, της Βιέννης, του Λονδίνου, του Μονάχου και των Παρισίων.

Είναι χαρακτηριστικό της επιστημονικής σημασίας του Πικερμίου ότι έχει καθιερωθεί διεθνώς ο όρος «Πικερμική βαθμίδα» ως ειδική περίοδος χρονοστρωματογραφικής υποδιαίρεσης του παρελθόντος της γης και με τον τρόπο αυτό αναφέρεται σε όλα τα διδακτικά εγχειρίδια σε παγκόσμια κλίμακα.

Κλίμα – Πανίδα – Χλωρίδα

Το κλίμα του Πεντελικού όρους, που είναι ιδιαίτερα ξηρό με μέσο ετήσιο ύψος βροχής 60 cm και μέση ετήσια χιονόπτωση 10 ημέρες, θεωρείται εξαιρετικά υγιεινό και κατάλληλο για τη θεραπεία των νοσημάτων θώρακος. Για τον λόγο αυτό από πολύ νωρίς, από τον 19ο αι., δημιουργήθηκαν στην περιοχή αρκετά σανατόρια, νοσοκομεία και παιδικές κατασκηνώσεις.

Η πανίδα του βουνού σήμερα είναι πολύ περιορισμένη, λόγω της επέκτασης των οικισμών και των λατομείων. Παλαιότερα υπήρχαν λύκοι, τσακάλια και

αρκούδες. Σήμερα υπάρχουν μόνο αλεπούδες, λαγοί, πέρδικες, γεράκια, μπεκάτσες, κουκουβάγιες, χελώνες και ορτύκια. Τα τελευταία χρόνια πέρασαν από την Πάρνηθα μερικοί αγριόχοιροι.

Η βλάστησή της αποτελείται κυρίως από πεύκα αλλά και από πλατάνια, λεύκες, βελανιδιές, κουμαριές, κυπαρίσσια, μυρτιές, πικροδάφνες, κέδρους, σχίνα κ.λπ. Έχει έξι ενδημικά είδη.

Αυτός ήταν ο Βριλησσός, το βουνό των απολιθωμάτων και των παγκοσμίως γνωστών κατάλευκων μαρμάρων και το Όρος των Αμώμων των εναρέτων μοναχών. Σε κάθε εποχή έδωσε και από κάτι ιδιαίτερο. Πριν από τη δημιουργία του ανθρώπου μάς άφησε τα σπάνια απολιθώματα των ζώων. Στην Αρχαιότητα στόλισε τον Παρθενώνα, ενώ στα επόμενα χριστιανικά χρόνια πρόβαλε και συνέχισε την ησυχαστική παράδοση, μέχρι και τις τελευταίες δεκαετίες με τις πρόσφατες άγιες μορφές του π. Σίμωνα και του οσίου Πορφυρίου.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Δ. Καμπούρογλου, *Αι Παλαιαί Αθήναι*, Αθήνα 1922. — *Μελέται και Έρευναι*, Αθήνα 1923. — *Ιστορία των Αθηναίων, Τουρκοκρατία 1458-1687*, τ. 1-3, Αθήνα 1890.
- Μ. Κορρές, *Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα*, Αθήνα 1994.
- Χ. Νικολόπουλος, *Σύντομη ιστορία του μοναστηρίου του αγίου Νικολάου Καλησίων Πεντελικού όρους*, Αθήνα 2017.
- Α. Ορλάνδου, *Μεσαιωνικά μνημεία της πεδιάδος των Αθηνών και των κλιτύων Υμηττού-Πεντελικού-Πάρνηθος και Αιγαλέω*, τ. 1, Αθήνα 1933.
- Παυσανίας, *Ελλάδος Περιήγησις*, έκδ. W. H. S. Jones, *Pausanias Description of Greece*, τ. 1, Λονδίνο-Ν.Υόρκη 1918. Σ. Ρουσιάκης, *Παλιοντολογία θηλαστικών*, Αθήνα 2013.

Ο Χρήστος Νικολόπουλος είναι Θεολόγος - Βυζαντινολόγος.

Ο ΠΡΙΓΚΙΠΑΣ ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΤΙΣ ΣΥΜΠΛΗΓΑΔΕΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΔΙΧΑΣΜΟΥ

ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΝΙΚΟΛΟΥΔΗ

Ο πρίγκιπας Ανδρέας (1882-1944) είναι ένα από τα λιγότερο προβεβλημένα μέλη της ελληνικής βασιλικής οικογένειας. Στη διάρκεια της ζωής του δεν επιδίωξε την υστεροφημία και ενδεχομένως θα παρέμενε ουσιαστικά άγνωστος εάν ο δούκας του Εδιμβούργου, ο σύζυγος της βασίλισσας Ελισάβετ της Αγγλίας, δεν συνέβαινε να είναι ο γιος του. Ουσιαστικά, ο Ανδρέας άφησε το στίγμα του στη νεοελληνική ιστορία κυρίως μέσω της σύντομης συμμετοχής του στη Μικρασιατική Εκστρατεία το 1921 η οποία λίγο έλειψε να τον οδηγήσει στο εκτελεστικό απόσπασμα, μαζί με τους Έξι αντιβενιζελικούς πολιτικούς που θεωρήθηκαν υπεύθυνοι για τη μικρασιατική καταστροφή.

Ο ΠΡΙΓΚΙΠΑΣ Ανδρέας γεννήθηκε στην Αθήνα στις 2 Φεβρουαρίου 1882 (παλαιού ημερολογίου) και ήταν ο τέταρτος γιος του Γεωργίου Α΄ και της βασίλισσας Όλγας και το έκτο κατά σειρά παιδί τους. Μεγαλύτερα αδέρφια του ήταν ο διάδοχος Κωνσταντίνος, ο πρίγκιπας Γεώργιος (ύπατος αρμοστής της

Κρητικής Πολιτείας την περίοδο 1900-1905), η πριγκίπισσα Αλεξάνδρα, ο πρίγκιπας Νικόλαος και η πριγκίπισσα Μαρία, ενώ είχε και έναν μικρότερο αδελφό, τον πρίγκιπα Χριστόφορο. Ο Ανδρέας παρακολούθησε εγκύκλιες σπουδές κατ'οίκον (στα Ανάκτορα) και γνώριζε αρκετές ξένες γλώσσες αλλά, σύμφωνα με

Ο πρίγκιπας Ανδρέας το 1935. ΔΕΞΙΑ: Πορτρέτο του Ανδρέα από τον Φίλιπ ντι Λάσλο.
ΚΑΤΩ: Ο Ανδρέας με την Αλίκη το 1903 την περίοδο των γάμων τους.

τον αδελφό του Χριστόφορο, αρνιόταν να μιλήσει άλλη γλώσσα εκτός από ελληνικά. Σε ηλικία 14 ετών, το 1896, εγγράφηκε στη Σχολή Ευελπίδων, διοικητής της οποίας ήταν τότε ο αντισυνταγματάρχης Νικόλαος Ζορμπάς, μετέπειτα επικεφαλής του Στρατιωτικού Συνδέσμου που πραγματοποίησε το 1909 την Επανάσταση στο Γουδί. Εκεί είχε εκπαιδευτή τον ταγματάρχη Παναγιώτη Δαγκλή και συμμαθητή τον μετέπειτα αντίπαλό του Θεόδωρο Πάγκαλο, με τον οποίο όμως τότε είχε αναπτύξει στενή φιλία, σύμφωνα με μαρτυρία του πρίγκιπα Χριστόφορου. Το 1899, στη διάρκεια των σπουδών του, ενεπλάκη άθελά του σε ένα σκάνδαλο όταν ο Ζορμπάς προήγαγε τον

Ο πρίγκιπας Ανδρέας σε ηλικία 14 ετών, το 1896, εγγράφηκε στη Σχολή Ευελπίδων. Εκεί είχε συμμαθητή τον μετέπειτα αντίπαλό του Θεόδωρο Πάγκαλο, με τον οποίο όμως τότε είχε αναπτύξει στενή φιλία.

Πάγκαλο (ως αρχηγό της τάξης του) στον βαθμό του επιλοχία χωρίς να κάνει το ίδιο και για τον Ανδρέα ο οποίος, ως βασιλόπαις, δικαιούνταν (με τα τότε δεδομένα) ταυτόχρονη προαγωγή. Το γεγονός αυτό θεωρήθηκε ότι αντικατόπτριζε τη δυσaréσκεια του Ζορμπά για τη δυσμενή μεταχείριση που του είχε επιφυλάξει ο αρχηγός του Στρατού, Διάδοχος Κωνσταντίνος, κρίνοντάς τον στάσιμο στον βαθμό του. Όταν ο Πάγκαλος γνωστοποίησε στον Ανδρέα αυτό τον συσχετισμό, ο τελευταίος ενοχλήθηκε έντονα και καταφέρθηκε με βαριές εκφράσεις εναντίον του διοικητή τους, αποκαλώντας τον παλιάνθρωπο, φυγάδα και δειλό, άποψη όμως που δεν συμμερίστηκε ο Πάγκαλος.

Ο γάμος και η σταδιοδρομία του

Ο Ανδρέας αποφοίτησε από τη Σχολή Ευελπίδων το 1901 και τον Μάιο του 1902 κατατάχθηκε στο ιππικό με τον βαθμό του ανθυπίλαρχου. Τον επόμενο μήνα βρέθηκε στο Λονδίνο για να παρακολουθήσει τη στέψη του βασιλιά Εδουάρδου Ζ΄, και εκεί γνώρισε τη μετέπειτα σύζυγό του, πριγκίπισσα Αλίκη του Μπάπτενμπεργκ. Στις 15 Μαΐου 1903 ο Ανδρέας και η Αλίκη αρραβωνιάστηκαν στην ορθόδοξη εκκλησία του Λονδίνου και στις 6 Οκτωβρίου παντρεύτηκαν με πολιτικό γάμο στο Ντάρμστατ, ιδιαίτερη πατρίδα της νύφης, ενώ την επομένη ακολούθησε θρησκευτικός γάμος, τόσο με το προτεσταντικό όσο και με το ορθόδοξο τυπικό. Παρά τη γενναιόδωρη χρηματική προικοδότηση της Αλίκης από τον θείο της, τον τσάρο Νικόλαο Β΄, κανείς από τους νεόνυμφους δεν διέθετε οικονομικούς πόρους για μια πλουσιοπάροχη ζωή, αφού ο πατέρας της Αλίκης ήταν έμμισθος αξιωματικός ενώ η προίκα της πενιχρή, όπως και η κληρονομιά της. Το ζεύγος πάντως έζησε ευτυχημένα επί αρκετά χρόνια αποκτώντας μάλιστα

Ο Ανδρέας σε οικογενειακή φωτογραφία με την Αλίκη και τα παιδιά τους.

πέντε παιδιά, τέσσερις κόρες: τις πριγκίπισσες Μαργαρίτα (το 1905), Θεοδώρα (το 1906), Καικιλία (το 1911) και Σοφία (το 1914), και ένα γιο, τον πρίγκιπα Φίλιππο (το 1921). Στην Ελλάδα επέστρεψε στις 25 Δεκεμβρίου 1903 (6 Ιανουαρίου 1904 με το νέο ημερολόγιο) καταπλέοντας με τη βασιλική θαλαμηγό «Αμφιτρίτη» στον Πειραιά, όπου και έγιναν πανηγυρικά δεκτοί από τη βασιλική οικογένεια, τον Κλήρο, τις Αρχές και τον λαό.

Το 1905 ο Ανδρέας μετατέθηκε στη Λάρισα, όπου τον ακολούθησε η σύζυγός του. Το 1909 η στρατιωτική σταδιοδρομία του (ο Ανδρέας έφερε τότε τον βαθμό του ιλάρχου) διακόπηκε απότομα μετά την

εκδήλωση της Επανάστασης του 1909, ένα από τα αιτήματα της οποίας ήταν η απομάκρυνση των γιων του Γεωργίου Α΄ από το στράτευμα. Έτσι την 1η Σεπτεμβρίου εκείνου του έτους όλοι οι πρίγκιπες παραιτήθηκαν από τις στρατιωτικές τους θέσεις. Στις αρχές του φθινοπώρου του 1912 όμως, ενόψει της επικείμενης σύγκρουσης των βαλκανικών κρατών με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ο Ελευθέριος Βενιζέλος τούς αποκατέστησε στο στράτευμα, με αποτέλεσμα ο Ανδρέας να ενταχθεί στο επιτελείο του Διαδόχου Κωνσταντίνου, αρχικά με τον βαθμό του επιλάρχου, προαγόμενος όμως σχεδόν αμέσως σε συνταγματάρχη.

Μετά τη δολοφονία του Γεωργίου Α΄, στις 5/18 Μαρτίου 1913, ο Ανδρέας κληρονόμησε το ανάκτορο Μον Ρεπό στην Κέρκυρα και μια ετήσια χορηγία 4.000 λιρών. Τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου, μετά τη λήξη των Βαλκανικών Πολέμων, ταξίδεψε με την Αλίκη στη Γερμανία και την Αγγλία. Μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα, τον Νοέμβριο, ανέλαβε καθήκοντα διοικητή του 3ου Συντάγματος Ιππικού, ενώ δύο μήνες αργότερα, τον Ιανουάριο του 1914, διορίστηκε διοικητής της Σχολής Ιππικού.

Ακολούθησε η έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και η ελληνική επιστράτευση του Σεπτεμβρίου του 1915, στο

πλαίσιο της οποίας ο Ανδρέας μετατέθηκε στη Θεσσαλονίκη επί έξι μήνες, επικεφαλής του συντάγματός του. Τον Ιούλιο του 1916, κατά τη διάρκεια του Εθνικού Διχασμού, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος τον έστειλε ως προσωπικό του απεσταλμένο σε μυστική αποστολή στη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία, με σκοπό να βολιδοσκοπήσει τις κυβερνήσεις των δύο χωρών και να τις διαβεβαιώσει ότι η ελληνική ουδετερότητα δεν υπέκρυπτε κάποιο μυστικό σύμφωνο με τη Γερμανία. Στο Παρίσι, όπου ο Ανδρέας συναντήθηκε στις 5/18 Ιουλίου με τον Γάλλο πρωθυπουργό Αριστέιδη Μπριάν και τον πρόεδρο Ραϊμόνδο Πουανκαρέ, όπως και

Ο Ανδρέας (στο μέσον) με τον μετέπειτα βασιλιά Αλέξανδρο (αριστερά) και τον Ιωάννη Μεταξά (δεξιά) στη Μακεδονία το 1913. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Ο Ανδρέας με επίσημη στρατιωτική στολή.

στο Λονδίνο, όπου στις 22 Ιουλίου είχε διαβουλευθεί με τον βασιλιά Γεώργιο Ε΄ και τον υπουργό Εξωτερικών Σερ Έντουαρντ Γκρέυ, έγινε αποδέκτης της δυσαρέσκειας των ηγετών της Αντάντ για τη μη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό τους. Εκείνος, από την πλευρά του, παραπονέθηκε για λογαριασμό του Κωνσταντίνου ότι οι πρεσβευτές των δύο δυνάμεων στην Αθήνα υποστήριζαν ανοικτά τον Βενιζέλο. Υπή’ αυτές τις συνθήκες η αποστολή του φυσιολογικά απέτυχε.

Κατά τη διάρκεια των Νοεμβριανών του 1916, αλλά και μετά την έξωση του Κωνσταντίνου και την αντικατάστασή του από τον γιο του Αλέξανδρο, ο Ανδρέας βρισκόταν στην Αθήνα. Λίγο αργότερα αποτάχθηκε από τον Στρατό, στο πλαίσιο της εκκαθάρισής του από 3.000 βασιλόφρονες αξιωματικούς. Στη συνέχεια, Βρετανοί και Γάλλοι διπλωμάτες στην Αθήνα υπέδειξαν στον ίδιο και στους αδελφούς του Νικόλαο και Χριστόφορο

να αποχωρήσουν από την Ελλάδα, σύμφωνα με επιθυμία της ελληνικής κυβέρνησης. Έτσι, το καλοκαίρι του 1917 οι τρεις πρίγκιπες και οι οικογένειές τους εγκαταστάθηκαν στη γερμανόφωνη Ελβετία, όπου βρισκόταν και ο Κωνσταντίνος.

Οι συνθήκες της διαβίωσης της βασιλικής οικογένειας ήταν αρκετά δύσκολες, λόγω έλλειψης οικονομικών πόρων έως τον Ιανουάριο του 1920, οπότε ο πρίγκιπας Χριστόφορος παντρεύτηκε μια βαθύπλουτη Αμερικανίδα, τα έσοδα της οποίας συνέβαλαν στην οικονομική ανακούφιση των εξορίστων. Έτσι, τον Σεπτέμβριο εκείνου του έτους ο Ανδρέας ακολούθησε τον Χριστόφορο, που μετακόμισε στη Ρώμη.

Η τύχη της βασιλικής οικογένειας άλλαξε ανέλπιστα μετά τον αιφνίδιο θάνατο του βασιλιά Αλεξάνδρου στις 25 Οκτωβρίου, την εξίσου αναπάντεχη εκλογική ήττα του Βενιζέλου την 1η/14η Νοεμβρίου και την ευνοϊκή εξέλιξη του δημοψηφίσματος για την επαναφορά του Κωνσταντίνου στον θρόνο. Ως προπομποί της επανόδου του Κωνσταντίνου, ο Ανδρέας και ο Χριστόφορος επέστρεψαν στην Αθήνα όπου στις 23 Νοεμβρίου έγιναν δεκτοί από πλήθη ενθουσιασμένων υποστηρικτών τους. Μετά την επιστροφή του Κωνσταντίνου (19 Δεκεμβρίου), ο Ανδρέας επανήλθε στο στράτευμα με τον βαθμό του υποστρατήγου, εγκαθιστάμενος με την οικογένειά του στο Μον Ρεπό.

Η δράση του στη Μικρά Ασία

Την ίδια περίοδο ο Ελληνικός Στρατός προέλαυε στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας. Η σφοδρότητα όμως της αντίστασης του κεμαλικού στρατού τους πρώτους μήνες του 1921 ώθησε την κυβέρνηση Γούναρη να ζητήσει από τον βασιλιά να αναλάβει αυτοπροσώπως την ηγεσία του Στρατού, ώστε να τον εμπυλώσει με την παρουσία και το γόητρο

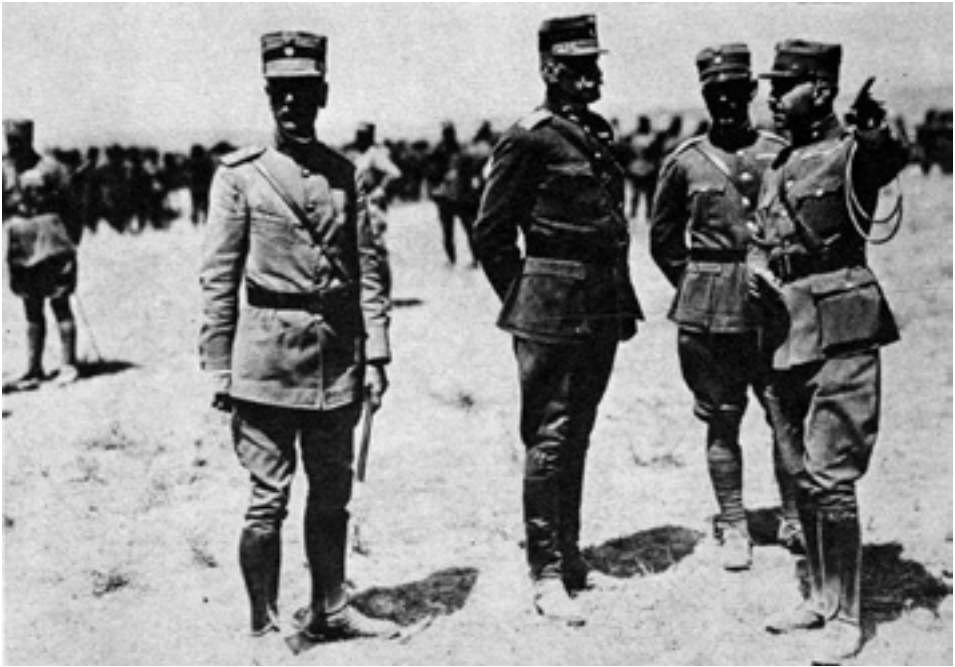
του. Παρότι αυτό ήταν ανέφικτο (λόγω της χρόνιας ταλαιπωρίας του τελευταίου από πάθηση των νεφρών), ο Κωνσταντίνος δέχτηκε να μεταβεί στο μέτωπο για να τονώσει το ηθικό των μαχόμενων μονάδων. Για τον σκοπό αυτό αναχώρησε από την Αθήνα στις 29 Μαΐου/11 Ιουνίου 1921 συνοδευόμενος μεταξύ άλλων και από τον Ανδρέα. Στη Μικρά Ασία παρέμεινε έως τις 13/26 Σεπτεμβρίου επιθεωρώντας διάφορες μονάδες χωρίς όμως να συμμετέχει στη διαμόρφωση των εξελίξεων. Περίπου την ίδια περίοδο (Μάιος του 1921) είχε ανατεθεί στον Ανδρέα η διοίκηση της 12ης Μεραρχίας.

Αμέσως μετά την άφιξη του Κωνσταντίνου στη Σμύρνη πραγματοποιήθηκε στρατιωτική σύσκεψη στο Κορδελιό (3/16 Ιουνίου) κατά την οποία διαπιστώθηκε η διάσταση απόψεων μεταξύ του Γενικού Επιτελείου, υπό τον αντιστράτηγο

Βίκτωρα Δούσμανη, και του Επιτελείου της Στρατιάς Μικράς Ασίας, υπό τον αντιστράτηγο Αναστάσιο Παπούλα. Τη διάσταση αυτή, όπως και τη γενικότερη ατμόσφαιρα που επικρατούσε στο εσωτερικό του Επιτελείου της Στρατιάς, περιγράφει με μελανά χρώματα ο Ανδρέας στα απομνημονεύματά του, κατηγορώντας τόσο την πολιτική ηγεσία (τον πρωθυπουργό Δημήτριο Γούναρη και τον υπουργό Στρατιωτικών Νικόλαο Θεοτόκη) όσο και τον Παπούλα για αδυναμία να τιθασεύσουν τις αντιμαχόμενες προσωπικές φιλοδοξίες των επιτελών και να διαμορφώσουν μια ενιαία αντίληψη για την αντιμετώπιση της κατάστασης: «*Αμέσως εκ της πρώτης στιγμής εξεδηλώθη εν Σμύρνη η διαφωνία μεταξύ του Γενικού Επιτελείου και του Επιτελείου της Στρατιάς. Αι σχέσεις μεταξύ των στρατηγών Δούσμανη και Παπούλα ήσαν τεταμέναι εις το*

Το Επιτελείο της Στρατιάς Μικράς Ασίας πριν από την πολιτειακή αλλαγή του 1920. Στο κέντρο διακρίνονται ο υπαρχηγός του Επιτελείου Θεόδωρος Πάγκαλος και ο αρχιστράτηγος Λεωνίδας Παρασκευόπουλος. Στο δεξί άκρο, όρθιος, ο συνταγματάρχης Πτολεμαίος Σαρηγιάννης.

Ο Ανδρέας (αριστερά) με τον αρχιστράτηγο Παπούλα (δεξιά) στο μικρασιατικό μέτωπο.

έπακρον. [...] Το Γενικόν Στρατηγείον απέφευγεν επιμελώς πάσαν σχέσιν μετά του Γενικού Επιτελείου λόγω του φόβου όστις το κατείχε ότι ο Βασιλεύς θα ανελάμβανε την διοίκησιν και ούτω θα απεκλείετο τούτο εκ της δόξης της εκστρατείας. Εις τον τραγέλαφον τούτον εκινούντο με απελπισίαν οι δύο υπουργοί πολιτικοί αυτοί και μη γνωρίζοντες μέχρι ποίου σημείου δύνανται να φθάσωσι τα μεταξύ στρατιωτικών πάθη – προσπαθούντες της διαλλαγής το ακατόρθωτον. Τοιαύτη ήτο η κατάστασης ώστε εδέησε να διαταχθή ο Αρχιστράτηγος να προσέλθη και αναπτύξη ενώπιον του Βασιλέως το σχέδιον των προσεχών επιχειρήσεων. [...] Τέλος προσήλθεν μετά των συνταγματαρχών Πάλλη και Σαρηγιάννη και ούτοι ανέπτυξαν το σχέδιον του σιωπώντος αντιστρατήγου Παπούλα εις τον Βασιλέα».¹

Δεδομένου ότι τα απομνημονεύματα του Ανδρέα εκδόθηκαν σχεδόν έξι χρόνια μετά την καταδίκη του από στρατοδικείο τον Νοέμβριο του 1922, είναι δύσκολο να κρίνει κανείς κατά πόσο οι απόψεις που

εκφράζονται σε αυτά απηχούν τις ιδέες του κατά τη διάρκεια των γεγονότων που περιγράφει ή μεταγενέστερες αντιλήψεις του, διαμορφωμένες από την εξέλιξη της σχέσης του με τα πρόσωπα που σχολιάζει. Γεγονός είναι ότι κατά τις επιθετικές επιχειρήσεις του καλοκαιριού του 1921 η μεραρχία του διακρίθηκε στον τομέα του Εσκή Σεχήρ, εξαναγκάζοντας τους Τούρκους σε υποχώρηση (3/16 - 4/17 Ιουλίου). Ο ευρύτερος κυκλωτικός ελιγμός όμως της Στρατιάς που απέβλεπε στην παγίδευση του κεμαλικού στρατού απέτυχε, γεγονός για το οποίο θεωρήθηκε υπεύθυνος ο διοικητής του Β' Σώματος Στρατού, στρατηγός Αρ. Βλαχόπουλος, που στη συνέχεια αντικαταστάθηκε από τον Ανδρέα (ο οποίος προβιβάστηκε σε αντιστράτηγο). Με τη νέα ιδιότητά του ο τελευταίος έλαβε μέρος στη Μάχη του Σαγγαρίου και την ατελέσφορη προέλαση προς την Άγκυρα. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου διαπίστωσε την ανεπάρκεια αρκετών ηγετικών στελεχών του

Το συμβούλιο των αντιστρατήγων στη Μικρά Ασία. Τρίτος από αριστερά διακρίνεται ο αρχιστράτηγος Παπούλας και δίπλα του (ψηλότερος όλων) ο Ανδρέας. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Ο Θεόδωρος Πάγκαλος, συμμαθητής αλλά και άσπονδος φίλος του Ανδρέα.

Στρατού (περιλαμβανομένου και του Παπούλα), καθώς και την αδυναμία του επιτελείου της Στρατιάς να εκπονήσει ένα ολοκληρωμένο σχέδιο για την αίσια κατάληξη της πολεμικής προσπάθειας. Το σφάλμα του όμως ήταν ότι, ενώ ήδη διέβλεπε το στρατηγικό αδιέξοδο της ελληνικής προέλασης στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, δεν επιδίωξε να την αποτρέψει. Αντίθετα, επέλεξε να συνδέσει την τύχη του με εξελίξεις τις οποίες δεν ήταν σε θέση να επηρεάσει.

Σε αυτό το πλαίσιο συνέβη τελικά ένα γεγονός που επρόκειτο να τον εξαναγκάσει σε παραίτηση από την ηγεσία του Β' Σώματος. Στις 21 Αυγούστου / 3 Σεπτεμβρίου, ενόσω ο Στρατός προέλαυε ανατολικά του Σαγγαρίου, ο Παπούλας διέταξε να σταματήσουν οι μάχες για να δοθεί χρόνος στον Στρατό για ανάπαυση και να σχεδιαστεί η συνέχεια των επιχειρήσεων. Την περίοδο αυτή το Β' Σώμα

κατείχε το δεξί άκρο της ελληνικής παράταξης. Επωφελούμενος της ανάπαυλας, ο Ανδρέας πρότεινε στον Παπούλα (μέσω επιστολής προς αυτόν του επιτελάρχη του, συνταγματάρχη Γαβαλιά) να μετακινήσει τις δυνάμεις του στο αριστερό άκρο (το οποίο κατείχε το Γ' Σώμα), απ' όπου η συνέχιση της ελληνικής επίθεσης θα ήταν ευκολότερη, καθώς η εκεί διαμόρφωση του εδάφους δεν ευνοούσε την τουρκική άμυνα τόσο όσο στα άλλα σημεία του μετώπου. Απαντώντας μετά από δύο ημέρες ο Παπούλας δήλωσε ότι εξέταζε την πρόταση. Στο μεταξύ όμως νέες πληροφορίες δημιούργησαν την εντύπωση ότι οι Τούρκοι προετοίμαζαν επίθεση εναντίον του Γ' Σώματος, η θέση του οποίου στη γραμμή του μετώπου ήταν η πιο επισφαλής. Έτσι, τη νύχτα της 26ης Αυγούστου / 8ης Σεπτεμβρίου ο αρχιστράτηγος κοινοποίησε διαταγή και στα τρία σώματα ζητώντας από το μεν

Τρίτο να αντιτάξει άμυνα μέχρις εσχάτων, ενώ από τα άλλα δύο να πραγματοποιήσουν λυσοσαλέες επιθέσεις αντιπερισπασμού. Στη διαταγή αυτή διατυπωνόταν επιπλέον η άποψη ότι δεν υπήρχε χρόνος να πραγματοποιηθεί ο ελιγμός που είχε προτείνει ο Ανδρέας. Ο τελευταίος όμως, όπως και το επιτελείο του γειτονικού Α΄ Σώματος, εκτιμούσαν ότι ενδεχόμενες επιθέσεις τους εναντίον των τουρκικών θέσεων στους δικούς τους τομείς του μετώπου δεν θα επέφεραν κανένα όφελος, λόγω του ορεινού εδάφους που κατείχαν οι Τούρκοι. Έτσι, με τη σύμφωνη γνώμη του Α΄ Σώματος, ο Ανδρέας διέταξε νωρίς το πρωί της 27ης Αυγούστου τη μετακίνηση των βοηθητικών μονάδων του Σώματός του προς τα μετόπισθεν του Α΄ Σώματος με προορισμό το Γ΄ Σώμα, προκειμένου να προλάβει να το ενισχύσει έγκαιρα. Οι μάχιμες μονάδες επρόκειτο να τις ακολουθήσουν το επόμενο βράδυ.

Πληροφορούμενος αυτές τις εξελίξεις, ο Παπούλας διέταξε αυθημερόν την παραμονή του συνόλου του Β΄ Σώματος στις θέσεις του, ενώ την επομένη έπαυσε τον συνταγματάρχη Γαβαλιά, θεωρώντας τον προσωπικά υπεύθυνο για την πρωτοβουλία του προϊσταμένου του. Ο Ανδρέας θίχτηκε από αυτή την εξέλιξη και ζήτησε να αντικατασταθεί και ο ίδιος, αίτημα που δεν έγινε δεκτό.

Στο μεταξύ, στις 28 Αυγούστου η τουρκική επίθεση εκδηλώθηκε σε όλο το μήκος του μετώπου, και το Γ΄ Σώμα ζήτησε την επείγουσα αποστολή ενισχύσεων. Τότε ο Παπούλας, αντιστρέφοντας την προηγούμενη διαταγή του, διέταξε τον Ανδρέα να σπεύσει με το Σώμα του σε άμεση (!) ενίσχυση του Γ΄ Σώματος, παρότι αυτό ήταν αδύνατο λόγω έλλειψης χρόνου. Τελικά η τουρκική επίθεση αποκρούστηκε χωρίς σοβαρές συνέπειες, εξαναγκάζοντας όμως τις ελληνικές δυνάμεις σε υποχώρηση δυτικά του Σαγγαρίου. Μερικά χρόνια αργότερα, το 1925, ο Παπούλας σχολίασε την εξέλιξη αυτών των γεγονότων ως εξής: «Χαρακτηριστική εκδήλωσις της απολύτου ψυχραιμίας μεθ' ης το Στρατηγείον μέχρι τέλους διηύθυνε τας επιχειρήσεις εκείνας, είναι η μετά την επίθεσιν του εχθρού κατά του αριστερού της Στρατιάς την 28ην Αυγούστου διαταχθείσα προέλασις του ευρισκομένου εις το δεξιόν της Στρατιάς Β΄ Σώματος Στρατού ήτις δυστυχώς δεν εγένετο παρά την ρητήν διαταγήν της Στρατιάς. [...] Ευθύς ως εξεδηλώθη η εχθρική επίθεσις [η Στρατιά] διέταξε διά τηλεγραφήματός της εις την κατάλληλον φάσιν του αγώνος το αδρανούν Β΄ Σώμα Στρατού όπως ενεργήση σφοδράν επίθεσιν. [...] Ατυχώς όμως αντί της διαταχθείσης επιθέσεως το Β΄ Σώμα Στρατού εκδίδει διαταγήν αποχωρήσεως των μεραρχιών του με κατεύθυνσιν τον Σαγγάριον. Συγχρόνως ο εχθρός δεκατισθείς κυριολεκτικώς από τας μεραρχίας των Α΄ και

Γ' Σωμάτων Στρατού κάμπεται τελειωτικώς και υποχωρεί ατάκτως, καταδιωκόμενος υπό των διαφόρων τμημάτων μας. Ουδεμία αμφιβολία δύναται να υπάρξη ότι το αποτέλεσμα του διημέρου εκείνου αγώνος θα είχε ευρύτερον αντίκτυπον επί του όλου αγώνος εν ή περιπτώσει το Β' Σώμα Στρατού δεν εγκατέλειπε αυτοβούλως τον αγώνα. Διότι κινδυνεύουν ο εχθρός να υπερφαλαγγισθή από τας μεραρχίας του Β' Σώματος Στρατού το οποίον ευκόλως θα ανέτρεπε τας προ αυτού ασθενείς εχθρικές δυνάμεις, θα εξηναγκάζετο να εγκαταλείψη τα οχυρά του και να τραπή προς την Άγκυραν».²

Η εντύπωση του Ανδρέα όμως ήταν αρκετά διαφορετική, και στα δικά του απομνημονεύματα σχολίασε τα γεγονότα ως εξής: «Περατωθεισών πλέον των επιχειρήσεων εύρον τον καιρόν να σκεφθώ περί της ατομικής μου θέσεως εν τη Στρατιά και να σταθμίσω επακριβώς τα πράγματα. Διαφοροτρόπως έφθανε μέχρις εμού η ηχώ του υποκόφου πολέμου, όστις διεξήγετο εναντίον μου παρά διαφόρων συμαινόντων παραγόντων του Γενικού Στρατηγείου: το θέμα αυτών ήτο ότι ένεκεν εμού απέτυχεν η προς Άγκυραν προέλασις [...] Η επιβολή και επιρροή της μερίδος ταύτης ήτο τόσον ισχυρά εν τω Γενικώ Στρατηγείω ώστε μοι ήτο αδύνατον να ελπίζω ότι ο αντιστράτηγος Παπούλας θα εξέθετε την δημοτικότητα του διά να αποδώση δικαιοσύνην εις την συκοφαντηθείσαν τιμήν ενός ανωτάτου αξιωματικού ξένου προς την μερίδα ταύτην [...] Ενώπιον της καταστάσεως ταύτης δεν μοι έμενεν άλλο τι να πράξω παρά να ζητήσω οικειοθελώς την εκ της Στρατιάς απομάκρυνσίν μου».³

Σχόλια του Ανδρέα για τους Μικρασιάτες

Στις 18 Σεπτεμβρίου ο Ανδρέας έλαβε δίμηνη άδεια μετάβασης στην Ελλάδα. Μετά τη λήξη της επέστρεψε στη Σμύρνη,

όπου στις 8 Δεκεμβρίου συμμετέσχε στη σύσκεψη των σωματαρχών που πραγματοποιήθηκε υπό την προεδρία του Παπούλα. Σ' αυτήν εξετάστηκε η κόπωση και η εντεινόμενη αποδιοργάνωση της Στρατιάς, καθώς και η εσωτερική κατάρρευση του μετώπου στη Μικρά Ασία, φαινόμενα τα οποία ο ίδιος απέδιδε στη βενιζελική προπαγάνδα. Υπ' αυτές τις συνθήκες του ανατέθηκε, μετά από αίτημά του, η διοίκηση του Ε' Σώματος Στρατού, με έδρα τα Ιωάννινα. Χαρακτηριστική της διάθεσής του αυτή την περίοδο είναι μια επιστολή της 19ης Δεκεμβρίου προς τον Ιωάννη Μεταξά στην οποία αναφέρει μεταξύ άλλων: «Απαίσιои πραγματικώς είναι οι εδώ Έλληνες εκτός ελαχίστων. Επικρατεί Βενιζελισμός ογκώδης, και κατά την 15ην Δεκεμβρίου [εορτή του αγίου Ελευθερίου] είχαν κλείσει σχεδόν όλα τα καταστήματα. Θα άξιζε πραγματικά να παραδώσωμεν την Σμύρνην εις τον Κεμάλ διά να τους πετσοκόψη όλους αυτούς τους αχρείους, οι οποίοι φέρονται ούτω κατόπιν του φοβερού αίματος όπερ εκύσαμεν εδώ». Ο κυνισμός που χαρακτηρίζει αυτό το σχόλιο είναι αναμφίβολα άδικος για τους Μικρασιάτες, που λίγους μήνες νωρίτερα είχαν υποδεχτεί με ενθουσιασμό τον Ανδρέα και τον Κωνσταντίνο στην προκυμαία της Σμύρνης «από τον λαόν ο οποίος εζητωκραύαζε υπέρ του Βασιλέως», σύμφωνα με τη διατύπωση του πρίγκιπα Νικολάου στα απομνημονεύματά του.⁴ Ταυτόχρονα όμως αποκαλύπτει την καταρράκωση της Μεγάλης Ιδέας η οποία, έχοντας αποτελέσει μέρος της προπαγάνδας και των δύο παρατάξεων κατά τον Εθνικό Δικασμό, είχε εξελιχθεί σε δυσβάκτακτο βάρος. Επιπλέον, αποτυπώνει μια προσωπική αίσθηση αδυναμίας του Ανδρέα να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων που αντιμετώπιζε ως ανώτερος στρατιωτικός και ως εξέχον μέλος της βασιλικής οικογένειας,

Στιγμιότυπο από επίσκεψη του Ανδρέα (με το ναυτικό πηλήκιο) στο Χαλάνδρι.

ιδιότητες που του επέβαλλαν να διαμορφώνει τις συγκυρίες και όχι απλά να σχολιάζει κακεντρεχώς.

Σύντομα ακολούθησαν η Μικρασιατική Καταστροφή, η Επανάσταση του 1922 και η αναγκαστική παραίτηση του Κωνσταντίνου από τον θρόνο στις 14/27 Σεπτεμβρίου (ενέργεια στην οποία τον είχε προτρέψει και ο Ανδρέας, λόγω της φθίνουσας υγείας του). Την περίοδο Οκτωβρίου-Νοεμβρίου 1922 οι εξελίξεις περιστράφηκαν γύρω από τη δίκη των Έξι και την καταδίκη τους σε θάνατο. Στις διαδικασίες αυτές έπαιξε καταλυτικό ρόλο η ομάδα των αδιάλλακτων μελών του επαναστατικού συμβουλίου με προεξάρχοντα τον Πάγκαλο, η οποία θεωρούσε ότι ο επαναστατικός αναβρασμός που επικρατούσε μεταξύ των προσφύγων και των υπολειμμάτων του Στρατού δεν ήταν δυνατό να κατευναστεί παρά μόνο με τη θανατική καταδίκη των υπευθύνων της καταστροφής. Σε αυτό το πλαίσιο στις 13/26 Οκτωβρίου ο Ανδρέας δέχτηκε

στο Μον Ρεπό την επίσκεψη του συνταγματάρχη Λούφα, μέλους της ανακριτικής επιτροπής της δίκης των πρωταίων της καταστροφής, προκειμένου να τον ανακρίνει σχετικά με τις εξελίξεις στο μέτωπο το προηγούμενο έτος. Με τη δικαιολογία όμως ότι έπρεπε να δώσει περαιτέρω διευκρινίσεις ο Ανδρέας μεταφέρθηκε στην Αθήνα με το αντιτορπιλικό «Ασπής» και τέθηκε υπό αυστηρό περιορισμό, αρχικά στην κατοικία του αδελφού του πρίγκιπα Γεωργίου (στην γωνία των οδών Ακαδημίας και Δημοκρίτου) και αργότερα στο σπίτι του υποστρατήγου Πάλλη, πρώην υπασπιστή του πρίγκιπα Νικολάου. Τέλος, παραπέμφθηκε σε στρατοδικείο για άρνηση εκτέλεσης διαταγής λόγω της πρωτοβουλίας του τον Αύγουστο του 1921 να μετακινήσει τις δυνάμεις του παρά την αρχικά αντίθετη διαταγή του Παπούλα. Στην πραγματικότητα στο πρόσωπό του θα δικαζόταν η συμμετοχή του Κωνσταντίνου στη διεξαγωγή της Μικρασιατικής Εκστρατείας.

Η διεξαγωγή της δίκης

Λίγες ημέρες νωρίτερα, στις 15/28 Νοεμβρίου, είχε προηγηθεί η θανατική καταδίκη και η εκτέλεση των Έξι. Το κλίμα της σύγχυσης και της οργής που είχε συμβάλει στην καταδίκη τους εξακολουθούσε να είναι βαρύ και κατά την έναρξη της δίκης του Ανδρέα, ο οποίος όμως διέθετε ορισμένα πλεονεκτήματα που δεν είχαν οι Έξι. Κατ' αρχήν η λαϊκή πίεση για καταδίκες είχε εν μέρει εκτονωθεί. Επιπλέον, για την τύχη του έδειξαν έντονο ενδιαφέρον βασιλικοί οίκοι και πολιτικοί της Ευρώπης, όπως και ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος διέβλεπε τη σοβαρή βλάβη που θα προκαλούσε στα ελληνικά συμφέροντα τα οποία διακυβεύονταν στη Λωζάννη (όπου στις 8 Νοεμβρίου άρχιζε τις εργασίες της η ομώνυμη συνδιάσκεψη) η θανατική καταδίκη του Ανδρέα. Τον πιο σοβαρό ρόλο σε αυτή την προσπάθεια επρόκειτο να παίξει ο Άγγλος πλωτάρχης Τζέραλντ Τάλμποτ, απεσταλμένος της βρετανικής κυβέρνησης, ο οποίος είχε συνδεθεί προσωπικά με τον Πάγκαλο στο Παρίσι την περίοδο του Συνεδρίου της Ειρήνης του 1919-1920, διαμένοντας μάλιστα στο ξενοδοχείο στο οποίο είχε καταλύσει η ελληνική αποστολή. Ο Τάλμποτ είχε σπεύσει στην Αθήνα κατά τη δίκη των Έξι, αλλά η αργοπορημένη άφιξή του το μεσημέρι της 15ης Νοεμβρίου δεν του επέτρεψε να αποσοβήσει την εκτέλεσή τους.

Από την άλλη πλευρά, την ισχυρότερη πίεση για θανατική καταδίκη του Ανδρέα ασκούσε ο παλιός συμμαθητής του, ο Θεόδωρος Πάγκαλος. Αναφέρεται μάλιστα ένα χαρακτηριστικό επεισόδιο κατά την ανάκριση (εδώ, σε περιγραφή του πρίγκιπα Νικολάου): «*Μίαν ημέραν διαρκούσης της εξετάσεως, ο στρατηγός Πάγκαλος ηρώτησε τον αδελφόν μου πόσα τέκνα είχε. Ο αδελφός μου τού έδωσε την ζητηθείσαν πληροφορίαν. Ο στρατηγός*

*Πάγκαλος ανεφώνησε τότε: “– Δυστυχισμένα μικρά! Τι θλιβερόν να σκέπτεται κανείς ότι θα μείνουν ορφανά τόσον μικρά!” Είχεν ήδη εν νω προκαταδικάσει τον αδελφόν μου εις την εσχάτην των ποινών».*⁵

Παρά ταύτα, οι πιέσεις του Τάλμποτ, του Γεωργίου Β' και του Βενιζέλου από τη Λωζάννη) πέτυχαν τον σκοπό τους. Η επαναστατική κυβέρνηση δεν εμπόδισε τη διεξαγωγή της δίκης, δεσμεύτηκε όμως ότι, εάν επιβαλλόταν θανατική καταδίκη, δεν επρόκειτο να εκτελεστεί αλλά θα μετατρέποταν σε ισόβια υπερουσία (εξουσία) και ότι θα επιτρεπόταν στον Τάλμποτ να φυγαδεύσει τον Ανδρέα με ένα βρετανικό πολεμικό πλοίο. Ως προς αυτά δεσμεύτηκε και ο ίδιος ο Πάγκαλος (ο οποίος στο μεταξύ είχε διοριστεί υπουργός Στρατιωτικών), δηλώνοντας μάλιστα προσωπικά στον Γεώργιο Β': «*Δεν θα πάθω ούτε μια τρίχα του πρίγκιπος Μεγαλειότητε. Μόνον εάν σκοτώσουν εμένα, θα δολοφονηθώ και ο πρίγκιψ. Θα τον μεταφέρω προσωπικώς μέχρι της εξέδρας του Φαλήρου».*

Η δίκη του Ανδρέα άρχισε στις 9.30 το πρωί της 19ης Νοεμβρίου/2ας Δεκεμβρίου στο κτίριο της Παλαιάς Βουλής και έληξε αυθημερόν. Πρόεδρος του Έκτακτου Επαναστατικού Στρατοδικείου είχε διοριστεί ο υποστράτηγος Νικόλαος Βλαχόπουλος και Επαναστατικοί Επίτροποι ο συνταγματάρχης Νικόλαος Καλογεράς (μέλος της ανακριτικής επιτροπής) και ο ταγματάρχης του Δικαστικού (μετέπειτα βουλευτής και υπουργός του κόμματος των Φιλελευθέρων) Ν. Αβραάμ. Δικηγόρος του Ανδρέα (ο οποίος προσήλθε στις 9.40 γνωρίζοντας τον παρασκηνιακό συμβιβασμό) ήταν ο γνωστός ποινικολόγος Δ. Δαμασκηνός. Ως μάρτυρες κατηγορίας επρόκειτο να καταθέσουν ο αντιστράτηγος Παπούλας, ο υποστράτηγος Ιωάννης Τριλίβας και ο συνταγματάρχης Πτολεμαίος Σαρηγιάννης. Ως μάρτυρες

Η δίκη του Ανδρέα άρχισε στις 9.30 το πρωί της 19ης Νοεμβρίου / 2ας Δεκεμβρίου στο κτίριο της Παλαιάς Βουλής και έληξε αυθημερόν.

υπεράσπισης επιτράπηκε να καταθέσουν μόνον ο αντισυνταγματάρχης Θ. Σκυλακάκης και ο δημοσιογράφος Νίκος Καρβούνης (μετέπειτα στέλεχος του ΚΚΕ), πολεμικός ανταποκριτής της εφημερίδας *Πολιτεία* στο μικρασιατικό μέτωπο. Αντίθετα στον επίλαρχο Τσαγγαρίδη, επιτελή του Α΄ Σώματος το 1921 ο οποίος επιδίωξε να καταθέσει υπέρ του κατηγορουμένου, επιτράπηκε μόνο να στείλει επιστολή στο στρατοδικείο με την οποία απάλλασσε τον Ανδρέα επιρρίπτοντας βαριές ευθύνες στον Παπούλα και στο Επιτελείο της Στρατιάς Μικράς Ασίας. Η επιστολή αναγνώστηκε μεν στο στρατοδικείο αλλά ο πρόεδρος δήλωσε ότι «*απηχούσε προσωπικές απόψεις*».

Κατά την ακροαματική διαδικασία ο Παπούλας έδειξε επιφυλακτικότητα, απαντώντας με υπεκφυγές σε μια προφανή προσπάθεια να μην επιβαρύνει τη θέση του Ανδρέα. Σε ερώτηση του επιτρόπου

Αβραάμ κατά πόσο η διατήρηση του Ανδρέα στη θέση του και η αποκλειστική αντικατάσταση του επιτελάρχη του Γαβαλιά επηρεάστηκε από τη συγγενική σχέση του Ανδρέα με τον Κωνσταντίνο, ο Παπούλας απάντησε ότι, «*εις τας στιγμάς εκείνας δεν ήτο εύκολος η αντικατάστασις οιουδήποτε σωματάρχου, διότι τούτο θα επέφερε κλονισμόν*». Από την άλλη πλευρά, ο Σαρηνγιάννης υποστήριξε ότι, εάν ο Ανδρέας είχε εκτελέσει τη διαταγή που του είχε δοθεί, ο Ελληνικός Στρατός θα είχε κερδίσει τη Μάχη του Σαγγαρίου. Επιπλέον ισχυρίστηκε ότι, εάν επικεφαλής του Β΄ Σώματος ήταν κάποιος κοινός θνητός (και όχι ένας πρίγκιπας), δεν υπήρχε περίπτωση να αρνηθεί να εκτελέσει τη διαταγή, γιατί σε μια τέτοια περίπτωση θα είχε αντικατασταθεί. Τέλος, δήλωσε ότι η στάση του Ανδρέα σε εκείνη την περίπτωση είχε σχολιαστεί δυσμενώς σε όλο τον Στρατό.

Από τους μάρτυρες υπεράσπισης ο μεν Σκυλακάκης δήλωσε ότι ο Ανδρέας απέβλεπε στην καλύτερη διεξαγωγή των επιχειρήσεων, ο δε Καρβούνης ανέφερε μεταξύ άλλων: «Ο βασιλόπαις Ανδρέας ήτο πειθαρχικώτατος και υπόδειγμα στρατιώτου. Ουδέποτε διά τον εαυτόν του έκανε τι το περισσότερο. Τον είδα πολλάκις να κοιμάται χάμω χωρίς σκηνή».

Ο ίδιος ο Ανδρέας απολογούμενος (από χειρογράφου που είχαν συντάξει οι Σκυλακάκης και Γαβαλιάς) είπε χαρακτηριστικά: «Ο συνταγματάρχης [Σαρηγιάννης] εξέφρασε την γνώμην ότι “Εάν το Β΄ Σώμα είχε την διάθεσιν να επιτεθή θα επηγαίναμεν εις την Αγκυραν”. Ενώ ούτος είχεν ειπή εις τον ταγματάρχην Σκυλακάκην: “Εχάσαμεν το παιγνίδιον πολύ πριν της αναλήψεως επιθέσεως εκ μέρους του εχθρού.” [...] Δεν υπάρχει παράβασις διαταγής, διότι η διαταγή της Στρατιάς ώριζεν επίθεσιν των Α΄ και Β΄ Σωμάτων, άμα ως ταύτα θα ειδοποιούντο παρά του Γ΄ Σώματος. Αλλά τοιαύτη ειδοποίησις δεν μοι εγένετο. Την αυτήν διαταγήν είχε και το Α΄ Σώμα. [...] Η μετακίνησις, προπαρασκευασθείσα εντελώς, δεν επρόκειτο να εκτελεσθή άνευ εγκρίσεως της Στρατιάς. Τούτο αποδεικνύεται εκ του γεγονότος ότι εστάλη από πρωίας αναφορά τηλεγραφική εις την Στρατιάν και ανεμένετο απάντησις, είτε διά του ασυρμάτου είτε διά του αυτοκινήτου. Εάν εσκόπουν να μετακινήσω το Σώμα την 7 μ.μ. άνευ εγκρίσεως, δεν θα ανέφερον από της 8ης πρωινής προς την Στρατιάν την πρόθεσί μου. [...] Τι δε απεδείχθη εκ των πραγμάτων; Ότι η ετοιμασία προς μετακίνησιν του Σώματος έσωσε τον Ελληνικόν Στρατόν από κυκλώσεως. Εάν το Σώμα δεν είχε κάμει την σκέψιν περί της μετακινήσεως, την ετοιμασία και την αναφορά προς την Στρατιάν, αλλά ηρκείτο, συμφώνως τη διαταγή της Στρατιάς, να αναμείν η εν ειδοποίησιν του Γ΄ Σώματος όπως επιτεθή, η Στρατιά δεν θα εξέδιδεν ακολούθως την

διαταγήν της 28ης Αυγούστου, περί μετακινήσεως του Β΄ Σώματος. [...] Επομένως νομίζω ότι η ενέργειά μου περιλαμβάνεται εντός των ορίων της λεγομένης πρωτοβουλίας την οποίαν πας ηγήτωρ έχει όχι μόνον το δικαίωμα αλλά και το καθήκον να εξασκή. Δεν εζήτησα τίποτε άλλο παρά να μοι αναγνωρισθή ότι εξεπλήρωσα το καθήκον μου».

Κατά την αγόρευσή τους οι δύο επίτροποι ακολούθησαν διαφορετική γραμμή. Ο Καλογεράς τόνισε την πριγκιπική ιδιότητα του Ανδρέα, την οποία αξιολόγησε ως επιβλαβή για τη συμμετοχή του στις στρατιωτικές επιχειρήσεις, αναφέροντας μεταξύ άλλων: «Έχω την πεποίθησιν ότι ο αντιστράτηγος δικάζεται ως αδελφός του τέως Βασιλέως. Του ανετέθη η διοίκησις, διότι ήταν αδελφός του τέως Βασιλέως. [...] Η ανάθεσις μονάδων εις μέλη της βασιλικής οικογενείας είναι δύναμις φθοροποιός διά το στράτευμα. Διότι, αν ο κατηγορούμενος δεν ήτο αδελφός του Βασιλέως, η διοίκησις της Στρατιάς θα επέμενε εις την εκτέλεσιν της διαταγής, δεν επέμενε δε φοβηθείσα κλονισμόν του γοήτρου της Δυναστείας. [...] Το αδίκημα προβλέπεται υπό του άρθρου 207 της Στρατιωτικής Ποινικής Νομοθεσίας και δεν επιτρέπεται αμβολία ότι το αδίκημα εγένετο. Εκπληρών πράξιν συνειδήσεως, δηλώνω εις υμάς, ότι ο κατηγορούμενος δεν υπέχει πλήρη την ευθύνη του εν λόγω άρθρου, διότι, ως εδέχθη, η ιδιότης αυτού ως βασιλόπαιδος και αι συνθήκαι υφ΄ ας διετέλει ως διοικητής του Β΄ Σώματος είναι γεγονότα τοιαύτα, πείθοντα ότι ο κατηγορούμενος δεν ήτο εις θέσιν να εκτιμήση την σοβαρότητα της καταστάσεως». Από την πλευρά του, ο Αβραάμ τόνισε περισσότερο το στοιχείο της ύπαρξης δόλου στη συμπεριφορά του Ανδρέα: «Εκείνο όπερ θα συζητήση η υπεράσπισις είναι, εάν εν τη αναφορά, ην απέστειλε ο κατηγορούμενος, υπάρχει άρνησις. Αυταί καθ΄ εαυταί αι φράσεις της αναφοράς

Η άφιξη του απελαθέντος πρίγκιπα Ανδρέα, δεξιά με το καπέλο, στο Παρίσι.

απαρτίζουν τα στοιχεία της αρνήσεως. Αλλά εκτός ταύτης, υπάρχει και έμπρακτος εκδήλωσις της αρνήσεως, διότι αναφέρεται εν αυτή ότι ήρχισεν μετακινήσις των μεταγωγικών. [...] Ο δόλος υφίσταται αφ' ης στιγμής διατυπωθή η άρνησις, κατά τους διασημότερους συγγραφείς. Εις την τοιαύτην στάσιν αυτή του κατηγορουμένου κατά του αρχιστρατήγου συνέβαλε βεβαίως και η πριγκιπική του ιδιότης. [...] Ζητώ την τιμωρίαν του πρίγκιπος. Η τιμωρία του θα χρησιμεύση ως έν δίδαγμα διά τους επερχομένους και ως κύρος της αρχής της ισότητος, εφ' ης εδράζεται η δικαιοσύνη, ίνα επιφέρη την χείρα και εναντίον εκείνων οίτινες ενόμισαν ότι, έχοντες εις τη φλέβα των το κυανούν αίμα, έχουν και το δικαίωμα να παραβιάζουν και να περιφρονούν γενικώτερα συμφέροντα».

Η απόφαση και η εξορία

Εν αναμονή της απόφασης ο Ανδρέας μεταφέρθηκε με αυτοκίνητο στο σπίτι του υποστρατήγου Πάλλη. Οι στρατοδικές συσκέπτονταν μέχρι το βράδυ και όταν επανήλθαν βρήκαν τον κατηγορού-

μενο ένοχο, επιβάλλοντάς του την ακόλουθη ποινή: «[Το στρατοδικείο] καταδικάζει αυτόν παμψηφεί εις ισόβιον υπερορίαν και έκπτωσιν του βαθμού του, επιβάλλει δε αυτώ τα έξοδα και τέλη και διά προσωπικής κρατήσεως». Η βαρύτητα πάντως της ποινής μετριάστηκε επιδέξια με την επιβολή της έκπτωσης του Ανδρέα και όχι της καθαίρεσης από τον βαθμό του, η οποία θα συνεπαγόταν τη δημόσια διαπόμπευσή του.

Η απόφαση (την οποία είχε συντάξει από πριν ο Πάγκαλος) γνωστοποιήθηκε στον Ανδρέα στο σπίτι του. Το πρωί της επομένης (Κυριακής) κατέπλευσε στο Φάληρο το βρετανικό αντιτορπιλικό «Calypso», και το μεσημέρι ο Πάγκαλος επισκέφθηκε τον Ανδρέα στην οικία Πάλλη. Εκεί βρισκόταν και η πριγκίπισσα Αλίκη, ενώ σε λίγο κατέφθασε και ο Τάλμποτ. Ο Πάγκαλος παρέλαβε την ομάδα με το αυτοκίνητό του και τη μετέφερε στο βρετανικό αντιτορπιλικό, το οποίο αναχώρησε το ίδιο απόγευμα. Σύμφωνα με μαρτυρίες, η συνάντησή του με τον Ανδρέα υπήρξε εξαιρετικά εγκάρδια!

Καθ' οδόν προς το Μπρίντιζι το πλοίο έκανε στάση στην Κέρκυρα για να παραλάβει τα παιδιά του πριγκιπικού ζεύγους. Από το Μπρίντιζι η οικογένεια μετέβη στο Παρίσι και περί τα μέσα Δεκεμβρίου στην Αγγλία, όπου παρέμειναν οι δύο μεγαλύτερες κόρες. Οι υπόλοιποι επέστρεψαν στο Παρίσι και εγκαταστάθηκαν για τα επόμενα έντεκα χρόνια στο προάστιο Σαιν Κλου, σε ένα σπίτι της πριγκίπισσας Μαρίας Βοναπάρτη, συζύγου του αδελφού του Ανδρέα, πρίγκιπα Γεωργίου, η οποία κάλυπτε τα έξοδα της διαβίωσής τους την ίδια περίοδο από κοινού με τη σύζυγο του πρίγκιπα Χριστόφορου και την Εντουίνα Μαουντμπάττεν, σύζυγο του λόρδου Λούις Μαουντμπάττεν.

Το 1927 το όνομα του Ανδρέα συζητήθηκε ως ενδεχόμενου υποψηφίου για την Προεδρία της Ελληνικής Δημοκρατίας, που είχε ανακηρυχθεί το 1923. Το θέμα αυτό έθεσε αρχικά στην πριγκίπισσα Αλίκη ο Αμερικανός τραπεζίτης Νόρμαν Ντέιβις, στο πλαίσιο μιας ανεπίσημης συζήτησης για τους όρους έγκρισης ενός δανείου που είχε ζητήσει η Ελλάδα από αμερικανικές τράπεζες. Μια από τις προϋποθέσεις για την έγκρισή του θα ήταν η ύπαρξη πολιτικής σταθερότητας στη χώρα, την οποία θα μπορούσε να εγγυηθεί η ανάρρηση του Ανδρέα στον προεδρικό θώκο. Την πρόταση αυτή υπέβαλε η Αλίκη στον Βρετανό αντιπρόσωπο στην ΚτΕ, Σερ Έρικ Ντράμοντ, και στη συνέχεια στον βασιλιά Γεώργιο Ε', αλλά και οι δύο την αποθάρρυναν, και η υπόθεση δεν είχε συνέχεια.

Το 1928 ο Ανδρέας εξέδωσε τα απομνημονεύματά του στο Παρίσι, τα οποία στη συνέχεια η Αλίκη μετέφρασε στα αγγλικά. Την ίδια περίοδο όμως η Αλίκη άρχισε να παρουσιάζει ψυχοσωματικές διαταραχές που απέκτησαν χρόνιο χαρακτήρα και οδήγησαν στην ντε φάκτο διάσταση του ζεύγους, λόγω της συνεχούς

παραμονής της Αλίκης σε νοσηλευτικά ιδρύματα. Από την πλευρά του ο Ανδρέας διεκδίκησε δικαστικά την ανάκτηση του Μον Ρεπό, που είχε απαλλοτριωθεί από το ελληνικό κράτος, υπόθεση την οποία κέρδισε το 1934. Τον επόμενο χρόνο η Δημοκρατία καταργήθηκε στην Ελλάδα και ο Γεώργιος Β' επανήλθε στον Θρόνο. Τον Ιανουάριο του 1936 ακυρώθηκε η καταδικαστική απόφαση του έκτατου στρατοδικείου για τον Ανδρέα, γεγονός που άνοιξε τον δρόμο τον Μάιο του ίδιου έτους για την επιστροφή του στην Ελλάδα, την επάνοδό του στην ενεργό υπηρεσία και την ανάληψη υπηρεσίας στο βασιλικό υπασπιστήριο. Παράλληλα, διορίστηκε πρώτος αντιπρόεδρος του Ευαγούς Ταμείου (που ίδρυσε ο Γεώργιος), στο οποίο το 1937 πούλησε το Μον Ρεπό έναντι 400.000 δραχμών, για να εξασφαλίσει ένα ετήσιο εισόδημα.

Το 1939 ο Ανδρέας κατείχε την τέταρτη θέση στη σειρά διαδοχής του ελληνικού Θρόνου, αλλά τον ίδιο χρόνο εγκαταστάθηκε και πάλι στη νότια Γαλλία, όπου και αποκλείστηκε κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Τον Ιούνιο του 1943 προσπάθησε να πάρει βίζα για να ταξιδέψει στην κατεχόμενη Γαλλία, αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Στα τέλη του 1944 διέμενε στο ξενοδοχείο «Μετροπόλ» του Μόντε Κάρλο με την ερωμένη του (από το 1930), κόμισσα Αντρέ ντε λα Μπίνιε.⁶ Εκεί πέθανε αιφνιδιαστικά στις 3 Δεκεμβρίου 1944 από καρδιακή ανακοπή, σε ηλικία 62 ετών, ενώ στην Αθήνα άρχιζαν οι συγκρούσεις των Δεκεμβριανών. Το 1946 σορός του μεταφέρθηκε από τη Νίκαια στο ανάκτορο του Τατοΐου, στο νεκροταφείο του οποίου είναι θαμμένη μέχρι σήμερα.

Μια αποτίμηση

Σύμφωνα με τον Breidel-Χατζηδημητρίου, «ο Ανδρέας ήταν χαρακτήρας αγαθός και

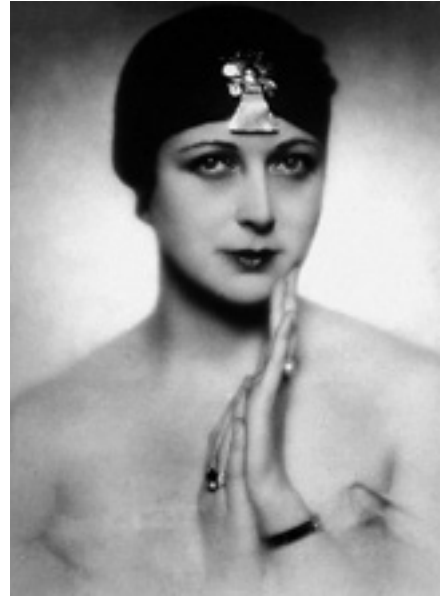
Ο πρίγκιπας Ανδρέας με φωτογραφική κάμερα στο Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, νεκροταφείο του Άρλινγκκτον (Ουάσινγκτον), τον Μάρτιο του 1923.

πράος που ουδέποτε εκδήλωνε μνησικακία, εντελώς αντίθετος από τον εκρηκτικό χαρακτήρα του αδελφού του, διαδόχου Κωνσταντίνου. Ο χαρακτήρας του αυτός τον έκανε αργότερα συμπαθή σε μεγάλο μέρος του ελληνικού λαού ανεξάρτητα από πολιτικά φρονήματα». Ακόμη και από τον πολιτικό του αντίπαλο, τον Πάγκαλο, χαρακτηρίζεται «αγαθώτατος και μετριοπαθής Βασιλόπαις».⁷ Φαίνεται λοιπόν ότι τόσο λόγω ιδιοσυγκρασίας όσο και λόγω της ιεραρχικά χαμηλής του θέσης στη βασιλική οικογένεια δεν ήταν προορισμένος να αναλάβει πρωταγωνιστικό ρόλο στα πολιτικοστρατιωτικά δρώμενα της εποχής του. Εάν δεν είχε μεσολαβήσει ο Εθνικός Διχασμός, το πιθανότερο είναι ότι θα είχε τερματίσει τη στρατιωτική του σταδιοδρομία χωρίς να εκτεθεί στα φώτα της δημοσιότητας. Δύο «άτυχες» στιγμές όμως, η πρωτοβουλία του κατά τη Μάχη του Σαγγαρίου που δεν είχε αρχικά την έγκριση του Επιτελείου της Στρατιάς Μικράς Ασίας, και αργότερα οι δηλώσεις

του για τους Μικρασιάτες, τον ώθησαν απρόβλεπτα το 1922 στην καρδιά των επαναστατικών εξελίξεων. Η δίκη του, που είχε σαφώς πολιτικά αίτια, αποτέλεσε την πιο διάσημη ημέρα της ζωής του, προφανώς όμως για λάθος λόγους. Ως εκ τούτου, η αφάνεια στην οποία περιέπεσε τα τελευταία 22 χρόνια της ζωής του θα πρέπει να αποτέλεσε μια ευχάριστη εξέλιξη γι' αυτό τον «αστό πρίγκιπα».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Βασιλόπαις Ανδρέας, *Δορύλαιον-Σαγγάριος 1921*, Εκδοτικός οίκος Αγών, Παρίσι 1928, σ. 10.
- 2 Αναστάσιος Παπούλας – Ιωάννης Δ. Πασσάς, *Η αγωνία ενός έθνους*, Αθήνα 1925, σσ. 141-142.
- 3 Βασιλόπαις Ανδρέας, *Δορύλαιον-Σαγγάριος 1921*, σ. 232, 233.
- 4 *Στο ίδιο*, σ. 368.
- 5 Πρίγκιπας Νικόλαος της Ελλάδος, *Τα πενήντα χρόνια της ζωής μου*, εκδ. Λαβύρινθος 2019 (ανατύπωση), σ. 388.

Ο πρίγκιπας Ανδρέας, τον Δεκέμβριο του 1938, στο χειμερινό θέρετρο του Σαιν Μόριτζ στην Ελβετία. ΔΕΞΙΑ: Η ερωμένη του πρίγκιπα Ανδρέα (από το 1930), κόμισσα Αντρέ ντε λα Μπίνιε, γνωστή ως ηθοποιός με το ψευδώνυμο Αντρέ Λαφαγιέτ (1903-1989).

- 6 Πρόκειται για την ηθοποιό Αντρέ Λαφαγιέτ (1903-1989).
- 7 Τόνις Breidel-Χατζηδημητρίου, *Πριγκίπισσα Αλίκη, ο δρόμος του πεπρωμένου*, εκδ. Πανεπιστημιακό, Αθήνα 2006, σ. 104, 111.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βασιλόπαις Ανδρέας, *Δορύλαιον-Σαγγάριος 1921*, Εκδοτικός οίκος Αγών, Παρίσι 1928.

Ιωάννης Β. Δασκαρόλης, «Η μοιραία ελληνική προέλαση προς την Άγκυρα και οι κατηγορίες “περί εγκατάλειψης θέσης” εναντίον του διοικητή του Β΄ Σώματος Στρατού πρίγκιπα Ανδρέα (μέρος Α΄)»: <https://www.istorikathemata.com/2014/01/blog-post.html>

«Μερικά γενικά συμπεράσματα για την εκστρατεία του Σαγγαρίου και τη δίκη του υποστράτηγου πρίγκιπα Ανδρέα (19 Νοεμβρίου 1922)»: <https://www.istorikathemata.com/2014/01/19-1922.html>

Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Επίλογος στο Γουδί. Η δίκη των Εξ*, εκδ. Φυτράκη (στη σειρά

Τα φοβερά ντοκουμέντα), Αθήνα 1974.

Michael Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, 1919-1922*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002.

Ηλίας Μπρεδήμας, *Η Πρώτη Δημοκρατία. Ιστορική έρευνα της ταραχόδους περιόδου 1922-1925, από του Δημοκρατικού Μανιφέστου του Αλ. Παπαναστασίου μέχρι της δικτατορίας Πάγκαλου*, εκδ. Ακμων, Αθήνα 1960.

Πρίγκιπας Νικόλαος της Ελλάδος, *Τα πενήντα χρόνια της ζωής μου*, εκδ. Λαβύρινθος 2019 (ανατύπωση).

Θεόδωρος Πάγκαλος, *Τα απομνημονεύματά μου, 1897-1947*, τ. Α΄: 1897-1913, εκδ. Αετός, Αθήνα 1950.

Αναστάσιος Παπούλας – Ιωάννης Δ. Πασσάς, *Η αγωνία ενός έθνους*, Αθήνα 1925.

Τόνις Breidel-Χατζηδημητρίου, *Πριγκίπισσα Αλίκη, ο δρόμος του πεπρωμένου*, εκδ. Πανεπιστημιακό, Αθήνα 2006.

Χριστόφορος, *Ο κοσμοπολίτης πρίγκιπας*, εκδ. Φερενίκη, Αθήνα 2011.

Ο Νίκος Νικολούδης είναι δρ Ιστορίας του Πανεπιστημίου του Λονδίνου (King’s College).

ΠΡΙΓΚΙΠΑΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ, Ο ΔΟΥΚΑΣ ΤΟΥ ΕΔΙΜΒΟΥΡΓΟΥ «Τι εννοείτε “σπίτι”;»

ΤΟΥ ΛΕΥΤΕΡΗ ΚΑΝΤΖΙΝΟΥ

Φέτος ο πρώην Πρίγκιπας της Ελλάδας και νυν Δούκας του Εδιμβούργου και Πρίγκιπας του Ηνωμένου Βασιλείου Φίλιππος κλείνει έναν αιώνα ζωής. Κατά καιρούς έχει χαρακτηριστεί σκληρός, άκαρδος, αμετροεπής, φιλόδοξος, αγνώμων, αδιάφορος, ακατάλληλος, αυστηρός, δίκαιος, βασιλική «γλάστρα», «πυλώνας» του Παλατιού, η φωνή της λογικής, απείθαρχος, απαρέγκλιτα πειθαρχημένος και τόσα άλλα διαμετρικά αντίθετα επίθετα. Το παράδοξο είναι ότι τα περισσότερα από αυτά είναι βάσιμα, αν και αντιφατικά. Είναι πολύ δύσκολο να κατανοήσει κάποιος τη συμπεριφορά ενός ανθρώπου, όταν φύσει και θέσει ζει σε ένα «χρυσό κλουβί». Ένας τρόπος για να ερμηνευτεί η στάση ζωής του είναι η ανάλυση της ψυχοσύνθεσής του μέσα από τα βιώματά του.

Στη συνέχεια λοιπόν γίνεται μια προσπάθεια να φωτιστεί η αμφιλεγόμενη αυτή προσωπικότητα της ελληνικής και της βρετανικής βασιλικής οικογένειας μέσα από τα καθοριστικής σημασίας γεγονότα που σημάδεψαν τη ζωή της.

Ο Φίλιππος με τον πατέρα του πρίγκιπα Ανδρέα και, δεξιά, σε ηλικία 12 ετών.

ΚΑΤΩ: Στο Γκόρντονστοουν. Ο Φίλιππος (αριστερά) κατάλληλα ντυμένος για τη συμμετοχή του στη θεατρική παράσταση *Μάκβεθ* και, δεξιά, έφηβος.

Ο ΦΙΛΙΠΠΟΣ ανδρώθηκε έχοντας χάσει τα πάντα· το σπίτι του, την οικογένειά του, τους φίλους του, τα αξιώματά του. Οι ολιγοήμερες καλοκαιρινές διακοπές του γίνονταν κάθε φορά αντικείμενο διαπραγμάτευσης μεταξύ των συγγενών του και η μοναξιά αναδείχθηκε στην πιο πιστή του σύντροφο. Δεν είχε μητρική γλώσσα, δεν είχε σπίτι, δεν είχε το πατρικό πρότυπο, δεν είχε το μητρικό χάδι, δεν είχε θρησκεία. Ακόμη και η ημερομηνία της γέννησής του άλλαξε, γιατί στην Ελλάδα ίσχυε το Ιουλιανό ημερολόγιο, ενώ στην Αγγλία το Γρηγοριανό.

Ένας «άστεγος» πρίγκιπας

Στις 10 Ιουνίου 1921 στη βασιλική εξοχική κατοικία του Μον Ρεπό στην Κέρκυρα γεννήθηκε ο πρίγκιπας Φίλιππος πάνω στο τραπέζι της κουζίνας. Ήταν το πέμπτο παιδί και ο μοναδικός γιος του πρίγκιπα Ανδρέα (έκτο παιδί του βασιλέα Γεωργίου Α΄) και της συζύγου του Αλίκης του Μπάττενμπεργκ. Στην έπαυλη του Μον Ρεπό η Αλίκη έμενε μαζί με τα παιδιά της, ενώ ο Ανδρέας απουσίαζε το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, υπηρετώντας ως αξιωματικός στο Μικρασιατικό Μέτωπο από το 1920. Τον Σεπτέμβριο του 1922, όταν ο πόλεμος είχε χαθεί και οι κινηματίες (Γονατάς, Πλαστήρας και Φωκιάς) ανέτρεψαν την Κυβέρνηση των Αθηνών, ο Ανδρέας συνελήφθη και οδηγήθηκε στην πρωτεύουσα (26 Οκτωβρίου). Εν τω μεταξύ, η Αλίκη είχε φτάσει στην Αθήνα έντρομη για την τύχη του συζύγου της, φοβούμενη το κακό προηγούμενο με τη σφαγή της τσαρικής οικογένειας πριν από τέσσερα χρόνια (η δολοφονηθείσα τσαρίνα Αλεξάνδρα ήταν αδελφή της μητέρας της). Εκείνη ήλθε σε επαφή με αρκετούς «ισχυρούς άνδρες» των Αθηνών, παρακαλώντας για την απελευθέρωση του συζύγου της, αλλά δεν της

επιτράπηκε ούτε να τον δει. Μετά την ιστορική Δίκη των Έξι και την εκτέλεσή τους ως υπαίτιους για τη Μικρασιατική Καταστροφή, ακολούθησε η δίκη του Ανδρέα, ο οποίος επίσης καταδικάστηκε σε θάνατο, αλλά κατόπιν βρετανικής παρέμβασης η απόφαση άλλαξε και μετατράπηκε σε εξορία. Έτσι, τον Δεκέμβριο του 1922 ο Ανδρέας μαζί με τη σύζυγό του επιβιβάστηκαν στο βρετανικό πολεμικό σκάφος «Καλυψώ» που είχε καταπλεύσει στο Φάληρο και εγκατέλειψαν τη χώρα. Προορισμός τους ήταν το ιταλικό λιμάνι του Μπρίντιζι, κάνοντας πρώτα μία στάση στην Κέρκυρα, απ' όπου επιβιβάστηκαν και άλλα μέλη της οικογένειας. Ο 16 μηνών Φίλιππος μεταφέρθηκε κρυφά πάνω στο πλοίο μέσα σε ένα κιβώτιο από φρούτα.

Αρχικώς η πριγκιπική οικογένεια εγκαταστάθηκε στο προάστιο Σαιν Κλου του Παρισιού, όπου φιλοξενήθηκε σε ένα σπίτι της πλούσιας θείας τού Φιλίππου, της πριγκίπισσας Μαρίας Βοναπάρτη (ο σύζυγός της ήταν ο πρίγκιπας Γεώργιος, ο μεγαλύτερος αδελφός του Ανδρέα). Ο Φίλιππος έμαθε τα πρώτα του γράμματα στο αγγλικό οικότροφείο Ελμς. Οι δάσκαλοί του έκαναν λόγο για ένα ιδιαίτερος «*τραχύ αλλά εξαιρετικά ευγενικό παιδί*», το οποίο μάλλον «*δεν αγαπούσε το διάβασμα*», αλλά αρεσκόταν στη φροντίδα των πόνι. Κανείς από το οικογενειακό περιβάλλον του μικρού Πρίγκιπα της Ελλάδας δεν φρόντισε να το γαλουχήσει με την ελληνική κουλτούρα και έκτοτε τίποτα δεν θα το συνέδεε με την Ελλάδα.

Σε ηλικία 7 ετών στάλθηκε στη γιαγιά του (από την πλευρά της μητέρας του), την πριγκίπισσα Βικτωρία της Έσσης-Ντάρμστατ, που έμενε στο Παλάτι του Κένσινγκτον στο Λονδίνο. Τα επόμενα πέντε χρόνια το μικρό αγόρι φοίτησε εσώκλειστο στο Σχολείο Τσιμ του Χάμσερ. Κατά το χρονικό αυτό διάστημα, η

οικογένειά του διαλύθηκε. Οι τέσσερις αδελφές του παντρεύτηκαν Γερμανούς αριστοκράτες και από τότε εγκαταστάθηκαν στη Γερμανία, διατηρώντας αραιή επαφή με το μικρό αγόρι. Ο πατέρας του μετακόμισε στο Μόντε Κάρλο, όπου διήγε ταραχώδη βίο. Η μητέρα του επισήμως διαγνώστηκε με σχιζοφρένεια και προσωρινά κλείστηκε σε σανατόρια της Ελβετίας και της Ιταλίας χωρίς τη θέλησή της (1930-1932), διακόπτοντας κάθε επαφή με τον σύζυγό της, ενώ η επικοινωνία με τον γιο της έγινε ολοένα και πιο αραιή.

Την ίδια χρονική περίοδο, η επιμέλεια του Φιλίππου διεκδικήθηκε δικαστικώς από τα αγγλικής και τα γερμανικής καταγωγής μέλη της οικογένειας. Τελικώς ο αγγλικός κλάδος κέρδισε και την κηδεμονία του ανέλαβε ο θείος του Γεώργιος Μαουντμπάττεν (αδελφός της μητέρας του). Ο μοναδικός άνθρωπος με τον οποίο ήλθε κοντά ήταν ο εξάδελφός του Ντέιβιντ Μαουντμπάττεν. Η αγάπη και η φιλία τους ήταν τόσο μεγάλη, που αργότερα ο Ντέιβιντ έγινε κουμπάρος του Φιλίππου.

Το 1933 και σε ηλικία 12 ετών ο Φίλιππος στάλθηκε εσώκλειστος στο Σλος Ζάλεμ στη Βάδη Βυρτεμβέργη. Το σχολείο αυτό ήταν ιδιοκτησίας του γαμπρού του Μπέρτολτ μαργράβου της Βάδης, ο οποίος είχε παντρευτεί τη δεύτερη αδελφή τού Φιλίππου Θεοδώρα. Η επίσημη δικαιολογία για τη μεταφορά του μικρού πρίγκιπα από την Αγγλία στη Γερμανία ήταν ότι θα ζούσε κοντά στην αδελφή του, αλλά η πιθανότερη αιτία ήταν τα δωρεάν δίδακτρα. Εκείνη τη χρονιά, όμως, στην εξουσία της Γερμανίας ανήλθε ο Χίτλερ. Έτσι ο εβραϊκής καταγωγής διευθυντής και διαχειριστής του σχολείου Κουρτ Χαν έπεσε θύμα των αντισημιτικών διώξεων του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος και εγκατέλειψε τη χώρα μετά από έναν χρόνο.

Κατά το ακαδημαϊκό έτος 1933-1934, ο Φίλιππος βίωσε την απόλυτη μοναξιά. Κανένας συγγενής του δεν τον επισκέφθηκε, ενώ εκείνος μιλώντας ελάχιστα τη γερμανική δεν κατάφερε να αποκτήσει ούτε έναν φίλο. Ολοένα και περισσότερο κλεινόταν στον εαυτό του, αλλά λόγω του εγωισμού του δεν άφηνε να φανεί η ανασφάλειά του, την οποία κάλυπτε με την αντιδραστική συμπεριφορά του. Χαρακτηριστικό συμβάν της «απειθείας» του ήταν να σηκώνει το χέρι του ναζιστικά, όταν ήθελε να πάει στην τουαλέτα, θέλοντας με αυτό τον τρόπο να χλευάσει τη χιτλερική διεύθυνση του σχολείου.

Την επόμενη χρονιά ο Φίλιππος στάλθηκε στη Σκωτία. Εκεί ο Κουρτ Χαν είχε ιδρύσει το δεύτερο πειραματικό σχολείο του, το Γκόρντονστοουν (γνωστό και ως «Βρετανικό Ζάλεμ»). Το μοναχικό αγόρι ανέπτυξε ιδιαίτερη σχέση με τον Χαν και επηρεάστηκε διά βίου από τη διδασκαλία του. Ο Χαν ήταν βαθύς γνώστης της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και θαυμαστής του Πλάτωνα, εστιάζοντας τη διδασκαλία του στην υπεροχή της αυτοανακάλυψης, στην ενσυναίσθηση, στην προσωπική ευθύνη για μάθηση, στην αναγκαιότητα της μοναξιάς για την εξερεύνηση της σκέψης και στη μετατροπή μιας αποτυχίας ή ακόμη και αναπηρίας σε ευκαιρία αυτοβελτίωσης (ο Χαν ίδρυσε πολλά πειραματικά σχολεία σε διάφορες χώρες, μεταξύ των οποίων ήταν και τα Ανάβρυτα στην Ελλάδα το 1949). Όμως ένα σημαντικό κενό στη διδασκαλία του ήταν οι «γυναίκες». Ποτέ δεν ασχολήθηκε με τις ιδιαιτερότητες των σχέσεων ενός ανδρόγυνου και ποτέ δεν δίδαξε τους μαθητές του για τον γυναικείο ψυχισμό και τις σεξουαλικές σχέσεις. Άλλωστε ο ίδιος ποτέ δεν παντρεύτηκε και πάντοτε ένιωθε άβολα όταν συναναστρεφόταν νέες γυναίκες.

Ο Φίλιππος (όρθιος δεξιά) με την ομάδα κρίκετ του Γκόρντονστοουν το 1934 και, δεξιά, δεκαοκτώ ετών παίζοντας κρίκετ (1939).

Το ημερήσιο πρόγραμμα του σχολείου τηρούνταν απαρέγκλιτα. Τα αγόρια ξυπνούσαν στις 7 το πρωί, φορούσαν σορτς, ξυπόλητα γυμνάζονταν για λίγη ώρα και έκαναν ντους με κρύο νερό χειμώνα και καλοκαίρι. Ο Φίλιππος με τη λευκή επιδερμίδα και τα ξανθά μαλλιά έμοιαζε περισσότερο με Σκανδιναβό και αρεσκόταν στα ατομικά αθλήματα. Στον ελεύθερο χρόνο η αγαπημένη του ασχολία ήταν να σκαρφαλώνει σε ένα σοκί, που ήταν κρεμασμένο από ένα δέντρο, ενώ είχε εξαιρετικές επιδόσεις στο χόκεϊ και την ιστιοπλοΐα. Μέσα του έκρυβε πολλή ενέργεια, που την εκτόνωνε ανταγωνιστικά και με ιδιαίτερη σκληρότητα ακόμη και προς τον ίδιο του τον εαυτό.

Η «ταφή» των συναισθημάτων

Στην εφηβεία του, ο Φίλιππος βίωσε μία ακόμη σκληρή πτυχή της ζωής. Τον Νοέμβριο του 1937 η τρίτη αδελφή του, η 26χρονη Καικιλία που διένυε τον 8ο μήνα της εγκυμοσύνης της, ο 31χρονος σύζυγός της Γεώργιος Δονάτος της Έσσης, οι δύο γιοι της (6 και 4 ετών) και η 66χρονη

πεθερά της σκοτώθηκαν σε αεροπορικό δυστύχημα. Η μοίρα υπήρξε ανηλεής με την οικογένεια της Καικιλίας, αφού δύο χρόνια μετά το μοναδικό εν ζωή παιδί της, που δεν είχε επιβιβαστεί στο μοιραίο αεροπλάνο, απεβίωσε από μηνιγγίτιδα σε ηλικία 3 ετών. Λίγους μήνες αργότερα (Απρίλιος 1938) ο κηδεμόνας και θεός του Φιλίππου Γεώργιος Μαουντμπάττεν απεβίωσε σε ηλικία 46 ετών από καρκίνο στον μυελό των οστών.

Και στις δύο περιπτώσεις, ο Φίλιππος ταξίδεψε μόνος για να παραστεί στις κηδείες και επέστρεψε μόνος στο σχολείο του.

Τα γεγονότα αυτά επηρέασαν καθοριστικά τον χαρακτήρα του νεαρού πρίγκιπα και από τότε μέχρι σήμερα ποτέ δεν έχει αναφερθεί στα πρόσωπα αυτά. Δίπλα του δεν υπήρχε κανένας δικός του άνθρωπος και έτσι επέλεξε να σχεδιάσει το μέλλον του, παρά να χάνεται μέσα στη θλίψη του.

Όταν επέστρεψε από την κηδεία του θείου του, ένας συμμαθητής του σχολίασε: «Μόλις έθαψε τα συναισθημάτά του».

Ο πόλεμος

Τον Νοέμβριο του 1938 η πριγκίπισσα Αλίκη επέστρεψε στην Αθήνα. Το επόμενο καλοκαίρι, την επισκέφθηκε ο 18χρονος Φίλιππος, περνώντας μαζί της λίγες εβδομάδες. Επηρεασμένος από τα ξαδέλφια του Γεώργιο και Λουδοβίκο Μαουντμπάτεν, που είχαν καταταχθεί στο Πολεμικό Ναυτικό, ο Φίλιππος αποφάσισε και αυτός να ακολουθήσει παρόμοια καριέρα. Έτσι το 1939 άρχισε να φοιτά στο Βασιλικό Ναυτικό Κολέγιο στο Ντάρτμουθ, όπου θα είχε αριστεύσει εάν δεν ήταν φρικτά ανορθόγραφος.

Την ίδια χρονική περίοδο, ο Φίλιππος γνώρισε την Ελισάβετ. Ο δεύτερος εξάδελφός του και βασιλέας του Ηνωμένου Βασιλείου Γεώργιος ΣΤ΄ επισκέφθηκε το Ντάρτμουθ και ανέθεσε στον Φίλιππο να αναλάβει την ψυχαγωγία των κορών του, της 13χρονης Ελισάβετ και της 9χρονης Μαργαρίτας. Η έφηβη πριγκίπισσα ερωτεύτηκε με την πρώτη ματιά τον ξανθό πρίγκιπα και από τότε άρχισαν να αλληλογραφούν.

Όταν ξέσπασε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, ο Φίλιππος στάλθηκε στον αυστραλιανό στόλο σε μια μη μάχιμη θέση, ώστε

Ο Φίλιππος ως αξιωματικός του Πολεμικού Ναυτικού στη Μελβούρνη (29 Αυγ. 1945). ΔΕΞΙΑ. Μαζί με τον στενό του φίλο Μάικλ Πάρκερ στην Αυστραλία. ΚΑΤΩ: Ο Φίλιππος (δεύτερος από αριστερά) διασκεδάζει με τους συναδέλφους του, έχοντας δίπλα του τον εξάδελφό του Λούι Μαουντμπάτεν, κατά την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Ο Φίλιππος με την επίσημη στολή του αξιωματικού.

να μην κινδυνεύσει η ζωή ενός Έλληνα γαλαζοαίματου, τη στιγμή που η Ελλάδα ήταν ακόμη ουδέτερη χώρα. Ο Φίλιππος ήταν ένας νέος, όμορφος, ελεύθερος και ανεξάρτητος άνδρας, και πάνω απ' όλα Πρίγκιπας, που μπορούσε να διάγει έναν κοσμοπολίτικο βίο, όταν δεν ήταν εν πλω. Μετά από περίπου έναν χρόνο, μετατέθηκε στον Βρετανικό Στόλο της Μεσογείου και έλαβε μέρος στη Ναυμαχία του Ταΐναρου (Μάρτιος 1941) και στη Μάχη της Κρήτης (Μάιος 1941). Τον Ιούνιο του 1942 συμμετείχε στις ναυτικές αποστολές για την προστασία των ανατολικών ακτών της Βρετανίας και το επόμενο έτος διορίστηκε δεύτερος κυβερνήτης του αντιτορπιλικού «Wallace», το οποίο έσωσε από νυκτερινό βομβαρδισμό κατά τη Συμμαχική απόβαση στη Σικελία (Ιούλιος 1943). Στα τέλη του πολέμου βρέθηκε στην Ιαπωνία, ενώ στις αρχές του

1946 επέστρεψε στην Αγγλία ως εκπαιδευτής στη Σχολή Υπαξιωματικών του Πολεμικού Ναυτικού.

Τα χρόνια εκείνα ο Φίλιππος δεν είχε άμεση επικοινωνία με κανένα μέλος της οικογένειάς του, παρά μόνο με τη θεία του, τη βασίλισσα της Σουηδίας Λουίζα. Ο Φίλιππος για πρώτη φορά στη ζωή του ήταν ελεύθερος και το επάγγελμα του ναυτικού τον «έθισε» σε έναν νέο, κοσμοπολίτικο τρόπο ζωής. Η νεότητα, η ομορφιά, τα ταξίδια, ο τίτλος του «Πρίγκιπα» και η ελευθερία ήταν τα «όπλα» του για να κερδίσει ό,τι επιθυμούσε. Αδιάκοπα γλέντια, συναναστροφές με πανέμορφες γυναίκες, ξενύχτια και αθλητικές δραστηριότητες (κυρίως ιστιοπλοΐα) γέμιζαν την καθημερινότητα του ξανθού πρίγκιπα. Το 1942 γνώρισε τον Αυστραλό, επίσης αξιωματικό του Ναυτικού, Μάικλ Πάρκερ, με τον οποίο συνδέθηκε στενά για το υπόλοιπο της ζωής του. Παρ' όλα αυτά, η μυστικοπάθεια και η εσωστρέφεια δεν ξεριζώθηκαν από την ψυχή του.

Ένα νέο επώνυμο

Στα χρόνια του πολέμου, η έφηβη πριγκίπισσα Ελισάβετ φύλασσε στο μπουντουάρ της τη φωτογραφία ενός γενειοφόρου νεαρού αξιωματικού του Πολεμικού Ναυτικού. Ήταν του Φιλίππου. Αλληλογραφούσε συχνά μαζί του, αλλά αυτός δεν έδειχνε (τουλάχιστον φανερά) ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Μετά τη λήξη του πολέμου, ο Φίλιππος άρχισε να αλλάζει στάση. Οι επισκέψεις του στο παλάτι πύκνωσαν και η Ελισάβετ είχε εντυπωσιαστεί από τη μαύρη σπορ MG, που οδηγούσε ο ξανθός πρίγκιπας. Τελικώς, το καλοκαίρι του 1946 ο Φίλιππος ζήτησε σε γάμο τη 19χρονη πριγκίπισσα. Ο πατέρας της και β' εξάδελφός του έδειξε να έχει ορισμένες επιφυλάξεις και ζήτησε από τον Φίλιππο να περιμένει έως ότου

Ο Φίλιππος ως εκπαιδευτής υπαξιωματικών του Πολεμικού Ναυτικού το 1947.

η Ελισάβετ κλείσει τα 20 χρόνια της. Ο Φίλιππος ήταν ένας ήρωας πολέμου και δημοφιλής από την κοσμική ζωή του, αλλά δεν ήταν Βρετανός, δεν ανήκε στην Αγγλικανική Εκκλησία και οι τίτλοι του δεν ήταν ισάξιοι για τη μελλοντική Βασίλισσα του Ηνωμένου Βασιλείου. Εκείνοι όμως που εξέφρασαν τις πιο έντονες αντιδράσεις ήταν ο θεός της Ελισάβετ Σερ Ντέιβιντ Μπούζ και η μητέρα της, η οποία τον αποκαλούσε υποτιμητικά «Ούννο», θεωρώντας τον κάθε άλλο παρά τζέντλεμαν.

Ο Φίλιππος ήταν διατεθειμένος να πετάξει κάθε «βαρίδι» που τον κρατούσε μακριά από τον στόχο του. Έτσι τον Μάρτιο του 1947 παραιτήθηκε απ' όλους τους πατρογονικούς τίτλους του (ήταν Πρίγκιπας της Ελλάδας και της Δανίας), υιοθέτησε το επώνυμο Μαουντμπάττεν (από την πλευρά της μητέρας του) και πολιτογραφήθηκε Βρετανός υπήκοος. Ακολούθως, το καλοκαίρι τελέστηκαν επισήμως οι αρραβώνες μεταξύ των δύο νέων.

Μετά από 5 μήνες, στις 20 Νοεμβρίου 1947 πραγματοποιήθηκε και ο γάμος τους. Ο Φίλιππος είχε ενταχθεί πλήρως στους κόλπους της Αγγλικανικής Εκκλησίας και του δόθηκαν οι τίτλοι του Δούκα του Εδιμβούργου, του Κόμη του Μέριονεθ και του Βαρόνου του Γκρήνουιτς. Η τελετή έλαβε χώρα στο Αβαείο του Ουέστμινστερ, όπου από την οικογένειά του προσκλήθηκε μόνο η μητέρα του. Ο πατέρας του είχε ήδη πεθάνει στο Μόντε Κάρλο την 3η Δεκεμβρίου 1944 και το μόνο που έχει για να τον θυμάται είναι ένα πινέλο ξυρίσματος από ελεφαντόδοντο, ένα ζευγάρι μανικετόκουμπα και ένα δακτυλίδι. Μάλιστα αυτό ποτέ δεν το αποχωρίστηκε, παρά μόνο τα τελευταία χρόνια, που τα δάκτυλά του έχουν οστεωθεί λόγω του γήρατος.

Το 1949 ο Φίλιππος μετακόμισε οικογενειακώς στη Μάλτα, όπου για πρώτη φορά στη ζωή του απέκτησε μόνιμη κατοικία. Όμως η υγεία του Γεωργίου ΣΤ' ολοένα και χειροτέρευε (έπασχε από

Επίσημη επίσκεψη του πριγκιπικού ζεύγους του Ηνωμένου Βασιλείου στην Ακρόπολη (1950). Μπροστά βρίσκεται η Ελισάβετ (με το γκρι παλτό) και η βασίλισσα Φρειδερίκη. Ακολουθούν ο βασιλιάς Παύλος (σε πρώτο πλάνο) και ο Φίλιππος (στο βάθος).

καρκίνο του πνεύμονα). Έτσι το πριγκιπικό ζεύγος αναγκάστηκε να επιστρέψει στο Λονδίνο και η Ελισάβετ να αναλάβει ορισμένα από τα καθήκοντά του. Ουσιαστικά τότε τερματίστηκε και η καριέρα του Φιλίππου στο Πολεμικό Ναυτικό.

Στα τέλη του Ιανουαρίου του επόμενου έτους, το ζεύγος ξεκίνησε μία περιοδεία στις χώρες της Κοινοπολιτείας. Την 6η Φεβρουαρίου 1952 ο Γεώργιος πέθανε. Την είδηση μετέφερε στον Φίλιππο ο στενός του φίλος Μάικλ Πάρκερ. Στο άκουσμα αυτών των νέων, ο Φίλιππος ήταν «σαν ο μισός κόσμος να είχε πέσει πάνω του». Η ζωή του θα άλλαζε για πάντα. Το σκληρό αγόρι του Γκόρντονστοουν που μετατράπηκε σε playboy για να καλύψει τις ανασφάλειές του, είχε πλέον βρει τη γαλήνη στη δική του οικογένεια τα τελευταία χρόνια. Όμως τώρα όλα θα ανατρέπονταν για μία ακόμη φορά. Η αγαπημένη του Λίλιμπет (έτσι προσφωνούσε καϊδευτικά την Ελισάβετ) θα γινόταν βασίλισσα και η ζωή του θα έπρεπε

να προσαρμοστεί στις επιταγές του αυστηρού αγγλικού πρωτοκόλλου.

Ο Φίλιππος, όσο κι αν προσπαθούσε να κρύψει τα συναισθήματά του, δεν τα κατάφερε. Από το κομψό και ζεστό Κλάρενς Χάουζ όπου διέμεναν, θα έπρεπε να μετακομίσουν στο «ψυχρό και αχανές» Μπάκιγχαμ. Πλέον ούτε το χέρι του γύρω από τη μέση της Ελισάβετ δεν θα μπορούσε να περνά κατά τη διάρκεια ενός περιπάτου (αυτό ήταν το μεγάλο του παράπονο, όπως αποκάλυψε σε μία πρόσφατη συνέντευξή του). Δημοσίως δεν θα έπρεπε να έχει καμία σωματική επαφή με τη Βασίλισσα, ενώ η καριέρα του στο Πολεμικό Ναυτικό έληξε και τυπικά. Τότε για πρώτη φορά στη ζωή του αρρώστησε, έπαθε ίκτερο, ασθένεια που σχετίζεται με το άγχος και την κατάθλιψη. Στα τέσσερα χρόνια του έγγαμου βίου του, δεν άλλαξε μόνο ο Φίλιππος, αλλά μεταμορφώθηκε και η Ελισάβετ χάρη του Φιλίππου. Όταν παντρεύτηκαν, η νεαρή πριγκίπισσα ήταν ένα δυναμικό

αλλά πολύ ντροπαλό κορίτσι, που σταδιακά μετατράπηκε σε μια αγέρωχη βασίλισσα, θέτοντας ως προτεραιότητα το Στέμμα και όχι την οικογένεια ή τον εαυτό της.

Η ανάδειξη της Ελισάβετ σε βασίλισσα δημιούργησε ένα ακόμη ζήτημα, την ονομασία της νέας δυναστείας. Η μοναρχία στην Αγγλία είχε διέλθει μία μεγάλη κρίση μόλις πριν από 15 χρόνια, που κατέληξε με την παραίτηση του βασιλέα Εδουάρδου Η΄. Ένα νέο σκάνδαλο θα ήταν πλέον καταστροφικό για το Στέμμα. Ο Φίλιππος επιθυμούσε η δυναστεία του να ονομαστεί Μαουντμπάττεν-Ουίνδσορ, κάτι που τελικά δεν συνέβη και τον εξόργισε.

Ο λόγος που η βρετανική κοινωνία, το Παλάτι και πάνω απ' όλα ο τότε πρωθυπουργός Τσώρτσιλ δεν επιθυμούσε το επώνυμο Μαουντμπάττεν ήταν διότι αυτό είχε συνδεθεί με την απώλεια των Ινδιών από την Κοινοπολιτεία (ο Λουδοβίκος Μαουντμπάττεν –εξάδελφος του Φιλίππου– ήταν ο τελευταίος Κυβερνήτης των Ινδικών Αποικιών το 1947). Έτσι η νεαρή βασίλισσα αποφάσισε ο Φίλιππος να μην αποκτήσει τον τίτλο του βασιλέα, επομένως και η δυναστεία να κρατήσει το όνομα Ουίνδσορ. Διάδοχος του Θρόνου ορίστηκε ο πρωτότοκος γιος τους Κάρολος, ενώ ο Φίλιππος θα διατηρούσε τον τίτλο του και θα είχε προτεραιότητα

Η Ελισάβετ και ο Φίλιππος την ημέρα των αρραβώνων τους.

Η Ελισάβετ και ο Φίλιππος την ημέρα των γάμων τους.

έναντι των άλλων πριγκίπων. Μόνον όποιος απόγονος του βασιλικού ζεύγους δεν έφερε τον τίτλο της «Βασιλικής Υψηλότητας» ή του Πρίγκιπα, θα μπορούσε να χρησιμοποιεί το επώνυμο Μαουντ-μπάπτεν-Ουίνδσορ.

Η εξέλιξη αυτή θύμωσε τον Φίλιππο, θεωρώντας ότι η βασιλική οικογένεια τον χρησιμοποίησε για τη διαιώνισή της. Οι φωνές του ακούστηκαν σε όλο το Μπάκιγχαμ, αποκαλώντας τον εαυτό του «αιμοδότρια αμοιβάδα», δηλαδή άβουλο σπερματοδότη. Ο Φίλιππος δεν μπορούσε να αποδεχθεί ότι διά βίου θα ήταν ο σύζυγος μίας βασίλισσας και ο πατέρας του Διαδόχου, αλλά μόνιμα να καθορίζεται από μια γυναίκα. Τελικά στις 2 Ιουνίου 1953 η Ελισάβετ στέφθηκε βασίλισσα και στην τελετή από την οικογένεια του Φιλίππου παρευρέθηκε μόνο η μητέρα του. Έκτοτε, εκείνος «έθαψε» (τουλάχιστον φαινομενικά) τις βαθύτερες προσωπικές του ανάγκες και όπως έκανε σε κάθε δυσκολία, επικεντρώθηκε στα νέα του καθήκοντα, παρουσιάζοντας την εικόνα ενός σκληρού και άκαμπτου «βασιλικού» πατέρα και συζύγου.

«Το μήλο κάτω από τη μηλιά»

Πάντα ο Φίλιππος βρισκόταν «πίσω» από την Ελισάβετ και την υποστήριζε σε κάθε της απόφαση. Όταν οι πόρτες του Παλατιού έκλειναν για το κοινό, εκείνος ήταν που τη συμβούλευε και την ενθάρρυνε. Η εικόνα της ντροπαλής Λίλιμπετ δεν είχε καμία σχέση με αυτή της κομψής, αλλά παγερής Ελισάβετ. Ο άνθρωπος που ευθύνεται γι' αυτήν τη αλλαγή είναι ο Φίλιππος, ο οποίος εμφύσησε αυτοπεποίθηση και θάρρος στη νεαρή βασίλισσα, ούτως ώστε εκείνη να φέρει σε πέρας τα νέα της καθήκοντα.

Όσον αφορά τη σχέση με τα παιδιά του, ο Φίλιππος δεν κατάφερε να αποβάλει τα παιδικά του βιώματα. Η μοναξιά του Γκόρντονστοουν και η απουσία της πατρικής φιγούρας συνόδευσαν και τα πρώτα χρόνια του Καρόλου, ο οποίος όμως ήταν ένα υπερευαίσθητο παιδί σε αντίθεση με τον σκληρό Φίλιππο. Οι δύο τους έχουν έναν διαμετρικά αντίθετο χαρακτήρα και γι' αυτό οι συγκρούσεις τους θα γίνονταν ολοένα και πιο έντονες με το πέρασμα των ετών. Συγκρουσιακή είναι και η σχέση του Φιλίππου με τον

Ο Φίλιππος στο γραφείο του στο Μπάκιγχαμ το 1951 και, κάτω, ενώ δοκιμάζει το νέο μοντέλο της Τζάγκουαρ το 1957 (είναι γνωστή η αγάπη του για τα σπορ αυτοκίνητα).

μικρότερο γιο του, τον Εδουάρδο. Αντιθέτως, η κόρη του Άννα είναι η αδυναμία του, η οποία και του μοιάζει περισσότερο στον χαρακτήρα. Παρομοίως και ο τρίτος γιος του, ο Άντριου, βρίσκεται συναισθηματικά εγγύτερα στον Φίλιππο λόγω της ιδιοσυγκρασίας του. Σημειώτεον ότι στο «κολαστήριο» του Γκόρντον-στοουν, όπως ο Κάρολος αποκαλούσε το σχολείο, φοίτησαν όλοι οι πρίγκιπες. Εκ του αποτελέσματος, η προσωπική ζωή των παιδιών του δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ιδιαίτερος επιτυχημένη. Τα τρία από τα τέσσερα αδέρφια είναι διαζευγμένα, ενώ ο Άντριου στερήθηκε κάθε βασιλικού τίτλου μετά από την αποκάλυψη ότι είχε διασυνδέσεις με τον καταδικασθέντα για παιδοφιλία και σεξουαλική παρενόχληση Τζέφρι Έπσταϊν (2019).

Ουσιαστικά το Στέμμα κινδύνευε μόνο από τα σκάνδαλα της προσωπικής ζωής της βασιλικής οικογένειας και όχι από τον τρόπο διακυβέρνησης της χώρας. Πολιτειακό ζήτημα για τους Άγγλους δεν υφίσταται, αλλά οι ερωτικές ατασθαλίες των γαλαζοαιμάτων γίνονται πρωτοσέλιδα στον Τύπο. Έτσι, το 1953 ένα νέο ερωτικό σκάνδαλο ξέσπασε, όταν η «άτακτη» πριγκίπισσα Μαργαρίτα, αδελφή της Ελισάβετ, θέλησε να παντρευτεί τον κατά 15 χρόνια μεγαλύτερό της και διαζευγμένο με δύο παιδιά Πήτερ Τάουντσεντ. Τελικώς η σχέση αυτή δεν ευδοκίμησε, κατόπιν μεσολάβησης του Φιλίππου.

Με αφορμή τα σχετιζόμενα γεγονότα με την πριγκίπισσα Νταϊάνα, ο Φίλιππος αναγκάστηκε να λάβει πιο αυστηρή θέση απέναντι στον γιο του και αργότερα προς τη νύφη του. Εξαιτίας αυτής της συμπεριφοράς του χαρακτηρίστηκε «φρικτός πεθερός», αλλά ουσιαστικά δεν έπραξε τίποτα λιγότερο από έναν κοινό πατέρα και φυσικά τον προστάτη του Στέμματος. Το 1981 και μετά από τέσσερα χρόνια σχέσης και υπό τις πιέσεις της Ελισάβετ,

ο Φίλιππος αναγκάστηκε να γράψει μια επιστολή στον Κάρολο, ζητώντας του να ξεκαθαρίσει τη σχέση του με την Νταϊάνα, διότι είχε έλθει πλέον η περίοδος για να αποκτήσει Διάδοχο. Έτσι λίγους μήνες αργότερα παντρεύτηκαν. Το 1992, όταν πλέον ο γάμος τους είχε φτάσει στο απροχώρητο, ο Φίλιππος ανέλαβε την πρωτοβουλία για ένα οικογενειακό συμβούλιο με την ελπίδα του συμβιβασμού. Μετά από αυτή την αποτυχημένη προσπάθεια, έγραψε μία σειρά επιστολών τόσο προς τον γιο του Κάρολο, όσο και προς την Νταϊάνα, κατακεραυνώνοντας τη στάση τους απέναντι στο Στέμμα και τα παιδιά τους. Το γεγονός είναι ότι ο Φίλιππος ήταν ιδιαίτερα αυστηρός, αλλά δίκαιος, στηλιτεύοντας τις μοιχείες αμφοτέρων (και του Καρόλου και της Νταϊάνα).

Το 1996 ο Κάρολος χώρισε από την Νταϊάνα και έναν χρόνο αργότερα σκοτώθηκε σε αυτοκινητιστικό δυστύχημα (μαζί με τον σύντροφό της Ντόντι αλ-Φαγιέντ και τον οδηγό τους). Τότε με αφορμή τις «σκληρές» επιστολές του 1992 που ήλθαν στη δημοσιότητα, ο Τύπος και ο πατέρας του νεκρού Ντόντι κατηγορήσαν το Παλάτι ότι το τροχαίο δεν ήταν δυστύχημα αλλά εγκληματική πράξη εκτελεσθείσα κατόπιν εντολής του Φιλίππου. Έτσι διενεργήθηκε έρευνα, αλλά δεν αποδείχτηκε τίποτα σχετικό (η τελική απόφαση εκδόθηκε το 2008). Ακόμη και η κηδεία της Νταϊάνα προκάλεσε τριγμούς στο Μπάκιγχαμ. Κατά τα πρώτα εικοσιτετράωρα μετά από το τραγικό συμβάν, η βασιλική οικογένεια ήταν άφαντη με τη δικαιολογία ότι η Νταϊάνα είχε πάψει να είναι μέλος της οικογένειας. Όμως η κοινή γνώμη «απαιτούσε» την απόδοση φόρου τιμής από το Παλάτι στη νεκρή πριγκίπισσα. Τότε ο Φίλιππος προσέγγισε τα δύο εγγόνια του, τον 15χρονο τότε Ουίλλιαμ και τον 13χρονο Χάρρυ και τους συμβούλεψε ότι όφειλαν ως μελλοντικοί

Ο Φίλιππος με τη μητέρα του πριγκίπισσα Αλίκη στο Λονδίνο (3 Ιουλίου 1960). ΔΕΞΙΑ: Η πριγκίπισσα Αλίκη με τα δύο της εγγόνια, τον Κάρολο και την Άννα στην αγκαλιά της.

ηγέτες του έθνους να τιμήσουν δημόσια και με αξιοπρέπεια τη νεκρή μητέρα τους, ακολουθώντας το φέρετρό της κατά την τελετή της κηδείας. Ως παπούς προς τα ορφανά εγγόνια του κατέληξε με τη φράση: «*Αν περπατήσω, θα περπατήσετε μαζί μου;*» Έτσι και έγινε.

Ο άνθρωπος Φίλιππος

Ο Φίλιππος είναι ένας άνδρας που δύσκολα εξωτερικεύει τα συναισθήματά του. Αυτό σε συνδυασμό με την πρόθεσή του να συμπεριφέρεται στα παιδιά του σαν να ήταν ενήλικες, δημιούργησε την εντύπωση ότι δεν τα αγαπούσε.

Όμως ο Φίλιππος δεν ήταν αυστηρός μόνο με τα παιδιά του, αλλά και με όλους όσους τον περιέβαλαν. Φύσει και θέσει όφειλε να τηρεί το Πρωτόκολλο για να προστατεύει το Στέμμα και πρωτίστως την Ελισάβετ.

Στην προσωπική του ζωή είναι πολύ πιο απλός. Ποτέ δεν ξυπνά πριν από τις 9 το πρωί. Του αρέσει το «καλό» φαγητό και πάντα το συνοδεύει με μισό ποτήρι μπύρα. Κατά τις επισκέψεις του στην εξοχική κατοικία αρέσκεται να ψήνει το

φαγητό της παρέας του, ανάβοντας μάλιστα ο ίδιος τη φωτιά στη ψησταριά. Αγαπημένη του λιχουδιά είναι τα στρείδια, τα οποία όμως αρνείται να καταναλώσει κατά τη διάρκεια των δημόσιων εμφανίσεών του.

Ο κύκλος των στενών του φίλων είναι πολύ μικρός και έχει κρατηθεί μακριά από τα φώτα της δημοσιότητας. Μεταξύ αυτών ήταν ο πρώην Διευθυντής του Γκόρντονστοουν Σερ Ίαν Μαρκ Τένναντ (1919-2006) και ο ηθοποιός Ντέιβιντ Νίβεν (1910-1983). Συνήθως ο Φίλιππος διασκεδάζε με τους φίλους του στο Σάντριγχαμ Χάουζ, διοργανώνοντας αθλητικές και κυνηγητικές δραστηριότητες, ενώ η ημέρα κατέληγε με συζητήσεις και «βρόμικα» αστεία, προκαλώντας την αμηχανία των παρευρισκομένων γυναικών.

Στο εργασιακό του περιβάλλον έχει δημιουργηθεί η εντύπωση ότι επικρατεί ο φόβος και η κατήφεια. Όμως η πραγματικότητα είναι πολύ διαφορετική. Στην υπηρεσία του απασχολούνται 11 υπάλληλοι και το εργασιακό κλίμα είναι παραδόξως πολύ ευχάριστο. Ο Φίλιππος διαθέτει ένα έξυπνο αλλά αδρό χιούμορ.

Ο πρίγκιπας Ουίλλιαμ εναποθέτει λίγα λουλούδια στον τάφο της πριγκίπισσας Αλίκης, προγιαγιάς του και μητέρας τού Φιλίππου, στον Κήπο της Γεθσημανής στην Ιερουσαλήμ.

Το «κλειδί» για να κατακτήσει κάποιος την εμπιστοσύνη του είναι η ειλικρίνεια. Εάν κάποιος του πει ψέματα, εκείνος σίγουρα θα το διαπιστώσει, οπότε θα λήξει και η συνεργασία μαζί του. Όλο το ανώτερο προσωπικό του είναι άνδρες και μόνο οι γραμματείς είναι γυναίκες, τις οποίες αποκαλεί χαϊδευτικά «κορίτσια» ανεξάρτητα από την ηλικία τους. Σημειωτέον ότι στο Παλάτι ποτέ δεν έχει εργαστεί κάποιος μαύρος υπάλληλος.

Το καθημερινό πρόγραμμά του ήταν γεμάτο υποχρεώσεις, τις οποίες είχε διευθετήσει με τέτοιο τρόπο, ώστε όλα να δουλεύουν «ρολόι». Για 40 χρόνια διετέλεσε πρόεδρος ή επίτιμο μέλος 850 φιλανθρωπικών, εκπαιδευτικών, πολιτιστικών, αθλητικών και οικολογικών οργανώσεων. Καθημερινά ο ίδιος απαντούσε σε εκατοντάδες γράμματα που λάμβανε, αλλά ο αντιδραστικός χαρακτήρας του δεν θα μπορούσε να μην τον «συνοδεύει» και σε αυτές τις δραστηριότητες. Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση όταν τελούσε πρόεδρος του Παγκόσμιου Ταμείου για τη Φύση (World Wildlife Fund, 1981-1996) και συνάμα ήταν υποστηρικτής του υπό

προϋποθέσεις κυνηγιού ελεφάντων στην Αφρική.

Κατά τα έτη 1955-1960 ο Φίλιππος ταξίδεψε σχεδόν σε κάθε γωνιά του πλανήτη, αφήνοντας την Ελισάβετ μόνη στο Λονδίνο. Το 1957 ο Πάρκερ έπαυσε να εργάζεται ως Προσωπικός Γραμματέας του Φιλίππου και έναν χρόνο αργότερα χώρισε από τη σύζυγό του. Όλα τούτα έδωσαν «τροφή» στον Τύπο για πιθανή κρίση στο βασιλικό ζεύγος. Όμως η απάντηση που εξέδωσε το Παλάτι ήταν ότι τα ταξίδια του Δούκα του Εδιμβούργου ήταν προγραμματισμένα στο πλαίσιο των καθηκόντων του.

Τη διετία 1967-1969 για πρώτη φορά μετά από τη νηπιακή του ηλικία ο Φίλιππος έζησε κάτω από την ίδια «στέγη» με τη μητέρα του. Η πριγκίπισσα Αλίκη ήταν μια αντισυμβατική γαλαζοαίματη. Από το 1938 έως το Πραξικόπημα των Συνταγματαρχών ζούσε στην Αθήνα, με εξαίρεση κάποια ταξίδια της στο εξωτερικό και τη βραχεία παραμονή της στην Τήνο. Αυτή φορούσε πάντα καλογερίστικη ενδυμασία και έδινε όλα της τα έσοδα σε φιλανθρωπίες. Μάλιστα την περίοδο

της Κατοχής είχε χάσει 26 κιλά, αφήνοντας τον εαυτό της νηστικό για να οργανώνει συσσίτια, ενώ πολλές φορές είχε κινδυνέψει η ζωή της, κρύβοντας οικογένειες Εβραίων μέσα στο σπίτι της. Στο πλευρό της είχε τη χήρα συννυφάδα της πριγκίπισσα Ελένη, η οποία ήταν σύζυγος του μεγαλύτερου αδελφού τού Ανδρέα, του Νικολάου. Όμως το πιο αξιοθαύμαστο από τη ζωή της Αλίκης ήταν ότι όσο ζούσε ποτέ δεν δημοσιεύτηκε κάτι από τη δράση της, παρά μόνο μετά από τον θάνατό της. Όταν λοιπόν ξέσπασε το Πραξικόπημα, η Αλίκη εγκαταστάθηκε στο Μπάκιγχαμ. Την 5η Δεκεμβρίου 1969 σε ηλικία 84 ετών άφησε την τελευταία της πνοή. Η κηδεία και η ταφή της τελέστηκε στο Κάστρο του Ουίνδσορ, αλλά το 1988 η σορός της μεταφέρθηκε στον Κήπο της Γεσθημανής στην Ιερουσαλήμ, όπως η ίδια επιθυμούσε όταν ζούσε.

Η ερωτική ζωή του Φιλίππου είχε απασχολήσει για πολύ καιρό τον Τύπο, όπως άλλωστε και κάθε μέλους της βασιλικής οικογένειας. Στα χρόνια της «ελευθερίας» του ήταν ένας από τους πιο δημοφιλείς *bon vivant* της εποχής του, έχοντας συναναστραφεί διάσημες και όμορφες γυναίκες του Χόλλυγουντ, της μόδας, της αριστοκρατίας και της δημόσιας ζωής γενικότερα. Μετά τον γάμο του, φημολογούνταν ότι ο Φίλιππος οργάνωνε πάρτι οργίων σε απομονωμένες βίλες μεταμφιεσμένος σε γυμνό σερβιτόρο, σε «κλειστά κλαμπ» όπου συνανθροίζονταν οι στενοί του φίλοι (κυρίως ο Πάρκερ) και γλεντούσαν με γυναίκες της υψηλής κοινωνίας, ακόμη και για ομοφυλοφιλική σχέση με τον πρώην πρόεδρο της Γαλλίας Βαλερί Ζισκάρ ντ' Εσταίν. Μάλιστα έχει υποστηριχθεί ότι είναι ο πατέρας 24 εξώγαμων παιδιών. Όταν μετά από χρόνια ο Φίλιππος ρωτήθηκε από δημοσιογράφο για όλα τα παραπάνω (η συνέντευξη δόθηκε το 1993), εκείνος

δίχως δεύτερη σκέψη, αλλά έμμεσα απάντησε: *«Πιστεύετε ότι τα τελευταία 40 χρόνια έχω πάει κάπου δίχως να με συνοδεύει έστω και ένας αστυνομικός; Πώς θα μπορούσα να του ξεφύγω για να κάνω κάτι τέτοιο;»*

Η Βασίλισσα γνωρίζει πολύ καλά τον σύζυγό της και τις υποχρεώσεις της απέναντι στο Στέμμα. Την τάση φυγής τού Φιλίππου την ερμήνευε ως σύμπτωμα της ανασφάλειάς του, κάτι που ελάχιστοι μπορούσαν να διακρίνουν σε αυτόν. Η Ελισάβετ παραμένει ερωτευμένη με τον Φίλιππο μέχρι σήμερα, αλλά ανήκει στην τελευταία γενιά των γαλαζοαίματων που γαλουχήθηκε με την πεποίθηση ότι η δημόσια εκδήλωση των συναισθημάτων είναι μία πράξη αδυναμίας, επομένως και ανάρμοστη.

Ο Φίλιππος έχει υπάρξει υποστηρικτής πολλών εκπαιδευτικών και ακαδημαϊκών βραβείων. Όταν όμως ρωτήθηκε γιατί θεωρεί την εκπαίδευση των παιδιών σημαντική, εκείνος απάντησε με κυνική ειλικρίνεια: *«Οι γονείς θέλουν τα παιδιά τους να πηγαίνουν σχολείο για να τα διώχνουν από το σπίτι»*. Το 2011, όταν έκλεισε τα 90 του χρόνια, το Παλάτι ανακοίνωσε ότι τα βασιλικά του καθήκοντά του θα μειωθούν. Τότε είχε δηλώσει σχετικώς: *«Έχω κάνει το κομμάτι μου. Θέλω να διασκεδάσω λίγο τώρα με λιγότερη ευθύνη, με λιγότερη προετοιμασία και με λιγότερη προσπάθεια να σκέφτομαι το τι θα λέω»*. Το 2017 ο Φίλιππος «συνταξιοδοτήθηκε» πλήρως και έπαψε να ασκεί τα καθήκοντά του. Ωστόσο, στην άλλη άκρη της Γης, σε ένα μικρό χωριό, ο Φίλιππος λατρεύεται σαν θεός. Στο νησί Τάνα του Ειρηνικού Ωκεανού (1.000 χλμ. δυτικά των νησιών Φίτζι), η φυλή Γιαοχάνεν θεωρεί ότι ο Φίλιππος είναι ο γιος του Θεού του Βουνού, ο οποίος σύμφωνα με την παράδοση έχει χρυσό δέρμα και ανοιχτόχρωμα μάτια και θα επισκεφθεί το νησί

1

2

3

4

1. Ο Φίλιππος με τον μικρό Κάρολο αγκαλιά και η Ελισάβετ με την Άννα σε βρεφική ηλικία. 2. Το βασιλικό ζεύγος με το αγαπημένο σκυλί της βασίλισσας, ράτσας κόργκι, που ο Φίλιππος δεν συμπαθεί καθόλου. 3. Ο Φίλιππος αστειευόμενος έχει ζητήσει από τον συνοδό του να τον μμηθεί στο περπάτημά του μπροστά από τον επικεφαλής της φρουράς. Και οι τρεις ξεπούν σε γέλια. 4. Η Ελισάβετ και ο Φίλιππος σε καραντίνα στο Κάστρο του Ουίνδσορ λόγω της πανδημίας του Covid-19 το καλοκαίρι του 2020.

Ο Δούκας του Εδιμβούργου και Πρίγκιπας του Ηνωμένου Βασιλείου Φίλιππος.

τους διασχίζοντας τον ωκεανό για να βρει σύζυγο. Όταν λοιπόν το νεόνυμφο ζευγάρι επισκέφθηκε το χωριό, η προφητεία «εκπληρώθηκε» και έκτοτε ο Φίλιππος λατρεύεται σαν θεός.

Ο Φίλιππος είναι ένας άνθρωπος που μιλά λίγο και εξωτερικεύει τα συναισθήματά του ακόμη λιγότερο. Όμως όταν πρέπει να αντιμετωπίσει μια δυσκολία, δεν υπεκφεύγει. Ως παιδί δεν γνώρισε τη θαλπωρή της «οικογένειας» και του «σπιτιού», γι' αυτό σε μια συνέντευξη, όταν ρωτήθηκε ποια γλώσσα μιλούσε μικρός στο σπίτι, απάντησε με την ερώτηση «*Τι εννοείτε "σπίτι";*». Ίσως λοιπόν και η κατοπινή αποτυχία των παιδιών του να δημιουργήσουν μια βιώσιμη σχέση με την οικογένειά τους να οφείλεται στον Φίλιππο, ο οποίος μεγάλωσε δίχως αυτά τα πρότυπα.

Οι λέξεις «αποτυχία» και «απειθαρχία» δεν υπάρχουν στο λεξιλόγιό του, γιατί οι προς τουναντίον δραστηριότητες αποτελούν τη μοναδική διέξοδο από τις

ανασφάλειές του. Η σχέση με τη γενέτειρά του είναι τραυματική. Επισήμως επισκέφθηκε τη χώρα τέσσερις φορές και πιθανολογείται ότι το 1967 ήλθε στην Αθήνα κρυφά για τη φυγάδευση της μητέρας του. Ο Φίλιππος δεν μιλά ποτέ για ό,τι τον θλίβει. Συνήθως όταν τον ρωτούν για την καταγωγή του λέει πως είναι Δανός, αλλά σε μια πρόσφατη συνέντευξή του απάντησε αινιγματικά: «*είμαι Έλληνας, αλλά...*».

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

B. Boothroyd, *Prince Philip: An informal biography*, McCall Pub. Co, UK, 1971.

Bousfield & G. Toffoli, *Fifty Years the Queen*, Dundurn Press, Τορόντο 2002.

Ph. Eade, *Prince Philip: The Turbulent Early Life of the Man Who Married Queen Elizabeth II*, St. Martin's Griffin, 2011.

I. Seward, *Prince Philip Revealed*, Atria Books, UK, 2020.

H. Vickers, *Alice, Princess Andrew of Greece*, Hamish Hamilton, Λονδίνο 2000.

Ο Λευτέρης Καντζίνος είναι συγγραφέας, ιστορικός ερευνητής.

Η ΚΩΦΩΣΗ ΤΟΥ ΜΠΕΤΟΒΕΝ

Ο μάγος των ήχων βυθισμένος στην απόλυτη σιωπή

ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ Γ. ΜΑΡΚΕΑ

Η ιστορία της μουσικής περιγράφει κυρίως τις καλλιτεχνικές τάσεις που άνοιξαν δρόμους σε πρωτοπόρες συνθέσεις, ενώ δεν λησμονά να υπογραμμίζει τα συμβάντα που προσδιόρισαν την εξέλιξή της διαμέσου των αιώνων. Η ανάδειξη της προσωπικότητας των δημιουργών αποτελεί επίσης έναν από τους στόχους της. Σε κάθε περίοδο της πολύχρονης αυτής διαδρομής, χαρισματικά ταλέντα εκδήλωσαν από νωρίς τις πρωτότυπες δημιουργικές τους ανησυχίες, καταφέροντας ν' αφήσουν βαθύ το χνάρι τους στη μουσική φιλολογία.

Η μόνη απολύτως αντικειμενική απεικόνιση του Μπετόβεν είναι μια μάσκα ζωής που έγινε το 1812 από τον γλύπτη Φραντς Κλάιν, στην οποία βασίστηκαν πολλές από τις μεταγενέστερες απεικονίσεις του.

ΟΣΑ η ιστορία της μουσικής παραλείπει εντέχνως, είναι στοιχεία της προσωπικής ζωής των δημιουργών, και μάλιστα εκείνα που έχουν τη δυναμική να αμφισβητήσουν το χάρισμα. Στο σημείο αυτό καλείται η επιστήμη να δώσει απαντήσεις για αλλόκοτες συμπεριφορές, απρόβλεπτες εξάρσεις του χαρακτήρα, δυσκολονόητες συνθετικές επιλογές. Μέσα από τον μεγεθυντικό φακό της έρευνας, οι ερωτήσεις μπορεί να διαλευκανθούν ή να συσκοτιστούν περισσότερο. Ταυτόχρονα, το μουσικόφιλο κοινό επιμένει να ζητάει διακαώς να μάθει και τις πιο ασήμαντες λεπτομέρειες, πασχίζοντας ν' ανακαλύψει τις μύχιες σκέψεις του συνθέτη, απόκρυφα πάθη, ανασφάλειες που τον ακολουθούν, ενδεχόμενους λογισμούς που τον κυνηγούν σαν τις Ερινύες.

Ο Λούντβιχ βαν Μπετόβεν δεν χρειάζεται συστάσεις. Ο μάγος που με την μπαγκέτα του κατάφερε ν' ανεβάσει την τέχνη των ήχων σε δυσθεώρητα ύψη, ο τιτάνας του κλασικισμού, ο πρώτος των πρώτων, παραμένει μέχρι τις μέρες μας ένας ανεξιχνίαστος γρίφος. Καταδικασμένος στην απόλυτη σιωπή στα τελευταία χρόνια της ζωής του, αποτελεί μέχρι σήμερα ένα «φαινόμενο» δημιουργικής πρωτοπορίας, χωρίς προηγούμενο.

Οι θεωρίες που αιτιολογούν τη βαρηκοΐα του Μπετόβεν στοιχειοθετούν ένα ενδιαφέρον πεδίο έρευνας. Οι επιστημονικές απόψεις δίστανται. Κάποιες μοιάζουν λογικές, ενώ άλλες περιέχουν δόσεις ευφάνταστης λογικοφάνειας. Η λαβυρινθίτιδα, ως πιθανή αιτία κώφωσης του συνθέτη, στερείται ερείσματα. Η ωτοσκλήρυνση στηρίζεται σε ιατροδικαστικά ευρήματα της νεκροψίας. Η νόσος του Paget συμφωνεί με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του προσώπου του όπως αυτά αναγνωρίζονται στη νεκρική του μάσκα. Η χημική ανάλυση βιολογικού

υλικού, που διατηρήθηκε ως τις μέρες μας, επιφυλάσσει εξάλλου εκπλήξεις. Παράλληλα, η διαθήκη που ο Μπετόβεν άφησε ως αιώνια απολογητική εξομολόγηση στους κληρονόμους του φωτίζει άγνωστες πτυχές του χαρακτήρα του.

Οι πρώιμες ενδείξεις μιας μεγαλοφυΐας

Ο Λούντβιχ Βαν Μπετόβεν γεννήθηκε στη Βόννη, την πρωτεύουσα του Εκλεκτοράτου της Κολωνίας, στις 16 Δεκεμβρίου 1770. Οι μουσικές του καταβολές ήταν ευδιάκριτες από τα πρώτα βήματα της πορείας του. Ο πατέρας Γιόχαν εργαζόταν ως τενόρος στο παρεκκλήσι της Αυλής ενώ παράλληλα έδινε μαθήματα πληκτροφόρου και βιολιού για να αυξήσει το εισόδημά του. Ο παππούς Λούντβιχ ήταν επίσης μουσικός και είχε μετακομίσει ήδη από την ηλικία των 21 στη Βόννη για να εργαστεί αρχικά ως βαρύτονος στην Αυλή του Εκλεκτοράτου και, στη συνέχεια, ως διευθυντής ορχήστρας. Ένα πορτρέτο του παππού διακοσμούσε τον τοίχο του εγγονού θυμίζοντας σ' όλη τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του τη μουσική του καταγωγή. Το πορτρέτο αυτό λειτουργούσε ως υπενθύμιση χρέους στον εγγονό, που όφειλε να το προασπίσει.

Από τον γάμο του Γιόχαν με τη Μαρία Μαγκνταλένα Κέβεριτς, κόρη του αρχιμάγειρα στην Αυλή της Αρχιεπισκοπής, στα 1767, γεννήθηκαν επτά παιδιά. Ο Λούντβιχ ήταν ο δευτερότοκος. Από τα αδέρφια του, μόνο οι νεότεροι Κάσπαρ Άντον Καρλ και Νικολάους Γιόχαν επέζησαν. Πρώτος του δάσκαλος στη μουσική παιδεία αναγορεύτηκε αυτοβούλως ο πατέρας του, ο οποίος έγκαιρα διέγνωσε το πρώιμο ταλέντο του. Από την ηλικία των 7, ο χαρισματικός Λούντβιχ άρχισε να δίνει συναυλίες σε οικογενειακούς κύκλους. Ωστόσο, δεν κατάφερε να αξιο-

Πορτρέτο του Μπετόβεν σε ηλικία 13 ετών, έργο άγνωστου καλλιτέχνη. ΔΕΞΙΑ: Το πατρικό σπίτι του Μπετόβεν στη Βόννη, όπως είναι διαμορφωμένο σήμερα σε μουσείο.

ποιήσει τις βλέψεις του πατέρα του να τον αναδείξει σε «παιδί θαύμα» με τις μεθοδεύσεις που ο Λέοπολντ Μότσαρτ είχε εφαρμόσει στον γιο του Βόλφγκανγκ Αμαντέους.

Τη σκυτάλη για τη μουσική του παιδεία παρέλαβαν απ' τον πατέρα του τοπικοί δάσκαλοι, όπως ο οργανίστας Γκίλες φον ντεν Έεντεν, ο Τομπίας Πφάιφερ και ο Φραντς Ροβαντίνι. Οι συνθήκες εκμάθησης της τέχνης ήταν εξοντωτικές. Ο νεαρός μαθητής αναγκαζόταν συχνά να σηκώνεται από τον ύπνο για να μελετά στο πληκτροφόρο όργανο στη διάρκεια της νύχτας. Δεν ήταν λίγες οι φορές που ξεσπούσε σε κλάματα.

Οι επίσημες σπουδές ξεκίνησαν αργότερα (1779), υπό την καθοδήγηση σημαντικών δασκάλων. Ο οργανίστας Κρίστιαν Γκότλομπ Νέεφε τον προσηλύτισε στα μυστικά της σύνθεσης, εξοικειώνοντάς

τον με τη μελέτη των έργων του Γιόχαν Σεμπάστιαν Μπαχ. Ο Νέεφε φρόντισε επίσης να προσληφθεί στο παρεκκλήσι της Αυλής, αρχικά ως δεύτερος οργανίστας και ακολούθως ως βιολιστής της ορχήστρας με τακτικό μισθό.

Η ανάληψη της θέσης του Εκλέκτορα στη Βόννη από τον δραστήριο αρχιδούκα της Αυστρίας Μαξιμιλιανό Φραγκίσκο, νεότερο γιο της αυτοκράτειρας Μαρίας Θηρεσίας, επέφερε μεταρρυθμιστικές αλλαγές στην πόλη. Τις ίδιες αλλαγές, βασισμένες στο πνεύμα του Διαφωτισμού, γνώρισε και η Βιέννη από τον αδελφό του Εκλέκτορα, τον Γιόζεφ. Ήταν η εποχή που ο νεαρός Μπετόβεν, αφουγκραζόμενος τις καινούργιες τάσεις, έδειξε ειλικρινές ενδιαφέρον.

Τον Δεκέμβριο του 1786 επεδίωξε εκπαιδευτικό ταξίδι στη Βιέννη, με έξοδα του εργοδότη του, προσδοκώντας να

μαθητεύσει στο πλευρό του Μότσαρτ. Δεν έχει απολύτως εξακριβωθεί αν οι δύο άνδρες συναντήθηκαν ποτέ. Είναι όμως βέβαιο ότι ο Μπετόβεν αναγκάστηκε να επιστρέψει εσπευσμένα στη Βόννη τον Μάιο του επόμενου χρόνου για να συμπαρασταθεί στη βαριά άρρωστη μητέρα του. Τελικά, η μητέρα πεθαίνει και ο πατέρας βυθίζεται ακόμα πιο ανίσχυρος στον αλκοολισμό. Η παραμονή στη Βόννη για τα επόμενα πέντε χρόνια δικαιολογείται από την πρόθεσή του να φροντίζει τον πατέρα και να μεριμνά για τα δύο αδέρφια του.

Τρεις γνωριμίες που ανέπτυξε στα επόμενα χρόνια καθόρισαν την εξέλιξη της καριέρας του. Αρχικά, ο φοιτητής της Ιατρικής Φραντς Βέγκελερ τον σύστησε στην οικογένεια φον Μπρόουνινγκ. Εκεί δίδαξε πιάνο, αλλά παράλληλα μυήθηκε στην κλασική λογοτεχνία. Την ίδια περίοδο, ήρθε σε επαφή με τον κόμη Φερδινάνδο φον Βάλντσταϊν, ο οποίος θα γινόταν φίλος και οικονομικός υποστηρικτής του για το υπόλοιπο της ζωής του. Το 1789 γνώρισε τον συνομήλικό του φλαουτίστα και βιολονίστα Άντον Ράιχα, ανιψιό του μαέστρου της ορχήστρας της τοπικής πριγκιπικής Αυλής, Γιόζεφ Ράιχα.

Στη δεκαετία του 1790 εξουσιοδοτείται να συνθέσει διάφορα έργα, τα οποία όμως δεν δημοσιεύει. Είναι κυρίως καντάτες για τον θάνατο του αυτοκράτορα Ιωσήφ Β΄ της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, καθώς και για τη διαδοχή από τον Λεοπόλδο Β΄. Αυτά, και άλλα έργα, αναδεικνύουν την ωριμότητα της γραφής του και την εξέλιξη που έχει δεχτεί το ύφος του. Σε πολλές σελίδες αυτών των έργων ανακαλύπτουμε σπαράγματα της *Ηρωικής Συμφωνίας* του.

Προς το τέλος της ίδιας δεκαετίας γνωρίζει τον Γιόζεφ Χάυντν, όταν ο «δάσκαλος» ταξίδευε για Λονδίνο και είχε σταματήσει προσωρινά στη Βόννη, τις

ημέρες των Χριστουγέννων. Ενάμιση χρόνο αργότερα, συναντήθηκαν ξανά στην ίδια πόλη, όταν ο Χάυντν επέστρεψε από το Λονδίνο και κατευθυνόταν προς τη Βιέννη. Τότε, συμφώνησαν να μαθητεύσει κοντά του.

Οι τρεις περίοδοι της καλλιτεχνικής δημιουργίας

Όταν αποφασίζει να αφήσει τη Βόννη και να εγκατασταθεί στη Βιέννη, κάποια γεγονότα δοκιμάζουν τις αντοχές του και θέτουν σε κίνδυνο τα σχέδια που είχε ποθήσει. Είναι Νοέμβριος του 1792 και οι φήμες οργιάζουν για επικείμενο πόλεμο. Μόλις έφτασε στη Βιέννη, πληροφορήθηκε τον θάνατο του πατέρα του. Την ίδια εποχή, πεθαίνει ο Μότσαρτ. Σε γράμμα του, ο κόμης Βάλντσταϊν υπογράφει: *«Με την ανεξάντλητη επιμέλειά σου, θα λάβεις το πνεύμα του Μότσαρτ, διαμέσου του Χάυντν».*

Εντυπωσιάζει η επιφυλακτικότητα που χαρακτηρίζει τον Μπετόβεν, να αναβάλλει διαρκώς τη δημοσίευση έργων του. Προτιμά τη συνεχιζόμενη μέθεξη στον μαγευτικό κόσμο των ήχων από τη βιασύνη ν' αντιμετωπίσει ανυπεράσπιστος τους κριτικούς. Υπό την καθοδήγηση του Χάυντν μαθαίνει αντίστιξη. Ο Ιγκνάτς Σούπαντσικ τον προσηλυτίζει στα μυστικά του βιολιού. Ο Αντόνιο Σαλιέρι αναλαμβάνει τη μύηση στο ιταλικό τραγούδι. Ο Γιόχαν Γκέοργκ Άλμπρεχτσμπεργκερ διδάσκει αρμονία. Πρίγκιπες και βαρόνοι επιζητούν να τον στηρίξουν οικονομικά και αυτός φυσικά δεν προφταίνει να υπογράψει συμβόλαια.

Η πρώτη περίοδος της καλλιτεχνικής του δημιουργίας τελειώνει το 1802. Στα χρόνια αυτά, προλαβαίνει να κάνει αισθητή την παρουσία του με τα πρώτα έξι *κουαρτέτα εγχόρδων*, αφιερωμένα στον πρίγκιπα φον Λόπκοβιτς, τις *σονάτες* που χαρίζει στον Χάυντν και τα δύο πρώτα

Ο Μπετόβεν ήταν μόλις 26 ετών όταν άρχισε να χάνει την ακοή του, αλλά συνέχισε να συνθέτει για πάνω από τριάντα χρόνια... Πορτρέτα του Μπετόβεν από τον Κρίστιαν Χόρνεμαν (1803), και δεξιά, από τον Γιόζεφ Καρλ Στίλερ (1820).

κοντσέρτα για πιάνο. Οι πρώτες δύο *Συμφωνίες* κάνουν εξάλλου την εμφάνισή τους στην ίδια περίοδο. Τα μουσικόφιλα έντυπα της εποχής μιλούν διθυραμβικά γι' αυτά τα έργα.

Η δεύτερη περίοδος τον βρίσκει ν' απολαμβάνει την εγνωσμένη του φήμη σ' ολόκληρη την Ευρώπη, ως συνθέτης και πιανίστας. Η περίοδος σηματοδοτείται από τη δημιουργία της *3ης Συμφωνίας* του (*Ηρωική Συμφωνία*), που αρχικά αφιέρωσε στον Βοναπάρτη. Αργότερα, μετά την ανακήρυξη του Ναπολέοντα σε αυτοκράτορα, άλλαξε γνώμη. Ήταν τέτοια η οργή του που, στην προσπάθεια να απαλείψει την αφιέρωση, έσχισε το χαρτί. Τόσο στην *Ηρωική Συμφωνία* όσο και στη μοναδική του όπερα *Φιντέλιο*, αναφέρεται στη Γαλλική Επανάσταση. Κεντρικός χαρακτήρας της όπερας είναι η Λεονόρα, η οποία μεταμφιεσμένη σε

άνδρα σώζει τον σύζυγό της από τη φυλακή. Μέχρι το 1816, καταφέρνει να ολοκληρώσει τις *4η, 5η, 6η, 7η και 8η Συμφωνίες* του, να δημοσιεύσει τα τρία τελευταία του *κοντσέρτα για πιάνο*, το μοναδικό του *κοντσέρτο για βιολί*, το *τριπλό κοντσέρτο* (για πιάνο, βιολί και τσέλο), πέντε *κουαρτέτα εγχόρδων* και έξι επιπλέον *σονάτες για πιάνο*. Έχει ήδη αναπτύξει το ιδιαίζον προσωπικό του ύφος που τον έκανε διάσημο.

Η τρίτη δημιουργική περίοδος στιγματίζεται από την κώφωση του συνθέτη, ενώ χαρακτηρίζεται από την ολοκλήρωση της *9ης Συμφωνίας*. Αναφέρεται ότι ο Μπετόβεν δεν ήταν σε θέση ν' ακούσει τα χειροκροτήματα του πλήθους μετά το πέρας της πρεμιέρας του έργου και χρειάστηκε να τον στρέψει προς το κοινό για υπόκλιση μία από τις σολίστ. Στη *Συμφωνία* αυτή, που θεωρείται κορυφαία

Η πρώτη σελίδα από την παρτιτούρα της *Ηρωικής Συμφωνίας*. Διακρίνεται το σχίσμα του χαρτιού από την απάλειψη της αρχικής αφιέρωσης από το χέρι του ίδιου του συνθέτη. ΚΑΤΩ: Το 1811 σταμάτησε να διευθύνει και να εκτελεί μπροστά σε κοινό, και καταπίστηκε αποκλειστικά με τη σύνθεση. ΔΕΞΙΑ: Ο Γκαίτε με τον Μπετόβεν περπατώντας στη Βιέννη.

έργο του κλασικού ρεπερτορίου, χρησιμοποιείται πολυμελής χορωδία και τέσσερις μονωδοί στη μελοποίηση της *Ωδής στη Χαρά* του Σίλλερ. Την ίδια περίοδο ο Μπετόβεν ολοκληρώνει τα τελευταία έξι *κουαρτέτα εγχόρδων*, τις τελευταίες έξι *σονάτες για πιάνο*, καθώς και τη *Missa Solemnis*, έργο θρησκευτικής αντιστικτικής μουσικής.

Χαρακτήρας και προσωπικότητα του Μπετόβεν

Για τον ερευνητή, ο χαρακτήρας του Μπετόβεν παραμένει terra incognita, ένα ανεξιχνίαστο πεδίο που δυσκολεύεται να εξερευνηθεί. Ποιος θα μπορούσε άλλωστε να στηριχτεί αποκλειστικά στο σύνολο της δημιουργικής παραγωγής του συνθέτη για να βγάλει ασφαλή συμπεράσματα; Αρκεί η μελέτη του βίου; Φτάνει η επίγνωση του ατέρμονα αγώνα για καταξίωση ή οι ατέλειωτες ώρες πάνω στο πιάνο; Η δυναστεία του χρόνου και η ακριβής απόδοση στην εκτέλεση μουσικών έργων υψίστων απαιτήσεων είναι άραγε αρκετές για να σφυρηλατήσουν τον χαρακτήρα και ν' αποκαλύψουν την προσωπικότητα του Μπετόβεν;

Κι αν ακόμα καταφέραμε να σκιαγραφήσουμε τον «δύστροπο» αυτόν χαρακτήρα από τις ελάχιστες περιγραφές και τις γκραβούρες της εποχής που τον απεικονίζουν συχνά βλοσυρό και απόκοσμο, πόσο πράγματι σίγουροι θα ήμασταν για τα συμπεράσματά μας; Χωρίς αμφιβολία, η εξελισσόμενη βαρνηκοΐα που κατέληξε σε πλήρη κώφωση επέδρασε δραστικά στη συμπεριφορά του και διαμόρφωσε τον χαρακτήρα του. Δεν μπορούμε να φανταστούμε τον Μπετόβεν να ακούει κανονικά και να διάγει μια φυσιολογική, νοικοκυρεμένη ζωή!

Από νεαρή ηλικία, διάφορα θλιβερά γεγονότα πλήγωσαν τον ψυχισμό του. Ο πρόωρος θάνατος της μητέρας, ο εθισμός

του πατέρα στο αλκοόλ και η ανάγκη να αναθρέψει τα δύο ανήλικα αδέρφια του τον ώθησαν να ενηλικιωθεί πρώιμα. Μέσα από την τέχνη των ήχων, ακολουθώντας αυστηρή ηθική και στρέφοντας το πνεύμα προς κάθε λογής αναγνώσματα, επεδίωξε ν' αποκτήσει αξιοπρέπεια και να διεκδικήσει κοινωνική αναγνώριση. Αργότερα, οι δικανικές περιπέτειες, οι συγκρούσεις για την κηδεμονία του ανιψιού του Καρλ και η απόπειρα του τελευταίου ν' αυτοκτονήσει, αληθινά τον συγκλόνισαν. Την εποχή των επιτυχιών του στη Βόννη, σύχναζε σε αριστοκρατικά σαλόνια, όπου συνήθιζε να αυτοσυστήνεται ως «ποιητής των ήχων» σε μια προσπάθεια να εξισωθεί με τους παραδοσιακούς διανοούμενους.

Δεν είχε ακόμα κλείσει τα 20 και είχε έρθει σε επαφή με τους γνωστότερους διανοητές της Βόννης. Αφότου εισήλθε στην οικογένεια Μπρόουνινγκ, μύηθηκε στους κλασικούς (Σαίξπηρ, Κλόπστοκ, Χέρντερ, Γκαίτε και Σίλλερ). Άρχισε να συχνάζει στην Αναγνωστική Λέσχη, μια ταβέρνα που διέθετε βιβλιοθήκη, τόπος συνάντησης των διανοούμενων της εποχής. Το 1789 γράφτηκε στο Πανεπιστήμιο, αλλά δεν κατόρθωσε να παρακολουθήσει τα μαθήματα.

Ήταν ουσιαστικά αυτοδίδακτος. Η μόρφωσή του ήταν στοιχειώδης. Λέγεται ότι ποτέ δεν μπόρεσε να κάνει πολλαπλασιασμούς, ούτε να γράψει χωρίς ορθογραφικά λάθη. Ωστόσο καταβρόχθιζε κάθε ανάγνωσμα, δείχνοντας το ίδιο ενδιαφέρον για την ποίηση και το θέατρο. Έγραψε κάποτε στον εκδότη του: «*Μπορεί να μην είμαι υπερβολικά μορφωμένος, αλλά από τα παιδικά μου χρόνια προσπαθώ να καταλάβω τι θέλησαν να μας διδάξουν οι σοφότεροι κάθε εποχής*». Δύο χρόνια πριν από τον θάνατό του αναγκάστηκε να μετακομίσει για τελευταία φορά στη Βιέννη. Στα 44 βιβλία της βιβλιοθήκης

του υπήρχε μια *Οδύσσεια* σε γερμανική μετάφραση, η *Καταιγίδα* του Σαίξπηρ, πολλά επιλεγμένα έργα του Γκαίτε, όλα τα θεατρικά έργα του Σίλλερ σε 6 τόμους, διάφορα έργα του Καντ, λεξικά, μία *Νέα Γραμματική* για κυρίες, αρκετά ειδικά μουσικά έργα, η *Ιστορία της Μουσικής* και μερικά ακόμα.

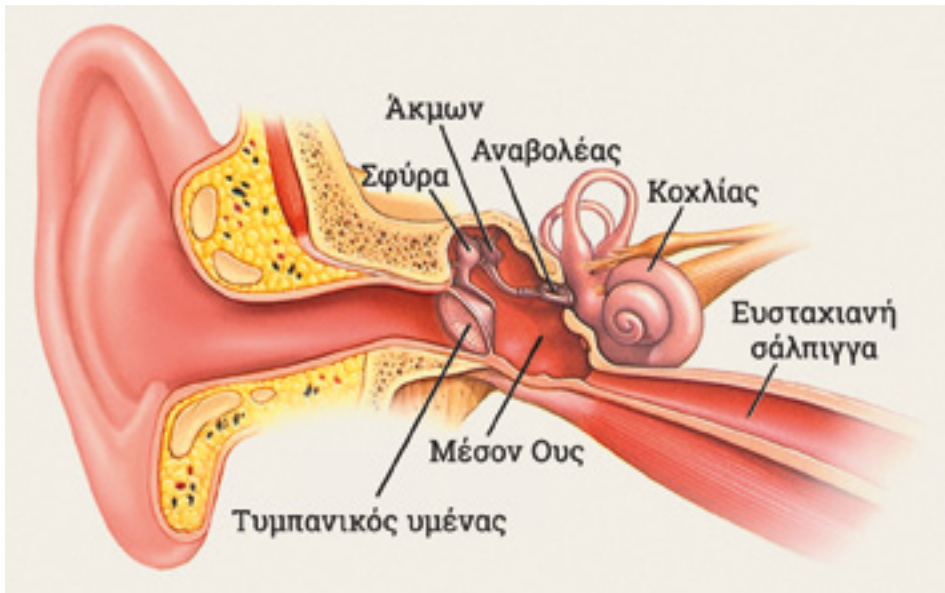
Περισσότερο από κάθε άλλον, τεράστια γοητεία ασκούσε πάνω του ο Ιμμάνουελ Καντ. Μαγεύτηκε από την «κατηγορική προσταγή» του Καντ, χωρίς εμφανώς να μπορεί να κατανοεί σε βάθος τις λεπτές φιλοσοφικές συζητήσεις για τον κόσμο των φαινομένων. Στο νεανικό του ημερολόγιο βρέθηκε γραμμένη μια λιτή αυτοανάλυση: «*Κάνω καλό όποτε μπορώ, αγαπώ την ελευθερία πάνω από όλα και την αλήθεια ποτέ δεν την αρνιέμαι, ακόμη και ενώπιον του θρόνου*». Το 1820, σε ένα από τα τετράδια που χρησιμοποιούσε για να επικοινωνεί αφότου έχασε εντελώς την ακοή του, έγραφε: «*Ο ηθικός νόμος μέσα μας και ο έναστρος ουρανός από πάνω μας!*» Την ίδια φράση συναντάμε στο τέλος του έργου *Κριτική του πρακτικού λόγου* του Καντ. Ορισμένοι ερμηνευτές του Μπετόβεν διακρίνουν στη λεγόμενη «φόρμα σονάτας» την καντιανή αντινομία ανάμεσα στην αντιτιθέμενη και την ικετευτική αρχή.

Στα χρόνια της παραμονής του στη Βόννη, συνέθεσε πολλά λυρικά έργα βασισμένα σε κείμενα ποιητών, όπως των Μερό, Γκαίτε, Λέσσιγκ, Μπίργκερ, Γκλάιμ, Μάτισον και Πφέφελ. Το πάθος για τον Σίλλερ δεν μπορούσε να το κρύψει, επειδή τον έβρισκε εκπληκτικά συντονισμένο με τα δικά του ιδεώδη για την ελευθερία, τον αγώνα κατά της καταπίεσης, την επιδίωξη της αδελφосύνης και της παγκόσμιας χαράς. Ωστόσο, δεν παρέλειπε να υποστηρίξει: «*Η μουσική είναι έκφραση υψηλότερη από κάθε φιλοσοφία. Στη μουσική ζει μια ουσία αιώνια,*

άπειρη, που δεν γίνεται αντιληπτή από τον καθένα».

Από το ξεκίνημα των μουσικών του σπουδών, γνώριζε τα έργα του Γκαίτε, που ήταν ήδη ζωντανός μύθος. Οι Γερμανοί τον θεωρούσαν τον σημαντικότερο εκπρόσωπο του πολιτισμού τους, σημείο αναφοράς για καλλιτέχνες, διανοούμενους και πολιτικούς. Για τον *Έγκμοντ*, τη διάσημη τραγωδία του Γκαίτε, ο Μπετόβεν έγραψε σκηνική μουσική αφιερώνοντάς την στον ποιητή με μια ασυνήθιστη για το ύφος του ταπεινοφροσύνη και εκφράζοντας την επιθυμία να μπορέσει κάποια μέρα να τον συναντήσει αυτοπροσώπως. Τελικά, τον Ιούλιο του 1812, κατάφερε να τον συναντήσει στο Τέπλιτς, μια λουτρόπολη της Βοημίας. Είχαν τέσσερις εκτενείς συνομιλίες, στο τέλος των οποίων αμφότεροι έμειναν απογοητευμένοι. Σύμφωνα με τον Γκαίτε, ο Μπετόβεν ήταν υπερβολικά παθιασμένος, λαϊκός και παρορμητικός, κάτι που φαινόταν εξάλλου και στη μουσική του γραφή. Κατά τον Μπετόβεν, ο Γκαίτε ήταν υπερβολικά υπερόπτης, συγκαταβατικός, αριστοκρατικός και απαθής. Έκτοτε, διαχώριζε τον άνθρωπο Γκαίτε, για τον οποίο δεν ενδιαφερόταν καθόλου, από τον ποιητή Γκαίτε.

Ο Μπετόβεν δεν δέθηκε ποτέ με τα δεσμά του γάμου. Παρ' όλα αυτά, οι έρωτές του ήταν πολλοί. Είναι σχεδόν αυτονόητο ότι, νεαρός ακόμη, καθώς μπαινόβγαине ως δάσκαλος μουσικής στα σπίτια αριστοκρατών, προκαλούσε συχνά το ερωτικό πάθος στις νεαρές του μαθήτριες. Στο σπίτι των Μπρούνσβικ συναντήθηκε με τις αδελφές Τερέζε και Ζοζεφίν και την όμορφη ξαδέλφη τους Τζουλιέτα Γκουιτσάρντι. Με τη Ζοζεφίν, που αποκαλούσαν χαϊδευτικά Πέπι, δημιούργησε μια στενή σχέση που κράτησε αρκετά χρόνια, παρά τους δύο αριστοκρατικούς γάμους της. Έχει λεχθεί

Σχηματική αναπαράσταση της ανατομικής κατασκευής του οργάνου της ακοής.

ότι στη γυναίκα αυτή απευθύνεται η περίφημη επιστολή του Μπετόβεν «Προς την αθάνατη αγαπημένη», την οποία έγραψε το 1812, καθώς επίσης ότι ήταν ο πατέρας της κόρης της Μινόνα που γεννήθηκε το 1813.

Αναφέρονται άλλα δύο ονόματα στους έρωτες του συνθέτη, που ποτέ όμως δεν κατέληξαν σε αρραβώνα. Η Τερέζα Μαλφάτι, το ένα. Η τραγουδίστρια Αμαλία Σέμπαλντ, το άλλο.

Βαρηκοΐα και κώφωση

Προκειμένου να κατανοηθούν οι έννοιες της βαρηκοΐας και της κώφωσης, πρέπει προηγουμένως να δοθούν εισαγωγικές πληροφορίες για τη λειτουργία του οργάνου της ακοής. Αποτελείται από τρία διακριτά τμήματα. Οι ήχοι συλλαμβάνονται από το πτερύγιο και κατευθύνονται ως ηχητικά (ωστικά) κύματα μέχρι τον τυμπανικό υμένα τον οποίο δονούν (Εξωτερικό Ους). Οι δονήσεις του υμένα μεταδίδονται, με την παρεμβολή τριών οσσταρίων –σφύρα, άκμονας και αναβολέας– μέχρι τη στρογγύλη θυρίδα του

κοχλίου (Μέσο Ους). Οι δονήσεις της στρογγύλης θυρίδας θέτουν σε κίνηση τη λέμφο, η οποία εμπεριέχεται στον κοχλίο, για την ενεργοποίηση συγκεκριμένων κυττάρων-υποδοχέων που μεταφράζουν τα ηχητικά κύματα σε ηλεκτρικό σήμα (Εσωτερικό Ους). Από εκεί, το ακουστικό νεύρο αναλαμβάνει τη μεταφορά του σήματος αυτού σε συγκεκριμένη περιοχή του εγκεφάλου για την επεξεργασία και τη μεταγραφή του σε ακουστική εντύπωση. Η αλήθεια είναι ότι το όργανο της ακοής στον άνθρωπο δεν έχει απεριόριστες δυνατότητες. Συλλαμβάνει και αντιλαμβάνεται συγκεκριμένες συχνότητες ηχητικών κυμάτων που κυμαίνονται από 16 Hz μέχρι 20.000 Hz.

Ένα ποσοστό γύρω στο 10% του γενικού πληθυσμού υποφέρει από βαρηκοΐα. Αυτή διακρίνεται σε διάφορες μορφές. Η *νευροαισθητήρια βαρηκοΐα* οφείλεται σε βλάβη του κοχλίου ή των νευρικών οδών που βρίσκονται μεταξύ κοχλίου και εγκεφάλου. Η κατανόηση των λέξεων καθίσταται δυσχερής γιατί παραμορφώνονται οι ήχοι και μειώνεται η έντασή

τους. Η *βαρηκοΐα αγωγιμότητας* οφείλεται στην ύπαρξη εμποδίων στην είσοδο του ήχου και το αποτέλεσμα αναγνωρίζεται από τη μείωση έντασης του ήχου πριν φτάσει στο ακουστικό νεύρο. Στη *μεικτή βαρηκοΐα* ο ήχος κατά την είσοδό του στο όργανο της ακοής συναντά εμπόδια ενώ ταυτόχρονα μειώνεται η έντασή του. Φυσικά, υπάρχουν και άλλες μορφές ανάλογα με την ηλικία στην πρώτη εκδήλωση της βαρηκοΐας (συγγενής ή επίκτητη) ή με τον βαθμό της (αρχόμενη, ελαφρά, μέτρια, μεγάλη, βαριά βαρηκοΐα, κώφωση). Η αξιολόγηση όμως οφείλει να επικεντρωθεί πρωταρχικά στις αιτίες κάθε μορφής, γιατί μόνο με την έγκαιρη διάγνωση εξασφαλίζεται η σωστή θεραπεία.

Στη *συγγενή βαρηκοΐα* αναζητούνται συνήθως κληρονομικές παθήσεις, ή εμβρυοπάθειες που σχετίζονται με διάφορα νοσήματα της μητέρας. Σακχαρώδης διαβήτης, νεφρίτιδα, τοξοπλάσωση, σύφιλη, ερυθρά, λήψη ωτοτοξικών φαρμάκων και έκθεση στην ιοντίζουσα ακτινοβολία έχουν κατά καιρούς ενοχοποιηθεί. Στην *επίκτητη βαρηκοΐα* ευθύνονται η παρωτίτιδα, διάφορες εγκεφαλίτιδες, η μηνιγγίτιδα, η λήψη φαρμάκων και φλεγμονές (ωτίτιδες).

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον συγκεντρώνει η ανάλυση της παθογένειας στην ίδια την *κώφωση*. Κατά την ενδομήτρια ζωή, έχουν κατηγορηθεί κληρονομικοί παράγοντες, παθήσεις κατά την κύηση, λήψη φαρμάκων που διαταράσσουν τη λειτουργία του ακουστικού οργάνου και η κατανάλωση αλκοόλ. Στη διάρκεια του τοκετού μπορεί να βλάψουν κακώσεις της κεφαλής του νεογέννητου και η ανοξία του εγκεφάλου. Μετά τη γέννηση, ενοχοποιούνται διάφορες λοιμώξεις, λαβυρινθίτιδες, χρόνιες ωτίτιδες, ιογενείς παθήσεις, νευρινώματα ακουστικού νεύρου και η νόσος του Meniere. Ωστόσο,

έχει επίσης υποστηριχθεί ότι θόρυβος πάνω από το επιτρεπτό όριο ή απότομη αύξηση (ή μείωση) της πίεσης και συνακόλουθα έμφραξη της ακουστικής οδού, μπορεί να οδηγήσουν σε κώφωση.

Λαβυρινθίτιδα, ωτοσκλήρυνση, νόσος του Paget ή κάτι άλλο;

Τα πρώτα δείγματα βαρηκοΐας στον Μπετόβεν εμφανίστηκαν το 1796 ως επακόλουθο σοβαρού κρουολογήματος. Από τότε, άρχισε να γίνεται αντιληπτό ότι παρουσίαζε δυσχέρειες στην ακοή. Αλλά από την αυγή της νέας εκατονταετίας του 1800, τα πράγματα χειροτέρεψαν.

Μέχρι τότε ο Μπετόβεν άφηγε την ακοή του να εξασθενεί σιγά σιγά και ένα ενοχλητικό σφύριγμα να αντηχεί μέρα νύχτα στ' αυτιά του χωρίς να λείει σε κανέναν τίποτα. Όμως την 1η Ιουνίου 1801 αποφασίζει να εμπιστευθεί την αγωνία του στον φίλο του Κάρλο Αμέντα, στον οποίο γράφει: «*Ο Μπετόβεν σου είναι τρομερά δυστυχισμένος! Σε πληροφορώ ότι το πιο ευγενικό μέρος του εαυτού μου, η ακοή μου, έχει εξασθενήσει τελευταία... Όλο και χειροτερεύει. Ποιος ξέρει αν θα μπορέσω ποτέ να γιατρευτώ!...*»

Τον ίδιο μήνα γράφει στον φίλο του γιατρό Φραντς Βέγκελερ: «*Η ακοή μου χειροτερεύει σταθερά εδώ και τρία χρόνια... τ' αυτιά μου κουδουνίζουν και βουίζουν αδιάκοπα μέρα νύχτα... Δύο χρόνια τώρα αποφεύγω κάθε συντροφιά επειδή δεν μπορώ να πω στον κόσμο ότι είμαι κουφός. Αν είχα άλλο επάγγελμα, η εξομολόγηση θα ήταν κάτι εύκολο, αλλά για τον μουσικό είναι τρομερό.*»

Το πρόβλημα της βαρηκοΐας και η τελική πλήρης απώλεια ακοής στην περίπτωση του Μπετόβεν, απασχόλησε –και συνεχίζει αδιαλείπτως μέχρι σήμερα να απασχολεί– τόσο τους ερευνητές όσο και τους θαυμαστές του καλλιτεχνικού του έργου. Πολλές υποθέσεις έχουν δια-

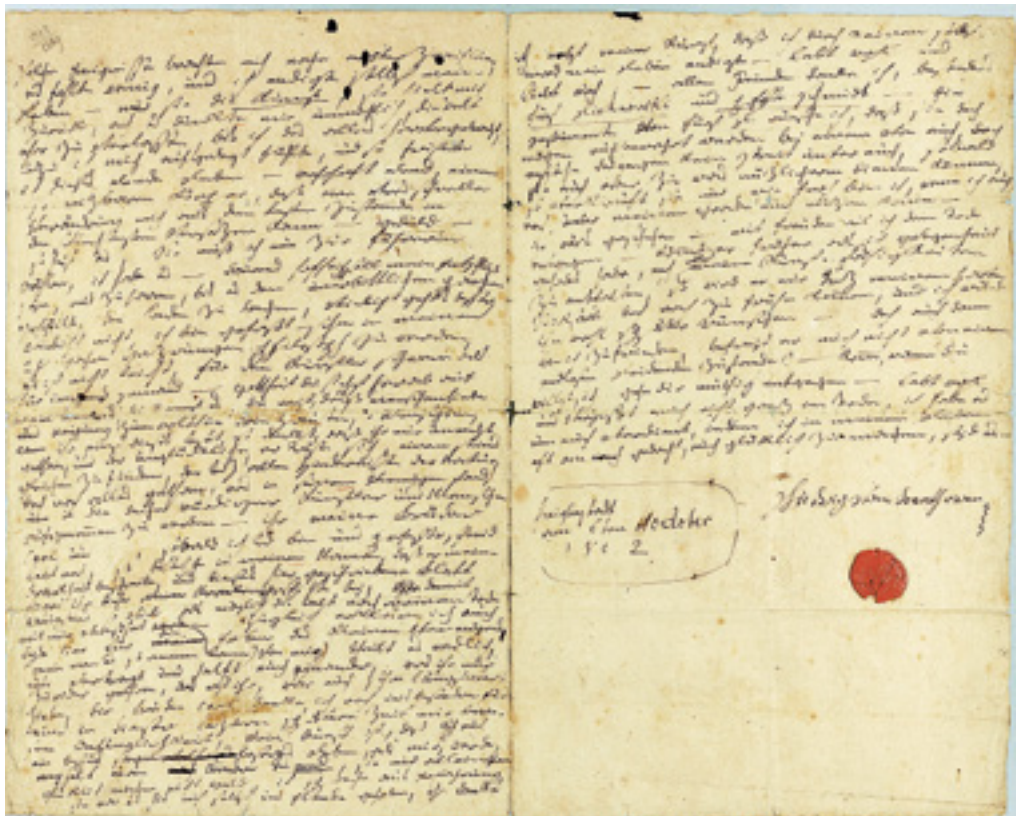
Πορτρέτο του Μπετόβεν από τον Γιόζεφ Βίλλιμπρορντ Μέλερ (1804). ΔΕΞΙΑ: Διάφορες απεικονίσεις του Μπετόβεν τον παρουσιάζουν βλοσυρό και απόκοσμο

τυπωθεί και πιθανόν να ακολουθήσουν στο μέλλον άλλες. Η *λαβυρινθίτιδα*, για παράδειγμα, έδωσε αρχικά λογικές εξηγήσεις αλλά τελικά δεν πείθει. Πρόκειται για μικροβιακή προσβολή του λαβυρίνθου (όργανο ισορροπίας στο εσωτερικό τμήμα του αυτιού), η οποία συνοδεύεται με ναυτία, ζάλη, εμέτους, ίλιγγο και βαρηκοΐα που σπανίως οδηγεί σε κώφωση. Στην περίπτωση του συνθέτη, τα συμπτώματα αυτά δεν αναφέρονται για να στηρίξουν την υπόθεση. Δεν πρέπει όμως να μας διαφεύγει το γεγονός ότι, όπως γνωρίζουμε από σύγχρονους βιογράφους του, ο Μπετόβεν είχε προσβληθεί από «τύφο» και συνήθιζε να βουτά το κεφάλι του σε κρύο νερό για να συγκεντρώνεται επί ώρες διατηρούμενος σε εγρήγορση.

Η *ωτοσκλήρυνση*, δηλαδή η παθολογική δημιουργία οστού σε ορισμένα ζωτικής σημασίας για την ακοή τμήματα του αυτιού (όπως είναι ο αναβολέας ή ο κοχλίας) θεωρείται αρκετά συχνή πάθηση. Σε ένα ποσοστό, γύρω στο 60% των πασχόντων, υποσημαίνεται κληρονομική προδιάθεση, καθόσον ο ένας τουλάχιστον

γονέας πάσχει από τη νόσο. Τα ευρήματα της νεκροψίας που πραγματοποιήθηκε λίγες ώρες μετά τον θάνατο του συνθέτη στις 26 Μαρτίου 1827, αποκάλυψαν σημεία ενδεικτικά ωτοσκλήρυνσης.

Κάποιοι ερευνητές πρότειναν τη *νόσο του Paget* ως κυρίως υπεύθυνη για την κώφωση του Μπετόβεν. Πρόκειται για μεταβολική νόσο των οστών με χαρακτηριστικά κλινικά σημεία, η οποία συνοδεύεται κατά κανόνα από ωτοσκλήρυνση και κώφωση. Η πιθανότητα στηρίχτηκε στην ίδια τη νεκρική μάσκα του συνθέτη, καθώς και τον σωματότυπο, όπως τον διέσωσαν μέχρι τις μέρες μας οι αναφορές των φίλων του: μεγάλο και ασύμμετρο κεφάλι, προπετές μέτωπο και δυσανάλογα βραχεία σκέλη σε σχέση με τον κορμό. Επίσης παχύς κρανιακός θόλος και ατροφία των ακουστικών νεύρων. Πώς όμως μπορούμε να εξηγήσουμε, μέσα από τούτο το πρίσμα, το γεγονός ότι τα σωματομετρικά αυτά χαρακτηριστικά ήταν ήδη εμφανή πριν την ηλικία των 40, ενώ η νεκροψία δεν έδειξε ποτέ σημεία οστεοδυστροφίας;

Διο δύο σελίδες από επιστολή-διαθήκη του Μπετόβεν της 6ης Οκτωβρίου 1802 στην οποία απευθύνεται προς τους αδελφούς του με την ένδειξη να ανοιχτεί και να εκτελεστεί μετά τον θάνατό του. Ανακαλύφθηκε ανάμεσα στα χαρτιά του λίγο μετά τον θάνατό του στις 26 Μαρτίου 1827. Στο κείμενο αυτό φαίνεται όλη η απόγνωση του από την αυξανόμενη απώλεια της ακοής του. ΚΑΤΩ: Τούφα από τα μαλλιά του Μπετόβεν.

Παράλληλα αναπτύχθηκαν και άλλες θεωρίες, ερμηνευτικές της μπετοβενικής κώφωσης. Έκαναν λόγο για συγγενή ή για τριτογενή σύφιλη, οι οποίες θεωρήθηκαν εντελώς ανυπόστατες. Η δηλητηρίαση με υδράργυρο (που θα δικαιολογούσε κάλλιστα ένα τέτοιο ενδεχόμενο) δεν αποδείχτηκε ποτέ. Η υπόθεση εξάλου αυτοάνοσης νόσου (συστηματικός ερυθματώδης λύκος ή σαρκοειδωση) δεν πληροί τις προϋποθέσεις για να στηρίξει μια θεωρία.

Δηλητηρίαση από μόλυβδο

Πρόσφατα, έχουν σταχυολογηθεί πληροφορίες από τη χημική ανάλυση τριχών του συνθέτη, οι οποίες, σε συνδυασμό με τα νεκροτομικά ευρήματα, οδηγούν σε συγκεκριμένα συμπεράσματα. Η ανάλυση πραγματοποιήθηκε σε δείγμα τριχών του Μπετόβεν, τις οποίες φημολογείται ότι ο ίδιος δώρισε σε συνεργάτη του, ή από τούφα μαλλιών που αποσπάστηκαν αμέσως μετά τον θάνατό του. Αργότερα, τέθηκαν σε πλειστηριασμό στον Οίκο Sotheby's.

Η χημική ανάλυση ανέδειξε υψηλές συγκεντρώσεις μολύβδου. Τις υψηλές αυτές συγκεντρώσεις επιβεβαίωσε επίσης έρευνα με ακτίνες Χ που διενεργήθηκε στα οστά του Μπετόβεν. Η δηλητηρίαση από μόλυβδο θα μπορούσε να δώσει λογική ερμηνεία σε πολλές από τις κλινικές εκδηλώσεις των τελευταίων ετών της ζωής του. Τα κοιλιακά άλγη, η ανορεξία, η κώφωση και η εν γένει διαταραχή της προσωπικότητας εκείνης της περιόδου, μπορούν κάλλιστα να αποδοθούν σε μολυβδίαση. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι στην εποχή του Μπετόβεν ο μόλυβδος συνηθιζόταν να προστίθεται στα βαρέλια κατά τη ζύμωση φτηνών κρασιών. Αλλά το σημαντικότερο είναι ότι η εξήγηση αυτή υποστηρίζει και άλλη μία θεωρία.

Η νεκροψία αποκάλυψε κίρρωση του ήπατος, η οποία είχε αρχικά αποδοθεί σε χρόνιο αλκοολισμό. Γνωρίζουμε ότι ο Μπετόβεν κατανάλωνε καθημερινά μετρημένες δόσεις φτηνού κρασιού, ως αναλγητικό μέσο για τα κοιλιακά άλγη που τον ταλάνιζαν εξαιτίας πιθανόν της δηλητηρίασης από μόλυβδο. Είχε άθελά του εμπλακεί σε έναν φαύλο κύκλο παρενεργειών, χωρίς πιθανότητες διαφυγής. Άλλωστε, εκείνη την εποχή στη Γερμανία οι γνώσεις της ιατρικής δεν ήταν αρκετές για την έγκαιρη διαπίστωση του προβλήματος. Ο Μπετόβεν ζούσε ανυποψίαστος ένα προσωπικό δράμα με πρωταγωνιστές τον απομονωμένο εαυτό του και τους γιατρούς που εμπιστευόταν τυφλά. Στο τραγικό φινάλε, η αλκοολική αυτή κίρρωση, σε συνδυασμό με τη μικροβιακή περιτονίτιδα εξαιτίας των πολλαπλών παρακεντήσεων που γίνονταν για την αναρρόφηση ασκητικού υγρού, οδήγησαν σε νεφρική ανεπάρκεια και, νομοτελειακά, στον θάνατο.

Η διαθήκη του Χάιλιγκενσταντ

Στις 6 Οκτωβρίου 1802 ο Μπετόβεν, υπό το κράτος της απόγνωσης που ένιωθε να τον τυλίγει αποπνικτικά εξαιτίας της διαρκώς αυξανόμενης απώλειας της ακοής του, έγραψε επιστολή απευθυνόμενος προς τους αδελφούς του. Στο ιδιόχειρο αυτό ντοκουμέντο δεν παραλείπει να κάνει έκκληση ώστε να ανοικτεί και να εκτελεστεί μετά τον θάνατό του. Στην απολογητική αυτή εξομολόγηση αποκαλύπτεται ο «άνθρωπος» που είχε επίγνωση του τεράστιου ταλέντου του και της θεϊκής αποστολής του, καθώς και το πάθος να εκπληρώσει το καλλιτεχνικό του πεπρωμένο. Η επιστολή γράφτηκε ενόσω ο συνθέτης έκανε λουτρά στο Χάιλιγκενσταντ. Για τούτο τον λόγο, φέρεται στη βιογραφία του ως «διαθήκη του Χάιλιγκενσταντ».

Στις 10 Οκτωβρίου 1802 ο Μπετόβεν έγραψε συμπλήρωμα της διαθήκης, επαναλαμβάνοντας την έκκληση να ανοιχθεί μετά τον θάνατό του. Στις γραμμές που ακολουθούν, θα παραθέσουμε απόσπασμα της διαθήκης, αποκαλυπτικό της προσωπικότητας του συνθέτη και της εμβριθείας με την οποία αντιμετωπίζει την εικόνα του εαυτού του.

Ανεξάρτητα με τα αίτια που οδήγησαν τον Μπετόβεν στην κώφωση και στη «δύστροπη συμπεριφορά» του, ένα είναι βέβαιο: η αίσθηση του χρέους για προσφορά στην τέχνη υποσκέλισε τη δυστυχία από τα προβλήματα υγείας. Κατά Θεία Οικονομία, τα προβλήματα αυτά ενδεχομένως συνέβαλαν στην πλούσια παραγωγή απaráμιλλων αριστουργημάτων, αποτελώντας πηγές έμπνευσης.

«Ω εσείς άνθρωποι που με θεωρείτε εχθρικό, ισχυρογνώμονα ή μισάνθρωπο, πόσο πολύ με αδικείτε! Δεν γνωρίζετε τον κρυφό λόγο που με κάνει να δείχνω έτσι. Από την παιδική μου ηλικία, η καρδιά και η ψυχή μου ήταν γεμάτες από ευγενικά αισθήματα και καλή διάθεση και ανυπομονούσα να δημιουργήσω σπουδαία πράγματα. Σκεφθείτε όμως ότι εδώ και έξι χρόνια ταλαιπωρούμαι χωρίς ελπίδα και χειροτερεύω όταν ανόητοι γιατροί, χρόνο με τον χρόνο, με εξαπατούν δίνοντάς μου ελπίδες για βελτίωση, υποχρεώνοντάς με τελικά να αντιμετωπίσω την προοπτική μιας μακράς ασθένειας (της οποίας η θεραπεία μπορεί να διαρκέσει χρόνια ή ακόμα και να είναι αδύνατη). Αν και γεννήθηκα με φλογερό, έντονο ταπεραμέντο και διάθεση για διασκέδαση και κοινωνικές συναναστροφές, σύντομα αναγκάστηκα να απομονωθώ, να ζήσω μοναχικά. Και αν μερικές φορές προσπάθησα να ξεχαστώ, ω, πόσο σκληρά

με επανέφερε στην πραγματικότητα η αναμφισβήτητα θλιβερή εμπειρία της κακής ακοής μου! Γιατί μου ήταν αδύνατον να λέω στους ανθρώπους “Μιλήστε πιο δυνατά, φωνάξτε, γιατί είμαι κουφός”. Πώς θα μπορούσα να παραδεχτώ μια αναπηρία σε αυτή την αίσθηση, που σε εμένα έπρεπε να είναι πιο τέλεια απ’ ό,τι στους άλλους, μια αίσθηση που κάποτε διέθετα στο τελειότερο επίπεδο, μια τελειότητα που λίγοι στο επάγγελμά μου απολαμβάνουν, ή απόλαυσαν ποτέ! [...]»

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

T. Albrecht, «Anton Schindler as destroyer and forger of Beethoven's conversation books: A case for decriminalization». In Blažeković, Zdravko (ed) *Music's intellectual history*, New York 2009, σσ. 169-181.

Hr. Clive H, *Beethoven and his world: A biographical dictionary*, Oxford University Press, Oxford 2001.

B. Cooper B. *Beethoven*, Oxford University Press, Oxford 2008.

Gt. Ealy, «Of ear trumpets and a resonance plate: Early hearing aids and Beethoven's hearing perception», *19th-century music* (1994); 17(3): σσ. 262-273.

J. Eisinger, «The lead in Beethoven's hair», *Toxicological and Environmental Chemistry* (2008); 90(1): σσ. 1-5.

L. Lockwood, *Beethoven: The music and the life*, WW Norton, New York 2005.

R. Taruskin, *Music in the Seventeenth and Eighteenth centuries*, Oxford University Press, Oxford 2010.

Εμίλ Βυλερμόζ, *Ιστορία της Μουσικής*, 2 τόμοι, μετάφραση Γιώργου Λεωτσάκου, εκδ. Υποδομή, Αθήνα, 1978.

Ιωάννης Ψαρομμάτης, *Κλινικός Οδηγός παιδιατρικών παθήσεων ώτων, ρινός και τραχήλου*, εκδ. Ζεβελεκάκη, Αθήνα, 2015.

Ο Νικόλαος Γ. Μαρκέας είναι χειρουργός ορθοπεδικός, δρ Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών.

Ζήστε τη δική σας
όμορφη Ιστορία.

MATHIOStone[®]
only nature can copy us

Οικολογικές πέτρες και τουβλάκια
επένδυσης Mathios stone.

Altaia Lava

- ✓ Ελαφριές και σε **μεγάλη ποικιλία** σχεδίων & χρωμάτων.
- ✓ Τοποθετούνται με κόλλα **εύκολα, γρήγορα** και οικονομικά.
- ✓ Ιδανικές για **εσωτερικούς** και για **εξωτερικούς τοίχους**.
- ✓ Παράγονται από φυσικά υλικά & **δεν περιέχουν επιβλαβείς ουσίες** για τον άνθρωπο και το περιβάλλον.

30 YEAR LIMITED
warranty

mathios.com

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΜΕΧΡΙ ΤΙΣ ΜΕΡΕΣ ΜΑΣ

ΤΟΥ ΒΑΓΓΕΛΗ ΚΟΥΜΠΟΥΛΗ

Όσο αναμφισβήτητο είναι το γεγονός πως ο χριστιανισμός γεννήθηκε και αναπτύχθηκε σε ιουδαϊκό περιβάλλον, άλλο τόσο είναι σαφές πως δεν ευδοκίμησε τελικά ο λόγος του Χριστού στον Ισραήλ, ο λαός του οποίου αδιαφόρησε για το κήρυγμα του Ευαγγελίου, όταν δεν υπήρξε ενεργά εχθρικός απέναντί του. Την ημέρα της Πεντηκοστής, ο χριστιανισμός ξεκίνησε να αποκτά την οικουμενική διάστασή του και να ανταποκρίνεται στην προτροπή του Κυρίου, που καλούσε τους μαθητές Του να πορευτούν και να κηρύξουν τον λόγο Του σε όλα τα έθνη, και από την ημέρα εκείνη αρχίζει ουσιαστικά το αποστολικό έργο της Εκκλησίας και η δημιουργία των πρώτων χριστιανικών κοινοτήτων.

ΣΥΝΤΟΜΑ λοιπόν ξεκίνησε η προσπάθεια μεταφοράς του Ευαγγελίου και στους μη Ιουδαίους, κάτι το οποίο δεν ήταν εύκολο, δεδομένου ότι η πλειονότητα των χριστιανών ήταν χριστιανοί Ιουδαίοι, οι οποίοι και υποστήριζαν πως πρέπει οι προσήλυτοι να τηρούν και τον μωσαϊκό νόμο. Έτσι, την περίοδο εκείνη παρατηρήθηκε διάσταση στους κόλπους της πρώτης Εκκλησίας των Ιεροσολύμων, καθώς υπήρχαν εκείνοι που υποστήριζαν πως οι νέοι εξ εθνών χριστιανοί θα έπρεπε να τηρούν και τον μωσαϊκό νόμο και εκείνοι που

έκριναν πως οι εξ εθνών χριστιανοί δεν είχαν αυτή την υποχρέωση. Οριστική λύση στο ζήτημα δόθηκε μετά την Αποστολική Σύνοδο, οι αποφάσεις της οποίας έδωσαν ώθηση στη διάδοση του Ευαγγελίου στους μη Ιουδαίους.

Πρωτοστάτης στην προσπάθεια αυτή υπήρξε ο Απόστολος Παύλος, ο επονομαζόμενος και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο *Απόστολος των Εθνών*, ο οποίος με το έργο και τη δράση του υπήρξε ο δημιουργός της χριστιανικής Ελλάδας, πόσο μάλλον όταν δεν φαίνεται αρκετά πιθανό να είχε γίνει ευρύτερα γνωστό

Ο Απόστολος Παύλος κηρύττει στην Αθήνα. Το κήρυγμά του δεν βρήκε ιδιαίτερη απήχηση στους Αθηναίους. Ωστόσο η Εκκλησία των Αθηνών θεωρείται δικό του παιδί και γι' αυτό καθίσταται Αποστολική Εκκλησία. ΚΑΤΩ: Ο Άρειος Πάγος στην Πνύκα. Σε μια χάλκινη πλάκα, δίπλα στις λαξευτές σκάλες που οδηγούν στον Άρειο Πάγο, είναι χαραγμένα τα λόγια του Απόστολου Παύλου, όταν αυτός οδηγήθηκε εκεί προκειμένου να μιλήσει στους Αθηναίους για τον χριστιανισμό.

Ο Παρθενώνας ως χριστιανικός ναός. Μέχρι πρόσφατα υπήρχε η άποψη ότι η Αθήνα κατά τη βυζαντινή περίοδο ήταν μια περιθωριακή πόλη που δεν είχε καμία σχέση με το ένδοξο παρελθόν της. Τα τελευταία χρόνια ήρθαν στην επιφάνεια νέα στοιχεία που αποδεικνύουν ότι, όταν ο Παρθενώνας μετατράπηκε σε χριστιανικό ναό, η Ακρόπολη έγινε ένα από τα σημαντικότερα προσκυνήματα στη βυζαντινή επικράτεια. Η ημιεξαγωνική αφίδα του Ιερού Βήματος της Παναγίας της Αθηνιώτισσας (σχέδιο Μ. Κορρές).

στον ελλαδικό χώρο το χριστιανικό μήνυμα πριν από την άφιξη του εκ Ταρσού ορμώμενου αποστόλου. Ο Παύλος, μετά από νυκτερινό όραμα που είχε ενώ βρισκόταν στην Τρωάδα της Μικράς Ασίας, πέρασε στη Μακεδονία με σκοπό να κηρύξει το ευαγγέλιο στην Ελλάδα, ξεκινώντας έτσι τη δεύτερη περιοδεία του, κατά την οποία επισκέφθηκε και την Αθήνα, όπου και μίλησε στον Άρειο Πάγο.

Έτσι, μέσα στην ευρύτερη προσπάθεια του ιεραποστολικού έργου του Παύλου, κι ανάμεσα στις πολυάριθμες εκκλησίες που ίδρυσε ο ακάματος αυτός εργάτης του Ευαγγελίου, εντάσσεται και η Εκκλησία των Αθηνών, σε μια Αθήνα που δεν θυμίζει σε καμία περίπτωση την πόλη των κλασικών χρόνων, ενώ χαρακτηριστικό είναι και το γεγονός ότι το σημαντικότερο εμπορικό και πολιτικό κέντρο

της Νότιας Ελλάδας, και έδρα του Ρωμαίου ανθύπατου της επαρχίας της Αχαΐας, είναι η Κόρινθος, η οποία και επισκιάζει την Αθήνα, αλλά αποτελεί παράλληλα και τόπο διαφθοράς και ακολασίας, και φυσικά, αποτέλεσε επίσης προορισμό για τον Παύλο, ο οποίος ίδρυσε κι εκεί λαμπρή Εκκλησία.

Κατά συνέπεια, γίνεται αντιληπτό πως η Εκκλησία των Αθηνών, τουλάχιστον κατά την αρχική της φάση, δεν αποτελεί σημαντικό εκκλησιαστικό κόμβο, θα λέγαμε, και ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό την πορεία της ευρύτερης Εκκλησίας της Ελλάδος, εντός της Ρωμαϊκής και αργότερα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Ο θρόνος των Αθηνών αποκτά ιδιαίτερη σημασία μόλις μετά την οθωμανική κατοχή, με τη δημιουργία του νεοελληνικού βασιλείου και, πολύ περισσότερο,

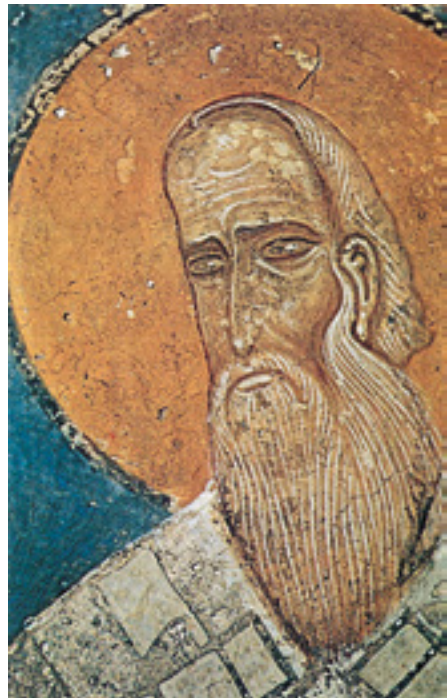
μετά την ανακήρυξη του αυτοκεφάλου της ελλαδικής Εκκλησίας.

Ως εκ τούτου, στην παρούσα εργασία θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε συνοπτικά την ιστορία της Εκκλησίας των Αθηνών, να δούμε τις σημαντικότερες εκκλησιαστικές προσωπικότητες που συνδέονται με την πορεία της μέσα στον χρόνο και να σταθούμε στις πιο σημαντικές στιγμές αυτής της πορείας, που συχνά με δυσκολίες, προβλήματα και αγωνίες συνεχίζει μέχρι και τις μέρες μας, ως πρώτος θρόνος μεταξύ της εν Ελλάδι Ιεράς Συνόδου, να ποιμαίνει και να δια-

φυλάσσει το μήνυμα του Κυρίου και των ευαγγελίων, έτσι όπως το παρέλαβε από τον ιδρυτή της Απόστολο Παύλο.

Η ίδρυση της Εκκλησίας των Αθηνών μέχρι τη Φραγκοκρατία

Φτάνοντας στην Αθήνα ο Παύλος θέλησε να απευθυνθεί στους Αθηναίους, τους οποίους χαρακτήριζε ως τους πλέον θεοσεβείς μεταξύ των Ελλήνων, σε μια προσπάθεια να κολακεύσει το ακροατήριό του. Παρά το γεγονός ότι ήταν προετοιμασμένος και γνώριζε πως θα έπρεπε να απευθυνθεί στους Έλληνες των

Ο Βασίλειος Β΄ ο Βουλγαροκτόνος. Ονομαστό έμεινε το προσκύνημά του στον ναό της Παναγίας της Αθηνιώτισσας, όπως είχε ονομαστεί ο Παρθενών, μετά το τέλος των πολέμων με τους Βούλγαρους, την άνοιξη του 1019, όταν επισκέφθηκε την πόλη και πρόσφερε πολλά αναθήματα στον ναό, που φρόντισε να διακοσμηθεί με λαμπρότητα και πολυτέλεια. ΔΕΞΙΑ: Ο Μιχαήλ Χωνιάτης ή Ακομινάτος υπήρξε ο τελευταίος μητροπολίτης Αθηνών (1182-1204 μ.Χ.) πριν από τη φραγκική κατάκτηση. Ο λόγιος μητροπολίτης και αδερφός του ιστορικού Νικήτα Χωνιάτη, λάτρης του ένδοξου παρελθόντος της Αθήνας, την υπερασπίστηκε όχι μόνο από τους εκθρούς και τις πολιορκίες αλλά και από την ασυδοσία των κρατικών υπαλλήλων. Οι επιστολές του αποτελούν πλούσια πηγή πληροφοριών για την Αττική του τέλους του 12ου - αρχές του 13ου αιώνα.

Αθηνών, το κήρυγμά του στη πόλη της Παλλάδας, όπως φαίνεται, δεν γνώρισε μεγάλη επιτυχία. Ιδιαίτερα στην αποστροφή του λόγου του στην οποία αναφερόταν στην ανάσταση των νεκρών, άλλοι τον χλεύασαν και άλλοι του είπαν πως «θα ακούσουμε και κάποια άλλη στιγμή τα όσα μας λες περί αυτού», δίνοντάς

του να καταλάβει πως η ομιλία του είχε ολοκληρωθεί. Κατόπιν αυτού, ο Παύλος αποχώρησε από τον Άρειο Πάγο, ενώ, σύμφωνα με τις Πράξεις, το κήρυγμά του βρήκε ανταπόκριση στον Διονύσιο τον Αρεοπαγίτη, τον πολιούχο άγιο της Αθήνας εν συνεχεία, και τη Δάμαρι, μια Αθηναία γυναίκα. Ο ιερός συγγραφέας των

Ο ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου ή αλλιώς Καπνικαρέα, όπως είναι πιο γνωστός, την εποχή του Όθωνα το 1835 και όπως είναι σήμερα. Χτίστηκε το 1054 και είναι σταυροειδούς ρυθμού με τρούλλο. Υπήρξε σχέδιο κατεδάφισης του ναού επί Όθωνος, αλλά σώθηκε με παρέμβαση του πατέρα του, βασιλιά Λουδοβίκου. Το 1930 ο Φώτης Κόντογλου με τους μαθητές του ανέλαβαν έργα αποκατάστασης αγιογραφιών στο εσωτερικό του.

Πράξεων δεν αναφέρει περισσότερα για την παραμονή του Παύλου στην Αθήνα, στην οποία δεν ξαναβρέθηκε ποτέ. Οπωσδήποτε πάντως ο Απόστολος δεν θα εγκατέλειπε την πόλη πριν οργανώσει τη διοίκηση της Εκκλησίας που ίδρυσε, αφού εκτός από τους προαναφερόμενους, Διονύσιο και Δάμαρι, υπήρξαν και άλλοι Αθηναίοι που τον ακολούθησαν. Ο Διονύσιος, κατά την παράδοση, υπήρξε ο πρώτος επίσκοπος Αθηνών, αν και σύμφωνα με άλλες πηγές προηγήθηκε ο Ιερόθεος και τον διαδέχθηκε ο Διονύσιος, ο οποίος και πέθανε με μαρτυρικό τρόπο.

Οι πρώτοι διάδοχοι πάντως του Διονυσίου, ο Νάρκισσος και ο Πούπλιος, δεν είχαν αθηναϊκή καταγωγή, γεγονός που μας επιτρέπει να θεωρήσουμε πως η χριστιανική κοινότητα των Αθηνών ήταν εξαιρετικά αδύναμη, τόσο που επί Πούπλιου κινδύνευσε να διαλυθεί και ανασυντάχθηκε χάρη στις προσπάθειες του Κοδράτου, διαδόχου του Πούπλιου. Ο Κοδράτος επέδωσε απολογία υπέρ του χριστιανισμού στον αυτοκράτορα Αδριανό κατά το διάστημα που ο τελευταίος διέμενε στην Αθήνα, σύμφωνα με τον Ευσεβίο. Αξίζει ακόμη να σημειωθεί πως στην Αθήνα έλαβε σημαντική ενίσχυση η ειδωλολατρική θρησκεία, καθώς χτίστηκαν στην πόλη δύο νέοι ναοί, ενώ ο αυτοκράτορας Αδριανός ολοκλήρωσε και τον ημιτελή ναό του Ολυμπίου Διός. Αυτό που επίσης διαπιστώνεται είναι πως η πνευματικότητα της χριστιανικής διδασκαλίας δεν αναγνωρίστηκε από τους σοφιστές της πόλης, αν και μεταξύ αυτών αναδείχθηκαν σημαντικοί απολογητές του χριστιανισμού όπως ο Αριστείδης και ο Αθηναγόρας.

Από τον 1ο αιώνα μ.Χ. η Ρώμη απαντά στη διάδοση του χριστιανισμού με διωγμούς εναντίον των πιστών, ενώ το 2ο αιώνα μ.Χ. η κατάσταση έχει γίνει ακόμη δυσκολότερη για τους χριστιανούς, με

συνέπεια να ανακόπτεται και η ανάπτυξη του χριστιανισμού στον ελλαδικό χώρο. Απέναντι στους διωγμούς ο χριστιανισμός παρέταξε όχι μόνο ένα μεγάλο πλήθος από μάρτυρες αλλά και ικανούς απολογητές, οι οποίοι με παρρησία ομολόγησαν τη χριστιανική τους πίστη. Ένας από αυτούς ήταν ο προαναφερθείς Κοδράτος, ο οποίος διετέλεσε επίσκοπος Αθηνών. Στη συνέχεια, Αθηναίος ήταν ένας από τους σπουδαιότερους απολογητές, ο φιλόσοφος Αριστείδης, ο οποίος κατά πάσα πιθανότητα επέδωσε απολογία υπέρ του χριστιανισμού στον αυτοκράτορα Αντωνίνο τον Ευσεβή. Αργότερα, στην εποχή του Μάρκου Αυρήλιου και του γιου του Κόμοδου, σημαντικός χριστιανός φιλόσοφος απολογητής υπήρξε ο, επίσης Αθηναίος, Αθηναγόρας, ο οποίος φέρεται να επέδωσε απολογία στους δύο αυτοκράτορες του καιρού του. Ακόμη ο Αθηναγόρας υπήρξε εξαιρετικός θεολόγος ως προς την περί Αγίας Τριάδος διδασκαλία πριν από τη Σύνοδο της Νίκαιας, ενώ ήταν φιλικά διακείμενος προς τον πλατωνισμό.

Πάντως, η Εκκλησία της Κορίνθου παραμένει η ισχυρότερη στον ελλαδικό χώρο και ασκεί έντονη ηθική και πνευματική επιβολή. Η μικρή Εκκλησία της Αθήνας κατά την περίοδο αυτή έχει ενισχυμένο κύρος εξαιτίας των απολογητών που έχει παρουσιάσει κατά τον 2ο αιώνα, αλλά και επειδή τρεις, κατά πάσα πιθανότητα, επίσκοποι Ρώμης, οι Ανάκλητος, Υγινός και Ξύστος Β΄, είναι αθηναϊκής καταγωγής, ενώ Αθηναίος φαίνεται να ήταν και ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς.

Ο 3ος μ.Χ. αιώνας είναι επίσης αιώνας διωγμών, και επί Δέκιου το 250 μ.Χ. μαρτυρούν ο Ηράκλειος, ο Βενέδιμος και ο Παυλίνος, καθώς και ο επίσκοπος της Αθήνας Λεωνίδης με τη συνοδεία του. Τα σώματα των μαρτύρων περισυνέλεξαν Κορίνθιοι χριστιανοί και τους έθαψαν

Ο άγιος Μιχαήλ ο Μπακκανάς και η ακολουθία που τελείται κάθε χρόνο στις 9 Ιουλίου μέσα στον αρχαιολογικό χώρο του Ολυμπίου Διός, αφού σύμφωνα με την παράδοση, στην πρώτη κολώνα του ναού, διακρινόταν το επιγραφικό χάραγμα: «1771 Ιουλίου 9 απεκεφαλίσθη ο Πακκανάς Μιχάλης». Ο κηπουρός Μπακκανάς μαρτύρησε αρνούμενος να αλλαξοπιστήσει. Θεωρείται ο προστάτης των δαιτολόγων και διατροφολόγων.

στον λιμένα του Λεχαίου, όπου αργότερα βρέθηκε παλαιοχριστιανική βασιλική του Αγίου Λεωνίδου. Οι Αθηναίοι στα μέσα του 4ου αιώνα μ.Χ. μετέφεραν τα οστά του επισκόπου τους στην πόλη τους και συγκεκριμένα στη νησίδα του Ιλισού, κοντά στο Ολύμπιο, όπου ανήγειραν τον 5ο αιώνα μ.Χ. *Μαρτύριον*, την τρίκλιτη Βασιλική του Ιλισού. Εντωμεταξύ, το 230 μ.Χ. και κατά τα έτη 238-244 μ.Χ. φέρεται να έχει επισκεφθεί την πόλη ο Ωριγένης, ο οποίος στην Αθήνα συνέγραψε πέντε ερμηνευτικά βιβλία στο *Άσμα Ασμάτων*, ενώ συμπλήρωσε και το υπόμνημά του στον προφήτη Ιεζεκιήλ. Η επίσκεψη του Ωριγένη είχε ως αποτέλεσμα να στραφούν πολλοί προς τον χριστιανισμό και να γίνουν οπαδοί του εκκλησιαστικού αυτού άνδρα.

Η ανάρρηση στον αυτοκρατορικό θρόνο του Μ. Κωνσταντίνου δεν είχε

ιδιαίτερες συνέπειες για την Εκκλησία της Αθήνας, με την πόλη να αποκτά και πάλι μέρος της παλιάς της αίγλης και να συγκεντρώνει στο κλεινόν άστυ πλήθος σπουδαστές, μεταξύ των οποίων οι διασημότεροι υπήρξαν ο γιος του Μ. Κωνσταντίνου και μετέπειτα αυτοκράτορας Κωνσταντίνος, ο εξάδελφός του Ιουλιανός, ο Μ. Βασίλειος αλλά και ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός. Ο επίσκοπος των Αθηνών πάντως, Πιστός, θα παραβρεθεί στην Α΄ Οικουμενική Σύνοδο που θα συγκαλέσει ο αυτοκράτορας στη Νίκαια το 325 μ.Χ. Η παρακμή της πόλης θα αρχίσει αργότερα, επί Μ. Θεοδοσίου, ο οποίος και θα στραφεί επιθετικά εναντίον της εθνικής θρησκείας, εγκαταλείποντας την πολιτική της ανεξιθρησκίας. Χαριστική βολή αποτελεί για την Αθήνα το κλείσιμο των φιλοσοφικών της σχολών από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό.

Διοικητικά, η Εκκλησία των Αθηνών υπάγεται στην Εξαρχία του Ανατολικού Ιλλυρικού με πρωτεύουσα τη Θεσσαλονίκη, πράγμα που θα πει πως όλες οι ελλαδικές μητροπόλεις, πλην της Θράκης, από την Ήπειρο μέχρι και την Κρήτη, δηλαδή Γορτύνης, Κορίνθου, Λαρίσης, Νικοπόλεως, Στόβων και Θεσσαλονίκης, υπάγονται στην άμεση δικαιοδοσία του αρχιεπισκόπου και εξάρχου Θεσσαλονίκης. Πιο συγκεκριμένα, η Εκκλησία των Αθηνών υπάγεται στη μητρόπολη Αχαΐας, στην Κόρινθο, στην οποία ανήκουν όλες οι επισκοπές στην Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα, καθώς και η Ζάκυνθος και η Κεφαλλονιά από τα νησιά του Ιονίου. Η πόλη πάντως παραμένει άσημη από τον 7ο μέχρι τα τέλη του 12ου μ.Χ. αιώνα. Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί η μετατροπή του Παρθενώνα σε χριστιανικό ναό προς τιμήν της Θεοτόκου, καθώς και η επίσκεψη στην πόλη του αυτοκράτορα Βασιλείου Β΄ του Βουλγαροκτόνου, μετά το πέρας των βαλκανικών εκστρατειών του, τον 11ο αιώνα, με σκοπό να προσκυνήσει τον χριστιανικό πλέον Παρθενώνα και να αφιερώσει στην Παναγία τις στρατιωτικές του νίκες.

Μέχρι και τον 8ο αιώνα, θα πρέπει να αναφερθεί πως η Εξαρχία, και στη συνέχεια Βικαριάτο του Ανατολικού Ιλλυρικού, αποτελεί μήλον της έριδος για τους θρόνους Ρώμης και Κωνσταντινουπόλεως, καθώς ως Εξαρχία ήταν ανεξάρτητη εκκλησιαστική διοίκηση, αλλά ως Βικαριάτο τελούσε υπό την έμμεση εξουσία του επισκόπου Ρώμης. Το πρόβλημα έγκειται στο ότι το Ανατολικό Ιλλυρικό διοικητικά υπαγόταν στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας, σε αυτό που σχηματικά ονομάζουμε Βυζαντινή Αυτοκρατορία, αλλά εκκλησιαστικά στην Εκκλησία της Ρώμης, παρά το γεγονός ότι τηρούσε τα εκκλησιαστικά έθιμα της

Ανατολικής Εκκλησίας και φυσικά, όλες οι ακολουθίες τελούνταν στα ελληνικά και όχι στα λατινικά, όπως συνέβαινε με τις τοπικές εκκλησίες που υπάγονταν στη δικαιοδοσία του θρόνου της Ρώμης. Ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ανεχόταν μια σκιά εποπτεία του Πάπα Ρώμης στην εκκλησιαστική αυτή επαρχία, μέχρι που με αφορμή τη διάσταση ανάμεσα στον Λέοντα Γ΄ Ισαυρο και τον επίσκοπο Ρώμης, εξαιτίας της εικονομαχικής πολιτικής που ακολούθησε ο αυτοκράτορας, το Ανατολικό Ιλλυρικό πέρασε εκκλησιαστικά υπό τη διοίκηση του θρόνου της Κωνσταντινούπολης το 732 μ.Χ. Τέλος, θα πρέπει να αναφέρουμε πως οι περισσότεροι επίσκοποι Αθηνών όλης αυτής της μακράς περιόδου συμμετείχαν στις Οικουμενικές Συνόδους, και πολλοί εξ αυτών ήταν αρκετά αξιόλογοι εκκλησιαστικοί άνδρες.

Μετά το 1204 και την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους, προκύπτει η διάσπαση των εδαφών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και η διανομή τους μεταξύ των Σταυροφόρων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο Βονιφάτιος ο Μομφερατικός, βασιλιάς της Θεσσαλονίκης, πραγματοποίησε εκστρατεία προς τον νότο με σκοπό να διευρύνει την επικράτειά του. Η Αθήνα, με την ευρύτερη περιοχή της Αττικής καθώς και η Βοιωτία, πέρασαν στην κυριαρχία ενός υποτελούς του Βονιφάτιου, του Όθωνα Ντελαρός, ο οποίος δημιούργησε το Δουκάτο των Αθηνών.

Από το Δουκάτο των Αθηνών στη σύγχρονη εποχή

Μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους, τόσο ο τελευταίος αυτοκράτορας Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρης όσο και ο πατριάρχης εγκατέλειψαν την πόλη και κατέφυγαν στη Νίκαια. Τώρα πλέον οι κατακτητές επέβαλαν στον

θρόνο της Κωνσταντινούπολης Λατίνο πατριάρχη, τον Βενετό Θωμά Μοροζίνι. Αποτέλεσμα ήταν η γενικότερη εκκλησιαστική σύγχυση, αφού ο πάπας έδωσε τους ορθόδοξους επισκόπους και προχώρησε σε ποικίλες διοικητικές και άλλες αλλαγές. Έτσι, στην Αθήνα, ο μητροπολίτης Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτης αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την έδρα του και να μεταβεί στην Κέα, όπου διέμενε στη μονή του Τιμίου Προδρόμου, και επιδόθηκε στη συγγραφή. Τη θέση του κατέλαβε παράνομα Λατίνος αρχιεπίσκοπος, ο Γάλλος Βεράρδος, και η Εκκλησία των Αθηνών έγινε αρχιεπισκοπή, στην οποία υπήχθησαν οι επισκοπές Χαλκίδος, Θερμοπυλών, Διαυλείας, Αυλωναρίου, Ωρεού, Καρύστου, Κορώνειας, Άνδρου, Μεγάρων, Σκύρου και Κέω, όπου εγκαταστάθηκαν Λατίνοι επίσκοποι, με εξαίρεση τη Χαλκίδα. Αργότερα στην αρχιεπισκοπή Αθηνών υπήχθησαν και οι επισκοπές Ζαρατόρας, Αιγίνης και Σαλώνων. Φυσικά, ναοί και ιερές μονές των ορθόδοξων δημεύτηκαν και διανεμήθηκαν μεταξύ των ευγενών και του λατινικού κλήρου αλλά, παρά τις πιέσεις, κλήρος και λαός των Αθηνών παρέμειναν πιστοί στο ορθόδοξο δόγμα.

Η λατινική κυριαρχία πάντως, τόσο στην Αθήνα όσο και στην υπόλοιπη Ελλάδα, τερματίστηκε μετά τη δεύτερη άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς και τη συνακόλουθη κατάκτηση της Ελλάδας από τον Πορθητή, με την Αθήνα να πέφτει στα χέρια των Τούρκων το 1456 και τον Παρθενώνα να μετατρέπεται σε τζαμί.

Ωστόσο, σε όλη την Ελλάδα οι ορθόδοξοι ιεράρχες ανέκτησαν τις θέσεις τους, και με τα προνόμια που παραχώρησε στο Οικουμενικό Πατριαρχείο ο σουλτάνος, ξεκίνησε ξανά η κανονική εκκλησιαστική ζωή. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ιδιαίτερα προνόμια απέκτησε και η πόλη

των Αθηνών, ενώ διακεκριμένη θέση κατέλαβε και η Εκκλησία της, με τον μητροπολίτη Αθηνών να φέρει τον τίτλο *Μητροπολίτης Αθηνών και Λεβαδείας, υπέρτιμος και έξαρχος πάσης Ελλάδος*, έναν τίτλο που κατά τον 18ο αιώνα μεταβλήθηκε σε *Μητροπολίτης Αθηνών και έξαρχος πάσης Ελλάδος και των Κυκλάδων νήσων και τον τόπον επέχων του Καισαρείας*.

Παρά τα προνόμια που έδιναν κατά καιρούς σουλτάνοι, οι χριστιανοί ήταν υποχρεωμένοι να υφίστανται τόσο τις αυθαιρεσίες των Τούρκων διοικητών όσο και τον φανατισμό του μουσουλμανικού όχλου. Οι άπιστοι ήταν εκτεθειμένοι σε ένα σωρό αυθαιρεσίες, και πολύ συχνά πιέζονταν να προσηλυτιστούν στο Ισλάμ ή διαφορετικά να υποστούν βασανιστήρια ή ακόμη και θάνατο. Κατά συνέπεια, καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης έχουμε ένα νέφος από *νεομάρτυρες*, όπως ονομάστηκαν σε αντίθεση προς τους μάρτυρες των πρωτοχριστιανικών χρόνων, όσοι αρνήθηκαν να αλλαξοπιστήσουν. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις υπήρξαν η Αθηναία αρχόντισσα Φιλοθέη Μπενιζέλου, η οποία είχε δημιουργήσει ξενώνα κορασίδων, οι οποίες κατέφευγαν εκεί προκειμένου να αποφύγουν τον βίαιο εξισλαμισμό, ώπου έγινε αντιληπτή από τους Τούρκους η δράση της, συνελήφθη και μετά από βασανιστήρια μαρτύρησε στις 19 Φεβρουαρίου 1589, ή ο δεκαοκτάχρονος Μιχαήλ Μπακκανάς, που μαρτύρησε το 1771.

Κατά την Επανάσταση, η μητρόπολη Αθηνών υφίσταται τα προβλήματα που προκύπτουν από την πολεμική σύγκρουση. Το 1824 τοποτηρητής του θρόνου των Αθηνών ορίζεται ο Ταλαντίου Νεόφυτος, ο οποίος όμως δεν θα παραμείνει για πολύ στην πόλη και θα επανέλθει τελικά μόλις το 1830, αφού πλέον η πόλη –όχι όμως και η Ακρόπολη– έχει περάσει σε

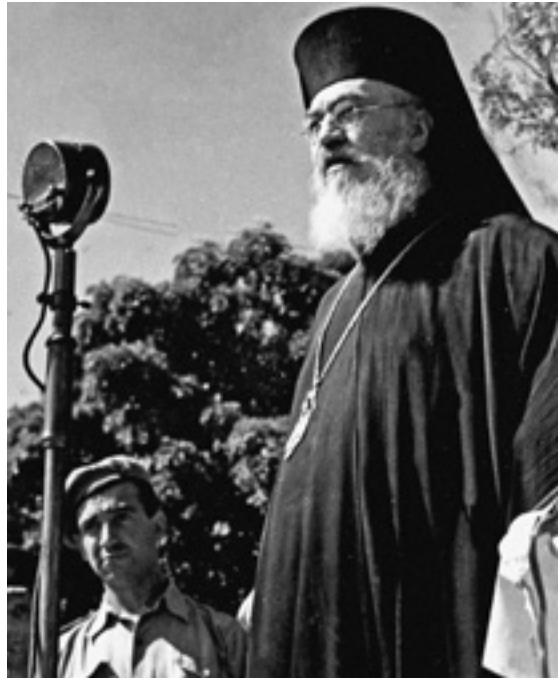

Ο ναός των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης χτίστηκε με πρωτοβουλία του Δήμου Αθηναίων προκειμένου να τιμηθεί η γέννηση του διαδόχου Κωνσταντίνου το 1868. Η μελέτη για την κατασκευή του ναού ανατέθηκε στον Λύσανδρο Καυταντζόγλου το 1870, και την επόμενη χρονιά τέθηκε ο θεμέλιος λίθος. Τα εγκαίνια όμως άργησαν αρκετά χρόνια και έγιναν το 1905 από τη βασίλισσα Όλγα. Ο ναός εσωτερικά είναι τοιχογραφημένος από τον Αναστάσιου Λουκίδη (ο ίδιος έχει αγιογραφήσει και τον Ναό της Ζωοδόχου Πηγής στην Αθήνα), ο οποίος εργάστηκε με βοηθούς τον Φώτη Κόντογλου και τον Δημήτριο Δήμα.

ελληνικά χέρια. Σε όλη τη διάρκεια της Επανάστασης, έχει διακοπεί εντωμεταξύ κάθε επικοινωνία με το Πατριαρχείο, μετά τον απαγχονισμό του Γρηγορίου Ε΄. Σε όλη τη διάρκεια της Επανάστασης οι επαναστατικές κυβερνήσεις προσπάθησαν να διατηρήσουν την εκκλησιαστική ευταξία, χωρίς όμως σε καμία περίπτωση να προβούν σε κινήσεις εκκλησιαστικής αυτονομίας, αλλά μάλλον κινούμενες με πνεύμα εκκλησιαστικής οικονομίας, εξαιτίας της κατάστασης που είχε διαμορφωθεί.

Ήδη ο Ιωάννης Καποδίστριας, πρώτος Κυβερνήτης του ελληνικού κράτους, είχε, όπως φαίνεται, την άποψη πως θα έπρεπε να δημιουργηθεί αυτοδιοικούμενη ελλαδική Εκκλησία, σε συμφωνία με τις προϋποθέσεις που θέτουν ως προς

την αυτοκεφαλία οι ιεροί κανόνες και διατηρώντας μια υψηλή εποπτεία από πλευράς του Πατριαρχείου. Άλλωστε και ο Αδαμάντιος Κοραής από τους επαναστατικούς χρόνους υποστήριζε πως η μελλοντική Εκκλησία της Ελλάδος θα έπρεπε να είναι διοικητικά ανεξάρτητη από το Πατριαρχείο, άποψη την οποία υιοθέτησε και ο Θεόκλητος Φαρμακίδης. Παράλληλα, αντίστοιχες αντιλήψεις είχαν, κατά τα προτεσταντικά πρότυπα, και οι Βαυαροί, παρά το γεγονός ότι ο Όθων ήταν καθολικός στο δόγμα, απόρροια της βαθιά ριζωμένης αντίληψης ότι η Εκκλησία οφείλει να υποτάσσεται στο νεωτερικό κράτος. Έτσι, το 1833, ανακηρύσσεται μονομερώς αυτοκέφαλη Εκκλησία, υπό τον τίτλο *Ιερά Σύνοδος του Βασιλείου της Ελλάδος*. Το εντυπωσιακό

Ο Χρυσάνθος Φιλιππίδης και ο Δαμασκηνός Παπανδρέου (δεξιά), αμφότεροι διατελέσαντες αρχιεπίσκοποι Αθηνών. Εντελώς διαφορετικές προσωπικότητες, διαφορετικού πολιτικού προσανατολισμού, πιστώνονται, μεταξύ άλλων, ο μεν Χρυσάνθος την άρνησή του να ορκίσει την κατοχική κυβέρνηση, ο δε Δαμασκηνός, που διετέλεσε και Αντιβασιλέας, τη διάσωση πολλών Εβραίων αλλά και αντιστασιακών Ελλήνων από τους Γερμανούς.

είναι πως ο θρόνος των Αθηνών, από μητροπολιτικός που ήταν, και πάρα το γεγονός ότι η Αθήνα ήταν πλέον πρωτεύουσα του νεοσύστατου κράτους, υποβιβάστηκε σε επισκοπή, ενώ ο αρχιερέας της δεν ήταν αυτομάτως και πρόεδρος της Ιεράς Συνόδου.

Το Πατριαρχείο, όπως ήταν φυσικό, αρνήθηκε να αναγνωρίσει την αντικανονική αυτή ανακήρυξη και διέκοψε την εκκλησιαστική κοινωνία με τους επισκόπους της ελλαδικής Εκκλησίας. Η κατάσταση αυτή άλλαξε μόνο όταν το 1850 η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος αιτήθηκε επίσημα από το Πατριαρχείο την αναγνώρισή της. Το Πατριαρχείο προέβη στην έκδοση του Συνοδικού Τόμου του 1850, ο οποίος ανακήρυσσε –και δεν αναγνώριζε, ως μη γενόμενη– την ανε-

ξαρτησία της Ελλαδικής Εκκλησίας η οποία θα διοικείται από τη Σύνοδό της, θα λαμβάνει το άγιο Μύρο από τον Πατριάρχη και πρόεδρος αυτής θα είναι ο εκάστοτε Μητροπολίτης Αθηνών.

Από τη στιγμή εκείνη και έπειτα, η ιστορία του θρόνου των Αθηνών είναι η ιστορία της ελλαδικής Εκκλησίας.

Το 1864 τα Επτάνησα ενώνονται με την Ελλάδα και το 1866 ο πατριάρχης Σωφρόνιος εκδίδει Τόμο που παραχωρεί στην Εκκλησία της Ελλάδος την εκκλησιαστική δικαιοδοσία επί των νήσων, ενώ ακολούθησε και η ένωση της Εκκλησίας της Θεσσαλίας και της Άρτας με την Ελλάδα το 1882.

Ακόμη, στον ιστότοπο της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών, διαβάζουμε πως «το 1936, λόγω της αλματώδους αύξησης του

πληθυσμού του λεκανοπεδίου, με τον ΑΝ 136 ιδρύθη η Μητρόπολη Αττικής και Μεγαρίδος, στην οποία υπήχθησαν όλη σχεδόν η επαρχία Μεγαρίδος, η νήσος Σαλαμίνα, η Λαυρεωτική και πολλές περιοχές της Βόρειας Αττικής (έδρα η Κηφισιά). Το ίδιο έτος η Αίγινα υπήχθη στη μητρόπολη Ύδρας και Σπετσών. Το 1947 προστέθηκαν στη Μητρόπολη Αττικής και Μεγαρίδος και οι πόλεις Αμαρούσιο, Αχαρνές, Ασπρόπυργος, Ελευσίνα και η Ιερά Μονή Κλειστών. Το 1962, μετά τον θάνατο του Αρχιεπισκόπου Θεοκλήτου (18 Ιαν. 1962), ο Πειραιάς, το Νέο Φάληρο και η Νίκαια απετέλεσαν τη νέα Μητρόπολη Πειραιώς, που είχε ιδρυθεί με τον Ν. 3952/1959 (ΦΕΚ 272, τ. Α'), ενώ το 1974 αποσπάστηκαν πολλά εδάφη της Αρχιεπισκοπής Αθηνών και ιδρύθηκαν οι τέσσερις μητροπόλεις Καισαριανής, Βύρωνος και Γμηττού, Νέας Σμύρνης, Νέας Ιωνίας, Νέας Φιλαδέλφειας, και Περιστερίου. Το 2002 από τη μητρόπολη Νέας Σμύρνης απεσπάσθη το ανατολικό τμήμα της και ιδρύθη η Μητρόπολη Γλυφάδας. Το 2010 η Μητρόπολη Αττικής διχοτομήθηκε στις Μητροπόλεις Κηφισιάς και Ιλίου, Πετροπόλεως και Αχαρνών. Σήμερα, η Ιερά Αρχιεπισκοπή Αθηνών περιλαμβάνει τους δήμους Αθηναίων, Δάφνης, Ζωγράφου, Παλαιού Ψυχικού, Νέου Ψυχικού, Καλλιθέας, Μοσχάτου, Ηλιοπούλεως, Αγίου Δημητρίου, Χαλανδρίου, Πεντέλης, Βριλησίων, Ταύρου, Αγίας Παρασκευής, Χολαργού, Παπάγου, Φιλοθέης, Γαλατσίου και Αγίων Αναργύρων».

Συμπεράσματα

Η Εκκλησία των Αθηνών αποτελεί αποστολική Εκκλησία που πολύ νωρίς έλαβε το μήνυμα του Ευαγγελίου, από τον κορυφαίο μάλιστα Απόστολο, τον Παύλο. Στη μακρά πορεία της ανέδειξε σημαντικές εκκλησιαστικές προσωπικότητες,

ενώ διατήρησε και υψηλό εκκλησιαστικό φρόνημα, ακόμη και σε περιόδους διωγμών, κατοχής αλλοδόξων ή ετεροθρήσκων. Ταυτόχρονα, όχι τυχαία, στην Αθήνα, στην πόλη της ρητορικής, είδαμε τους σημαντικότερους απολογητές του χριστιανισμού.

Οπωσδήποτε, η δράση τους οφείλεται τόσο στη φιλοσοφική τους σκέψη όσο και στη ρητορική παράδοση που καλλιεργούνταν στην πόλη. Είναι χαρακτηριστικό πως ακόμη και όταν η Αθήνα ήταν πλέον μια ασήμαντη κωμόπολη στο ευρωπαϊκό τμήμα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, διέθετε κύρος δυσανάλογο του μεγέθους της. Σήμερα, η Αρχιεπισκοπή Αθηνών συνεχίζει το έργο της, τόσο στην προσπάθεια διαφύλαξης του μηνύματος του Ευαγγελίου όσο και στη διατήρηση της εκκλησιαστικής τάξεως και ειρήνης μέσα στους κόλπους της Ορθοδοξίας, άλλοτε περισσότερο κι άλλοτε λιγότερο επιτυχημένα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΠΗΓΕΣ

Καινή Διαθήκη

Αθ. Αγγελόπουλος, *Εκκλησιαστική Ιστορία.*

Ιστορία των δομών διοικήσεως και ζωής της Εκκλησίας της Ελλάδος (Εικοστός Αιώνας), Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 1998.

Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, τόμ. Α', Αθήνα: Αθ. Μαρτίνοσ, 1962.

Γ. Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος, Από της ιδρύσεως των Εκκλησιών αυτής υπό του Αποστόλου Παύλου μέχρι σήμερα,* τόμ. Α', Αθήνα: Γρηγόρης, Β' έκδ., 2011.

Β. Κουκουσάς & Δ. Βαλαής, *Θέματα Εκκλησιαστικής Ιστορίας Α',* Θεσσαλονίκη: Μπαρμπουνάκης, 2011.

Χρ. Παπαδόπουλος, *Η Εκκλησία της Ελλάδος, Από αρχής μέχρι του 1934,* Αθήνα: Αποστολική Διακονία, γ' έκδ., 2000.

<http://iaath.gr/node/29>

Ο Βαγγέλης Κούμπουλης είναι ιστορικός.

Η ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΗΣ ΣΕΡΒΙΑΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΚΑΙ ΔΡΑΓΑΣ (1903) Έρωτας και τραγωδία στο Βελιγράδι

ΤΟΥ ΤΙΤΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ

Ήταν δύο το πρωί της 11ης Ιουνίου 1903, όταν ο Σέρβος βασιλιάς Αλέξανδρος και η σύζυγός του, βασίλισσα Δράγα, ξύπνησαν από τα γρήγορα ποδοβολητά και τους πυροβολισμούς στις αίθουσες και τους διαδρόμους του ανακτόρου του Βελιγραδίου. Ο βασιλιάς των Σέρβων, μόλις 27 ετών, παρέμεινε για μερικά δευτερόλεπτα ακίνητος, για να αυτοσυγκεντρωθεί και να αντιληφθεί τι συνέβαινε. Ξαφνικά όμως το ανάκτορο τραντάχθηκε, ενώ συγχρόνως ένας δυνατός και ξερός κρότος ακούστηκε. Έμοιαζε με κρότο που προέρχεται από έκρηξη δυναμίτιδας. Ακούστηκαν φωνές τρόμου και αγωνίας, που διακόπηκαν από βραχνά στρατιωτικά παραγγέλματα. Συνωμότες αξιωματικοί του στρατού είχαν εισβάλει στο ανάκτορο και αναζητούσαν τον βασιλιά και τη σύζυγό του, για να τους δολοφονήσουν. Ο Αλέξανδρος άρπαξε αμέσως την αγαπημένη του από το χέρι και την έσυρε με προσοχή σε μια κρυψώνα του παλατιού, όπου πίστευε πως θα μπορούσαν να γλιτώσουν από τη μανία των συνωμοτών. Στους πολυδαίδαλους διαδρόμους και τις μεγάλες αίθουσες των ανακτόρων το σκοτάδι ήταν βαθύ. Κάποιος από τους στασιαστές είχε κόψει τον ηλεκτρικό. Μόνο η καλοκαιρινή αστροφεγγιά περνούσε από τις γρίλιες των μεγάλων παραθύρων για να φωτίσει αμυδρά τον δρόμο του τραγικού βασιλικού ζεύγους προς το μυστικό καταφύγιό του, το οποίο όμως δεν αποδείχθηκε σωτήριο για τους εστεμμένους του Βελιγραδίου.

Οι βασιλείς Μιλάνος και Ναταλία της Σερβίας με τον πρίγκιπα Αλέξανδρο το 1880.
ΔΕΞΙΑ: Ο Αλέξανδρος Ομπρένοβιτς (1876-1903) ως βασιλιάς της Σερβίας το 1894.
ΚΑΤΩ: Ο βασιλιάς Αλέξανδρος με τη σύζυγό του Δράγα Μασίν.

Απεικόνιση της δολοφονίας των βασιλέων της Σερβίας στο εξώφυλλο του περιοδικού *Le Petit Parisien* τον Ιούλιο του 1903. ΚΑΤΩ: Η θερινή κατοικία του βασιλιά Αλεξάνδρου στο Σμεντέρεβο, όπου δολοφονήθηκε με τη σύζυγό του.

Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ανήκε στη σερβική δυναστεία των Οβρένοβιτς και είχε ανέλθει στον θρόνο σε ηλικία μόλις 13 ετών, όταν το 1889 ο πατέρας του, βασιλιάς Μιλάνος, αναγκάστηκε να παραιτηθεί και να αυτοεξοριστεί στη Γαλλία. Αιτία της παραίτησης του ηλικίας 35 μόλις ετών Μιλάνου ήταν η ατιμωτική ήττα της Σερβίας σ' ένα σύντομο πόλεμο με τη Βουλγαρία, που ο ίδιος είχε προκαλέσει, πιστεύοντας ότι θα τον κέρδιζε. Λίγο πριν αποχωρήσει από την εξουσία ο Μιλάνος συνέταξε κι έθεσε σε εφαρμογή ένα φιλελεύθερο Σύνταγμα με την ελπίδα ότι η βασιλεία του μονάρκιβου γιου και διαδόχου του θα ήταν αγαπητή στον λαό.

Πράγματι, τον πρώτο καιρό ο Αλέξανδρος έχαιρε μεγάλης συμπάθειας. Το νεαρό της ηλικίας του και το γεγονός ότι ήταν περιορισμένος στους κρύους τοίχους του παλατιού, χωρίς συγγενείς γύρω του και με τους γονείς του να παραμένουν για μεγάλα διαστήματα στο εξωτερικό, προκαλούσαν τη λαϊκή συμπάθεια προς το πρόσωπό του.

Το ότι, εξάλλου, η βασιλική εξουσία ασκούσαν από τρεις αντιπαθείς αντιβασιλείς έκανε τον λαό να προσβλέπει στη μέρα της ενηλικίωσης του Αλέξανδρου, γεγονός που ενίσχυε τη λαϊκή συμπάθεια προς το πρόσωπό του. Έτσι, όταν ο τελευταίος, σε ηλικία 17 ετών, οργάνωσε κίνημα εναντίον των αντιβασιλέων, τους οποίους στη συνέχεια συνέλαβε και φυλάκισε, ανακηρύσσοντας τον εαυτό του ενήλικο και επομένως κατάλληλο για την άσκηση της βασιλικής εξουσίας, η κοινή γνώμη της Σερβίας στάθηκε στο πλευρό του. Δυστυχώς, όμως, για εκείνον και τη δυναστεία του η υποστήριξη και εμπιστοσύνη του λαού προς το πρόσωπό του διήρκεσε λίγο χρόνο.

Γρήγορα ο Αλέξανδρος διέλυσε τη Βουλή (Σκουπίνα), κατήγγησε το φιλελεύθερο

Σύνταγμα του 1889 κι έθεσε τη Σερβία στα ίχνη της εξωτερικής πολιτικής του πατέρα του, στην τροχιά της Αυστροουγγαρίας, με συνέπεια την εξέγερση του ρωσόφιλου κόμματος των Ριζοσπαστών.

Για να επιβληθεί, όμως, ο νεαρός βασιλιάς κήρυξε αμείλικτο πόλεμο κατά των οπαδών και στελεχών του κόμματος αυτού, γεγονός που άρχισε να διαιρεί βαθύτερα τους Σέρβους σε δύο έντονα αλληλομισούμενες παρατάξεις, των ρωσόφιλων από τη μία πλευρά και των φίλων της Αυστρίας από την άλλη. Τα πάθη που είχαν δυναμιτίσει την εθνική ενότητα των Σέρβων κατά τη διάρκεια της βασιλείας του πατέρα του ξαναζωντάνευαν τώρα κατά τη βασιλεία του Αλέξανδρου. Παρά τα πολιτικά, ωστόσο, σφάλματα και τις πραξικοπηματικές ενέργειές του, ο Αλέξανδρος κατάφερε να κρατά γερά στα χέρια του το πηδάλιο της εξουσίας, χάρη στην ισχυρή πυγμή του, αλλά και τις συμβουλές του πατέρα του που είχε επιστρέψει από την εξορία και είχε αναλάβει την αρχηγία του Στρατού.

Το 1900, όμως, ο Αλέξανδρος έχασε τον έλεγχο, ως κυβερνήτης της χώρας, εξαιτίας της απόφασής του να συνάψει γάμο με την εκλεκτή της καρδιάς του Δράγα Μασίν. Η Δράγα ήταν χήρα Σέρβου αξιωματικού του Μηχανικού, από το εξωτερικό, εννέα χρόνια μεγαλύτερη από τον Αλέξανδρο και με όχι καλή φήμη σε θέματα ηθικής. Η ομορφιά όμως και η εξυπνάδα της την είχαν φέρει στο παλάτι, όπου υπηρέτησε ως Κυρία επί των Τιμών της μητέρας του νεαρού βασιλιά. Έτσι τη γνώρισε ο Αλέξανδρος.

Αρχικά, η Δράγα αντιστάθηκε στην ερωτική πολιορκία του Αλέξανδρου. Σύντομα όμως ενέδωσε, με την ενθάρρυνση της βασίλισσας-μητέρας, η οποία έλπιζε ότι ο έρωτας του γιου της θα τον αποσπούσε από την ασφυκτική επιρροή του πατέρα του με τον οποίο η ίδια είχε

Ο νεαρός Αλέξανδρος με τον πατέρα του βασιλιά Μιλάνο το 1888. Το επόμενο έτος, αν και ανήλικος, ανέλαβε βασιλιάς. ΔΕΞΙΑ: Η Δράγα Μασίν, ήταν πρώην κυρία επί των τιμών της μητέρας του Αλέξανδρου, και κατά δώδεκα χρόνια μεγαλύτερη του βασιλιά Αλέξανδρου.

έρθει σε ρήξη. Αργότερα, η βασίλισσα-μητέρα μετάνιωσε. Αλλά ήταν πια αργά.

Η Δράγα είχε πάρει τις αποφάσεις της. Θα γινόταν όχι μόνο ερωμένη του Αλέξανδρου, αλλά και θα τον έπειθε να την πατρευτεί και να γίνει βασίλισσα της Σερβίας. Ο έρωτας του Αλέξανδρου τον τύφλωσε τόσο ώστε να πέσει στην παγίδα της Δράγας.

Οι γονείς του βασιλιά, ο στρατός, η κυβέρνηση, ακόμα και ο λαός αντέδρασαν στην απόφασή του. Ο Αλέξανδρος όμως παρέμεινε αμετάπειστος. Την πολιτική κρίση που ξέσπασε τότε λόγω του γάμου του ο νεαρός βασιλιάς επιχείρησε να την αντιμετωπίσει με αστυνομικά μέτρα. Οι προσπάθειές του απέτυχαν και τα ξημερώματα τις 11ης Ιουνίου 1903 συνωμότες αξιωματικοί δολοφόνησαν το βασιλικό ζεύγος στο ανάκτορό του, στη σερβική πρωτεύουσα.

Γιατί όμως ο Σέρβος βασιλιάς δεν άκουσε τις προειδοποιήσεις των συμβούλων και του πατέρα του και νυμφεύθηκε μια γυναίκα για την οποία όλοι στο Βελιγράδι μιλούσαν με περιφρόνηση; Η απάντηση στο ερώτημα έχει σχέση με τα παιδικά και εφηβικά χρόνια του Αλέξανδρου και τη ζωή που έζησε κοντά στους γονείς του.

Ο Αλέξανδρος ήταν ένας νέος μελαγχολικός, ήρεμος, βυθισμένος σε σκέψεις, χωρίς φίλους, με πλούσιο συναισθηματικό κόσμο και πολλά μυστικά που έκρυβε μέσα του μέχρι τα 24 χρόνια του. Μέχρι την ηλικία, δηλαδή, που ερωτεύθηκε παράφορα τη Δράγα. Αιτία της διαμόρφωσης ενός τόσο εσωστρεφούς χαρακτήρα, με κάποια τάση ρομαντισμού, ήταν η παιδική και εφηβική εμπειρία του από τη ζωή των γονέων του και τη συμπεριφορά τους προς αυτόν. Όταν ήταν

παιδί, ο Αλέξανδρος δεν είδε ποτέ αγαπημένους και ενωμένους τους γονείς του. Στο οικογενειακό περιβάλλον κυριαρχούσαν ομηρικοί καυγάδες μεταξύ του βασιλιά και της βασίλισσας.

Η μητέρα του, η Ναταλία, μια ωραία Ρωσίδα, κόρη αξιωματικού του τσαρικού στρατού, που είχε παντρευτεί τον Μιλάνο πριν από την ανακήρυξή του σε βασιλιά των Σέρβων, βρισκόταν συνεχώς σε προστριβή με τον άνδρα της, είτε λόγω των εξωσυζυγικών σχέσεών του είτε λόγω της φιλοαυστριακής πολιτικής του. Σαν Ρωσίδα, η Ναταλία ήταν επόμενο να ευνοεί την πρόσδεση της Σερβίας στο άρμα της Ρωσίας, ενδιαφερόμενη για την επιρροή στα Βαλκάνια της Αγίας Πετρούπολης, από την κυβέρνηση της οποίας φαίνεται να έπαιρνε εντολές.

Οι καβγάδες του βασιλικού ζεύγους ήταν γνωστοί στο ευρύ κοινό και πλήγωνα βαθύτατα τον μικρό Αλέξανδρο, η ψυχική ισορροπία του οποίου διαταράχθηκε σε μεγάλο βαθμό όταν ο Μιλάνος και η Ναταλία χώρισαν και στη συνέχεια αναχώρησαν στο εξωτερικό, για να μη βλάψουν το μέλλον του γιου τους που κινδύνευε, έστω και με την απλή παρουσία τους στο Βελιγράδι· τόσο μεγάλο ήταν το σκάνδαλο που είχαν δημιουργήσει και τόσο μεγάλη η απήκησή του στη σερβική κοινή γνώμη. Χωρίς οικογενειακή θαλπωρή και με το βάρος που του δημιούργησαν οι ευθύνες, ο Αλέξανδρος άρχισε να ζει απομονωμένος σε χρυσό κλουβί.

Μετά την εφηβική ηλικία, όμως, κατάλαβε ότι μόνο με γάμο θα άνοιγαν τα παραθυρόφυλλα του πληκτικού ανακτόρου για να εισχωρήσει η ζωή στα άδυτά του. Η ιδέα του γάμου τον ενθουσίαζε και τον γέμιζε ελπίδα για το μέλλον. Για τους γονείς του, την κυβέρνηση, τον στρατό και τον λαό ο γάμος δεν ήταν τίποτε άλλο από μια αναγκαία προϋπόθεση για την απόκτηση διαδόχου και

τη συνέχιση της Δυναστείας. Για τον Αλέξανδρο όμως η μέλλουσα βασίλισσα δεν είχε την έννοια μιας μηχανής που θα έβγαζε πρίγκιπες και πριγκίπισσες. Γι' αυτόν επρόκειτο πάνω απ' όλα να είναι η αγαπημένη του, αυτή που θα γέμιζε τον συναισθηματικό κόσμο του και που θα επούλωνε τις πληγές που οι γονείς του είχαν δημιουργήσει στην ψυχή του. Υποσυνείδητα, ο Αλέξανδρος αναζητούσε στη μέλλουσα σύζυγό του, τη μητέρα του, που τόσο του έλειψε στα παιδικά του χρόνια. Αυτή η υποκατάσταση της μητέρας από τη σύζυγο επηρέασε τον Αλέξανδρο περισσότερο απ' ό,τι η ερωτική έλξη και τον έριξε τελικά στην αγκαλιά της μεγαλύτερης του Δράγας.

Πριν όμως ο Αλέξανδρος συνδεθεί ερωτικά με τη Δράγα, είχε εξαπολύσει συμβούλους και πρεσβευτές σε ξένες χώρες να του βρουν μια πριγκίπισσα, κατά τα λόγια του: νέα και ωραία, σοβαρή και μορφωμένη, πολύ πλούσια και από ευρωπαϊκό βασιλικό οίκο προερχόμενη.

Όταν ο υπουργός των Εξωτερικών της Αυστρίας, που ενδιαφερόταν για το μέλλον της δυναστείας των Οβρένοβιτς, άκουσε τις προϋποθέσεις που έθετε για τη μέλλουσα νύφη του ο νεαρός βασιλιάς, κάλεσε τον Σέρβο πρέσβη στη Βιέννη και του είπε: *«Παρακαλώ να πείτε στον μεγαλειότατο ότι μία πριγκίπισσα που διαθέτει όλα αυτά τα προσόντα μπορεί να κάνει κάτι καλύτερο από το να παντρευτεί τον βασιλιά της Σερβίας και να σπαταλήσει τη ζωή της στο Βελιγράδι. Γι' αυτό θα πρέπει ο Αλέξανδρος να είναι ικανοποιημένος εάν επιτύχουμε να βρούμε γι' αυτόν μια πριγκίπισσα που να ικανοποιεί μερικές από τις απαιτήσεις του... Νομίζω ότι είμαστε σε θέση να του συστήσουμε μια από τις πιο χαριτωμένες και μορφωμένες πριγκίπισσες της Ευρώπης».*

Η πριγκίπισσα που υπαινισσόταν ο Αυστριακός υπουργός ήταν γερμανικής

καταγωγής. Τα λαγωνικά της Αυστρίας και ο πατέρας του Αλέξανδρου άρχισαν αμέσως να βολιδοσκοπούν την υποψήφια. Ο λόγος της σπουδής ήταν ότι ο Αλέξανδρος, στην αγωνία του να βρει νύφη, είχε ο ίδιος ταξιδέψει στο εξωτερικό με σκοπό να επισκεφθεί μερικούς βασιλικούς οίκους, χωρίς όμως αποτέλεσμα, γεγονός που απέβαινε σε βάρος του κύρους της σερβικής μοναρχίας.

Ένα από τα ταξίδια του αυτά ήταν στην Αθήνα, το 1896, όπου επρόκειτο να συζητήσει συνοικέσιο με Ελληνίδα πριγκίπισσα. Ο Αλέξανδρος, όμως, επέστρεψε άπρακτος στο Βελιγράδι. Η ιστορία πάντως που άρχισε με τη Γερμανίδα πριγκίπισσα φαινόταν ότι θα είχε ευτυχή κατάληξη. Οι «προξενητές» φρόντισαν να στείλουν στον Αλέξανδρο διάφορες φωτογραφίες της που ενθουσίασαν τον Σέρβο βασιλιά. Αλλά ο ενθουσιασμός αυτός κράτησε λίγο, καθώς στη ζωή του είχε μπει ήδη η Δράγα.

Όταν ο Αλέξανδρος ανακοίνωσε την απόφασή του να παντρευτεί την ωραία Δράγα, έντονη πολιτική κρίση ενέσκηψε

στη Σερβία. Η κυβέρνηση παραιτήθηκε. Ο πατέρας του Αλέξανδρου εγκατέλειψε την αρχιστρατηγία και έφυγε στο εξωτερικό, όπου πέθανε σ' ένα χρόνο. Ο Στρατός ξεσηκώθηκε. Ο λαός αγανάκτησε. Ο Τύπος άρχισε να γράφει πύρινα άρθρα εναντίον του επικείμενου γάμου και τα σχόλια που ψιθυρίζονταν στα σαλόνια, άρχισαν να κυκλοφορούν στους δρόμους: «*Η Δράγα δεν είναι τίμια*», «*Δεν έχει καθαρό παρελθόν*», «*Είναι χήρα και στείρα*». Αυτές ήταν οι κυριότερες κατηγορίες που ακούγονταν σε όλη τη Σερβία εναντίον της μέλλουσας βασίλισσας.

Ο Αλέξανδρος όμως ήταν ανυποχώρητος. Η απάντησή του προς τις προειδοποιήσεις του πατέρα του ήταν αποκαλυπτική του πληγωμένου εσωτερικού κόσμου του, των συναισθημάτων του και της απόφασης που είχε πάρει. Σε μια επιστολή προς τον πατέρα του ανέφερε: «*Δεν γνώρισα την παιδική ηλικία ή την εφηβεία, όπως άλλοι συνομήλικοί μου. Οι συνεχείς φιλονικίες σου με τη μητέρα μου με πίκραναν και υπέσκαψαν την υγεία μου. Μια τέτοια ζωή σκότωσε μέσα μου κάθε*

Ο βασιλιάς Αλέξανδρος και η σύζυγός Δράγα με αξιωματικούς της φρουράς τους.

Ο συνταγματάρχης του σερβικού στρατού Αλέξανδρος Μασίν (1857-1910) υπήρξε ένας από τους αξιωματικούς που οργάνωσε τη δολοφονία του βασιλιά Αλέξανδρου. ΔΕΞΙΑ: Ο Σέρβος αξιωματικός Ντραγκούτιν Ντιμιτρίεβιτς ή Άπις (1876-1917) συνδέθηκε με τις μεγαλύτερες συνωμοσίες και δολοφονίες της εποχής του. Υπήρξε φανατικός εθνικιστής ιδρυτής της εθνικιστικής οργάνωσης «Μαύρη Χειρ». Πρωτοστάτησε στη δολοφονία του βασιλιά Αλέξανδρου και της συζύγου του Δράγας. Το 1911 οργάνωσε συνωμοσία για τη δολοφονία του αυτοκράτορα της Αυστροουγγαρίας Φραγκίσκου Ιωσήφ. Το 1914 οργάνωσε τη δολοφονία του βασιλιά της Βουλγαρίας και τη δολοφονία του ζεύγους των διαδόχων της Αυστροουγγαρίας. Το 1916 οργάνωσε συνωμοσία στη Θεσσαλονίκη για τη δολοφονία του βασιλιά Κωνσταντίνου. Συνελήφθη και εκτελέστηκε στη Θεσσαλονίκη το 1917.

συναίσθημα. Σ' όλο τον κόσμο υπάρχει μία μόνο γυναίκα που μπορεί να με κάνει να ξεχάσω την πικρία του παρελθόντος και να αισθανθώ ευτυχισμένος... Δεν υπάρχει δύναμη στον κόσμο ικανή να με εμποδίσει να παντρευτώ τη Δράγα, οποιεσδήποτε κι αν είναι οι συνέπειες... Εάν δεν μπορέσω να παντρευτώ τη Δράγα ως βασιλιάς, θα εγκαταλείψω τη Σερβία για πάντα και θα την παντρευτώ ως ιδιώτης».

Η δημόσια αγανάκτηση, ωστόσο, εναντίον της απόφασης του Αλέξανδρου, μετριάστηκε κάπως όταν κατά τους αρραβώνες του με τη Δράγα δημοσιεύθηκε στον Τύπο συγκαρητήριο τηλεγράφημα του τσάρου της Ρωσίας Νικολάου προς το ζεύγος, όπως επίσης και η προθυμία του Ρώσου ηγεμόνα να παρευρεθεί ως μάρτυρας στους βασιλικούς γάμους στο Βελιγράδι. Ο Αλέξανδρος, έξυπνα

φερόμενος και υπολογίζοντας στα φιλορωσικά συναισθήματα μεγάλου μέρους των συμπατριωτών του, προσκάλεσε τον Τσάρο στους γάμους του. Ο Νικόλαος Β΄, πάλι, θέλησε να σπεύσει σε υποστήριξη του Αλέξανδρου με την ελπίδα ότι ο νεαρός βασιλιάς της Σερβίας τελώντας υπό την πίεση τόσων παραγόντων, και ιδίως της Αυστρίας, θα εκτιμούσε τις υπηρεσίες της Ρωσικής Αυλής και θα ευθυγράμμιζε την πολιτική του με την Πετρούπολη.

Μετά τον γάμο όμως αποδείχτηκε ότι η σύντομη ρωσοσερβική προσέγγιση δεν είχε προοπτικές διάρκειας. Η Σερβία παρέμενε πιστή στην Αυστρία και οι ρωσόφιλοι Σέρβοι άρχισαν πάλι να εκδηλώνουν τη δυσαρέσκειά τους για τον γάμο του Αλέξανδρου. Αλλά δεν ήταν μόνο η ρωσόφιλη μερίδα του λαού που

είχε αγανακτήσει με την απόφαση του νεαρού βασιλιά. Η πλειοψηφία του λαού, ακόμη και οι θερμοί υποστηρικτές του Σέρβου μονάρχη και κυρίως το σώμα των αξιωματικών, επέκριναν τον Αλέξανδρο για τον γάμο του. Στο εξωτερικό, εξάλλου, όλοι οι βασιλικοί οίκοι είχαν κλείσει τις πόρτες τους στο βασιλικό ζεύγος της Σερβίας. Το κλίμα ήταν παντού εχθρικό για τον Αλέξανδρο και τη Δράγα.

Μέρα με τη μέρα, η κατάσταση χειροτέρευε. Μεγάλο ρόλο διαδραμάτισε σ' αυτό και η ίδια η βασίλισσα, η οποία μετά τον γάμο της άρχισε να αποκαλύπτει τον πραγματικό εαυτό της. Ένα μόλις μήνα μετά τον γάμο, η Δράγα πληροφόρησε τον Αλέξανδρο ότι περίμενε το πρώτο τους παιδί. Η χαρά του νεαρού βασιλιά ήταν μεγάλη. Επρόκειτο, εξάλλου, για είδηση που θα έφερνε τον λαό κοντά τους. Ο νεαρός βασιλιάς διέταξε αμέσως τη μετάδοση του ευχάριστου νέου στους υπηκόους του, χωρίς να ενδιαφέρεται και πολύ για το ότι ο λαός θα μπορούσε να συμπεράνει ότι η σύλληψη έγινε πριν από τον γάμο.

Η κατηγορία ότι η Δράγα ήταν στείρα έπεφτε στο κενό, αλλά για πολύ σύντομο διάστημα, καθώς η εγκυμοσύνη της βασίλισσας δεν προχωρούσε. Ο λαός άρχισε πάλι να μουρμουρίζει και η αριστοκρατία του Βελιγραδίου να σχολιάζει, να ειρωνεύεται και να καταγγέλλει, ότι η Δράγα εξαπάτησε τον λαό και τον ίδιο τον σύζυγό της με το να ψεύδεται πως είναι έγκυος και ότι κατά συνέπεια ο θρόνος θα μείνει χωρίς διάδοχο.

Παρόμοια τεχνάσματα σχετικά με την εγκυμοσύνη η Δράγα είχε επιχειρήσει και κατά το παρελθόν. Τώρα, όμως, επεδίωκε να εξαπατήσει τον βασιλιά-σύζυγό της, τον λαό και τους φορείς των πολιτειακών και πολιτικών θεσμών. Το σχέδιό της αυτή τη φορά ήταν σατανικό. Επειδή γνώριζε ότι δεν μπορούσε να

τεκνοποιήσει και με αφορμή ότι την εποχή εκείνη εγκυμονούσε η αδελφή της, η Δράγα αρχικά θα προφασιζόταν ότι ήταν κι εκείνη έγκυος και αργότερα θα απέβαλλε. Γνωρίζοντας, εξάλλου, την επιρροή της στον βασιλιά πίστευε ότι θα τον έπειθε να υιοθετήσουν το παιδί της αδελφής της και κατόπιν να το παρουσιάσουν στον λαό ως δικό τους παιδί.

Τα σχέδιά της όμως δεν τελεσφόρησαν, διότι η ρωσική αυλή διατηρούσε αμφιβολίες για τη «μεγάλη είδηση», και έστειλε στο Βελιγράδι τρεις κορυφαίους γυναικολόγους να εξετάσουν την υποψήφια μητέρα. Φυσικά, οι γιατροί δεν διαπίστωσαν εγκυμοσύνη και ο ψίθυρος ότι η βασίλισσα ήταν «κατά φαντασίαν έγκυος» άρχισε πάλι να οργιάζει στα σαλόνια και τις συνοικίες της σερβικής πρωτεύουσας.

Η Δράγα όχι μόνο δεν επέδειξε μεταμέλεια αλλά αντέδρασε, διώχνοντας από την αυλή τα ανεπιθύμητα σ' αυτήν πρόσωπα και προσλαμβάνοντας δικούς της ανθρώπους. Η φιλοδοξία της, η φιλαρέσκεια, η φιλαργυρία και η αρχομανία της απετέλεσαν αιτίες σκανδάλων, το μεγαλύτερο των οποίων ήταν η προώθηση από την ίδια του αδελφού της, υπολοχαγού Νικοντίνιε, ως διαδόχου του Θρόνου.

Ο έρωτας είχε τυφλώσει τον Αλέξανδρο σε τέτοιο σημείο, ώστε όχι μόνο δεν έδινε σημασία στα «κατορθώματα» της γυναίκας του, αλλά αντιθέτως προσπαθούσε να την κάνει αγαπητή στον λαό, δίδοντας το όνομά της σε νοσοκομεία, σχολεία, στρατώνες και χωριά και καθιερώνοντας τα γενέθλιά της ως δημόσια εορτή. Ο λαός όμως, δεν εξευμενιζόταν και συνέχισε να διακατέχεται από θυμό.

Απόδειξη της λαϊκής οργής, υπήρξε το εκλογικό αποτέλεσμα του 1901. Το Ριζοσπαστικό Κόμμα, οι ρωσόφιλοι, που διέκριντο εναντίον του Αλέξανδρου και της εξωτερικής πολιτικής του, κέρδισε την

Η βασιλική κρεβατοκάμαρα μετά την δολοφονία.

πλειοψηφία στη Βουλή. Μετά από 2 χρόνια ο βασιλιάς προκήρυξε νέες εκλογές, αλλά η τρομοκρατία που ασκήθηκε προεκλογικά έκανε τους Ριζοσπάστες να μη συμμετάσχουν. Το αποτέλεσμα ήταν να εκλεγεί μια Βουλή που ελεγχόταν απόλυτα από τον Αλέξανδρο. Η αντίδραση του λαού μεγάλωσε και οι Ριζοσπάστες άρχισαν να σκέφτονται την πραγματοποίηση κινήματος κατά του βασιλιά. Πριν όμως απ' αυτούς, άλλοι είχαν πιο σοβαρά και επείγοντα σχέδια, όχι μόνο για τον βασιλιά, αλλά και για τη βασίλισσα.

Την εποχή εκείνη συνωμοσία εξυφαινόταν στον Στρατό εναντίον του Αλέξανδρου και της Δράγας, εξαιτίας της προσπάθειας της βασίλισσας να προωθήσει τον αδελφό της στη θέση του διαδόχου, της συνέχισης των σκανδάλων της και της πλήρους υποταγής του βασιλιά στη θέλησή της. Η βασιλεία του Αλέξανδρου είχε εκθέσει διεθνώς, κατά την άποψη των συνωμοτών, τη Σερβία και επειδή δεν υπήρχε άλλο μέλος από την οικογένεια των Οβρένοβιτς, η δυναστεία αυτή έπρεπε να παραχωρήσει τη θέση της στη

φιλική, άλλωστε, προς τη Ρωσία, δυναστεία των Καραγεώργεβιτς. Με δεδομένο, όμως, ότι ο Αλέξανδρος δεν θα παραιτούνταν από τον θρόνο, οι συνωμότες αποφάσισαν να δολοφονήσουν το βασιλικό ζεύγος, κατά τη διεξαγωγή του πραξικοπήματος, εισβάλλοντας στο ανάκτορο σε προχωρημένη νυχτερινή ώρα.

Η αντιπαράθεση των δύο οικογενειών της Σερβίας, Καραγεώργεβιτς και Οβρένοβιτς, χρονολογείται από τις αρχές του 19ου αιώνα. Και οι δυο δυναστείες είχαν ως γενάρχες τους προσωπικότητες που αγωνίστηκαν για την αποτίναξη του τουρκικού ζυγού και την ανεξαρτησία της Σερβίας και εναλλάσσονταν στον σερβικό θρόνο. Από τη δολοφονία πάντως του Αλέξανδρου το 1903 μέχρι το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου κυβέρνησε τη Σερβία η δυναστεία των Καραγεώργεβιτς.

Οι συνωμότες αξιωματικοί βρήκαν την ευκαιρία να εκμεταλλευτούν την πολιτική κρίση και τη λαϊκή οργή κατά του βασιλικού ζεύγους του Αλέξανδρου και της Δράγας, για να πάρουν με το μέρος τους οπαδούς του Καραγεώργεβιτς,

ακόμη και οπαδούς της δυναστείας των Οβρένοβιτς. Τα σχέδια όμως άρχισαν να αποκαλύπτονται και η κυβέρνηση έκανε μερικές προληπτικές συλλήψεις. Αλλά ο πυρήνας της συνωμοσίας έμεινε άθικτος και η εκτέλεση του σχεδίου επιταχύνθηκε εξαιτίας των συλλήψεων και των ληφθέντων στο μεταξύ αστυνομικών μέτρων κατά των γνωστών ρωσόφιλων, της κατάργησης της ελευθεροτυπίας και της αναστολής του Συντάγματος.

Το βράδυ της 10ης Ιουνίου 1903 οι συνωμότες αξιωματικοί, υπό την καθοδήγηση του αδελφού της βασίλισσας (γαμπρού δηλαδή του νεαρού βασιλιά), συνταγματάρχη Αλέξανδρου Μασίν, κύκλωσαν με στρατεύματα τα ανάκτορα, έκοψαν την παροχή του ηλεκτρικού ρεύματος και άρχισαν την έρευνα από δωμάτιο σε δωμάτιο αναζητώντας το βασιλικό ζεύγος. Πόρτες που ήταν κλειδωμένες

παραβιάζονταν και, όταν αυτό ήταν αδύνατο, ανατινάσσονταν με δυναμίτιδα.

Στους πρωταγωνιστές του πραξικοπήματος και της δολοφονίας του βασιλικού ζεύγους της Σερβίας περιλαμβάνονταν και ο λοχαγός τότε Ντραγκούτιν Ντιμιτρίεβιτς, ο οποίος 11 χρόνια αργότερα θα πρωταγωνιστούσε και στη δολοφονία του Αρχιδούκα Φραγκίσκου Φερδινάνδου της Αυστρίας και της συζύγου του Σοφίας στο Σαράγιεβο, δολοφονία που απετέλεσε την αφορμή έναρξης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Δύο ώρες, περίπου, κράτησε η έρευνα μέσα στο παλάτι του Βελιγραδίου, για την ανεύρεση του Αλέξανδρου και της Δράγας. Στο τέλος, οι συνωμότες απηύδθησαν και αποφάσισαν να ανατινάξουν όλο το κτίριο, ώστε ο βασιλιάς και η βασίλισσα να θαφτούν κάτω από τα ερείπια. Αιφνιδίως όμως φωνές χαράς, ανακούφισης

Ο Γιόβαν Αβακούμοβιτς (1841-1928), από τους πιο διάσημους δικηγόρους του Βελιγραδίου, έγινε για δεύτερη φορά πρωθυπουργός το 1903, μετά τη δολοφονία του βασιλιά Αλέξανδρου. ΔΕΞΙΑ: Ο Πέτρος Α΄ Καραγιώργεβιτς (1844-1921), μετά το στρατιωτικό πραξικόπημα και τη δολοφονία του βασιλιά Αλέξανδρου Α΄ Οβρένοβιτς ανακηρύχθηκε βασιλιάς της Σερβίας.

Η στέψη του βασιλιά Πέτρου Α΄ Καραγεώργεβιτς στον καθεδρικό ναό του Αγίου Μιχαήλ.
ΔΕΞΙΑ: Ο βασιλιάς Πέτρος Α΄ έφιππος μετά τη στέψη του.

και πανηγυρισμού ακούστηκαν από κάποιο σημείο του ανακτόρου. Ο Αλέξανδρος και η Δράγα είχαν βρεθεί. Ένας από τους συνωμότες αξιωματικούς είχε ανακαλύψει ότι μια πόρτα, που καλυπτόταν από ύφασμα, οδηγούσε σε μια κρύπτη. Όταν έφτασε εκεί, βρήκε τον βασιλιά και τη βασίλισσα αγκαλιασμένους να τρέμουν από αγωνία και φόβο.

Οι στρατιώτες του αποσπάσματος προς στιγμήν λύγισαν. Αλλά μόνο προς στιγμήν. Λίγα δευτερόλεπτα μετά φύτεψαν τριάντα σφαίρες στο σώμα του άτυχου Αλέξανδρου και δεκαοχτώ σφαίρες στο σώμα της Δράγας. Το βασιλικό ζεύγος κυλίστηκε στο πάτωμα, χωρίς να προλάβει ν' αντιδράσει. Το αίμα που πετάχτηκε έβαψε τους τοίχους και το δάπεδο, ενώ τα κοσκινισμένα από τις σφαίρες πτώματα σύρονταν μέσα στις αίθουσες του παλατιού. Θύματα του θηριώδους μακελειού ήταν επίσης ο πρωθυπουργός και ο υπουργός των Εσωτερικών, που δολοφονήθηκαν το ίδιο βράδυ στο σπίτι τους.

Στις 4.30 το πρωί, καθώς πρόβαλε το πρώτο φως της 11ης Ιουνίου, δύο νεαροί αξιωματικοί εμφανίστηκαν σ' ένα παράθυρο του παλατιού, επιδεικνύοντας τα πτώματα του εκτελεσθέντος βασιλικού ζεύγους. Κάτω, στον κήπο, ακούγονταν οι ζητωκραυγές των στρατιωτικών. Οι αξιωματικοί σήκωσαν τα δύο πτώματα ψηλά και κατόπιν τα έριξαν στον κήπο.

Κάποιος από τους αξιωματικούς παρατήρησε ότι έτσι όπως ήταν ξαπλωμένο το πτώμα του Αλέξανδρου στον κήπο, κρατούσε στην παλάμη του λίγο γρασίδι, που σήμαινε ότι ο βασιλιάς δεν είχε πεθάνει, παρά τις σφαίρες που είχε δεχτεί όταν ρίχτηκε στο γκαζόν. Από το πτώμα του Αλέξανδρου, όμως, έλειπε ένα χέρι. Το είχαν κόψει οι συνωμότες γιατί είχε γαντζωθεί στο πλαίσιο του παραθύρου ενώ προσπαθούσαν να ρίξουν τον βασιλιά στον κήπο. Ήταν κι αυτό μια ακόμη απόδειξη ότι ο Αλέξανδρος διατηρούσε τις αισθήσεις του και δεν είχε πεθάνει παρά τη βροχή των σφαιρών που είχε δεχτεί.

Ενώ συνέβαιναν αυτά, σ' έναν από τους εξώστες του ανακτόρου εμφανίστηκαν οι επικεφαλής του πραξικοπήματος για να απευθυνθούν προς τους αξιωματικούς και στρατιώτες τους και να δηλώσουν υψηλόφωνα:

«Ο τύραννος δεν υπάρχει πια. Ζήτω ο Πέτρος Καραγεώργεβιτς».

Καθώς ξημέρωνε έφτασε στο ανάκτορο ο Ρώσος πρέσβης στο Βελιγράδι. Στάθηκε πάνω από τα δύο πτώματα, τα παρατήρησε με προσοχή και παρήγγειλε να τα μεταφέρουν στο εσωτερικό του ανακτόρου. Λίγες ώρες μετά το φρικιαστικό έγκλημα, ο Αβακούμοβιτς, ο αρχηγός του κινήματος, προκήρυξε εκλογές για την Εθνοσυνέλευση. Η προσωρινή κυβέρνηση που σχηματίστηκε περιλάμβανε έξι αντιπροσώπους των πολιτικών κομμάτων και τέσσερις συνωμότες. Στις 24 Ιουνίου 1903, δεκαπέντε δηλαδή μέρες μετά το συγερρό έγκλημα, ο Πέτρος Καραγεώργεβιτς επέστρεψε στο Βελιγράδι, μετά από 45 χρόνια εξορίας. Ο νέος βασιλιάς βρέθηκε υποχρεωμένος όχι μόνο να μην αποδοκιμάσει τη δολοφονία, αλλά και να διατηρήσει στη θέση τους τούς δολοφόνους για μερικά χρόνια.

Είναι αναμφισβήτητο, πάντως, ότι ο Πέτρος Καραγεώργεβιτς ουδεμία σχέση είχε με το πραξικόπημα. Μετά την απόφαση μάλιστα των πραξικοπηματιών να τον ανεβάσουν στον θρόνο, έθεσε τη σχετική απόφαση στην έγκριση της Εθνοσυνέλευσης, η οποία την επιδοκίμασε.

Η Ευρώπη και όλος ο πολιτισμένος κόσμος ταραχθήκαν από τη σφαγή και πολλά κράτη διέκοψαν τις διπλωματικές σχέσεις τους με το Βελιγράδι. Ο Πέτρος όμως, πέτυχε, μετά από χρόνια συνετής εξουσίας και μετριοπαθούς πολιτικής, να αποκαταστήσει το γόητρο του στρατού και της χώρας του και να συντελέσει με

αυτό τον τρόπο στη λήθη της βασιλικής τραγωδίας του 1903.

Όσον αφορά την εξωτερική πολιτική του Βελγραδίου, ευθυγραμμίστηκε με αυτή της τσαρικής Ρωσίας, ενώ η Αυστρία, που έβλεπε τη Σερβία ως γέφυρα για την κυριαρχία της στα Βαλκάνια, αναγκάστηκε να μεταβάλει πολιτική και να εσωματώσει στην αυτοκρατορία της τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, το 1908 (η Κροατία και η Σλοβενία ήταν ήδη επαρχίες των Αψβούργων). Με τη Σερβία, η Αυστρο-υγγαρία θα ερχόταν σε σύγκρουση το 1914, στην προσπάθειά της να συντρίψει στρατιωτικά και να περιλάβει το βασίλειο των Σέρβων στην αυτοκρατορία των Αψβούργων, ώστε από τα εδάφη του να προχωρήσει στην πολυπόθητη, για τη Βιέννη κατάληψη της Θεσσαλονίκης.

Αποδείχτηκε όμως ότι άλλες ήταν οι βουλές των Αψβούργων και άλλες των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ και κυρίως του ελληνικού στρατού, που έσπευσε να εισέλθει πρώτος και να ελευθερώσει τη Θεσσαλονίκη από τους Οθωμανούς, δέκα χρόνια και τέσσερις μήνες μετά τη δολοφονία του βασιλιά Αλέξανδρου Οβρένοβιτς και της συζύγου του Δράγας.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Chedonille Mijatovitch, *A Royal Tragedy. The Story of the Assassination of King Alexander and Queen Draga of Serbia*, Λονδίνο, Eveleigh Nash, 1906.

Alan Palmer: *The Lands between. A History of East-Central Europe, since the Congress of Vienna*, Weidenfeld and Nicolson, Λονδίνο 1970.

Stevan K. Pavlowitch, *Yugoslavia*, Ernest Benn LTD, Λονδίνο 1971.

L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Holt, Rinehart and Winston, Νέα Υόρκη 1958.

Ο Τίτος Ι. Αθανασιάδης είναι δημοσιογράφος, ιστορικός, Μ. Α. University of London.

Ο «ΦΛΥΑΡΟΣ» ΑΣΥΡΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΖΑΧΑΡΙΑΔΗ

ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΑΤΑΡΟΥΝΗ

Ο εμφύλιος πόλεμος είχε τελειώσει, αλλά ο Νίκος Ζαχαριάδης, ο «εξ αποστάσεως» ηγέτης του παράνομου ΚΚΕ, απαιτούσε να ενημερώνεται στο εξωτερικό όπου βρισκόταν μέσω ασυρμάτων, αν και γνώριζε ότι μπορούσαν εύκολα να εντοπιστούν, να υποκλαπούν τα σήματά τους και να συλληφθούν οι χειριστές τους. Στις αρχές τις δεκαετίας του 1950, λειτουργούσαν με εντολή του στην πρωτεύουσα δύο βασικοί ασύρματοι: ένας στην περιοχή της Καλλιθέας στο σπίτι του Νίκου Καλούμενου με χειριστή τον Νίκο Βαβούδη και ένας άλλος στη Γλυφάδα, στη βίλα «Αύρα», υπό την ευθύνη του Ηλία Αργυριάδη.

Ο Νίκος Ζαχαριάδης το 1946 στον Βόλο.

ΟΙ δύο ασύρματοι επικοινωνίας ενημέρωναν με συνθηματική γλώσσα τον Ζαχαριάδη για την πολιτική επικαιρότητα στην Ελλάδα, για τη λειτουργία του παράνομου μηχανισμού του ΚΚΕ στις μετεμφυλιακές συνθήκες και για ό,τι άλλο έκρινε ο ίδιος ότι είχε ενδιαφέρον για να δίνει τις οδηγίες του. Τα στελέχη του ΚΚΕ, αλλά και όσοι άλλοι μεταδίδονταν στα σήματα, όπως οι συνεργάτες, οι πολιτικοί αντίπαλοι ή ακόμη και οι τοποθεσίες, αναφέρονταν με κωδικούς αριθμούς έτσι ώστε να μην αναγνωριστούν σε περίπτωση που η Ασφάλεια ανακάλυπτε τους ασυρμάτους και κατάφερε να υποκλέψει τα σήματά τους (π.χ. ο Μπελογιάννης αναφερόταν ως 21, ο Μπάτσης ως 15, ο Πλαστήρας ως 18, ο Παπάγος ως 7, η Ασφάλεια ως 31, η Αμερική ως 53 κ.ο.κ.).

Ο ασύρματος στη μονοκατοικία της Καλλιθέας, στην οδό Λυκούργου 39, ήταν πολύ καλά φυλαγμένος καθώς είχε τοποθετηθεί στο υπόγειο του πλυσταριού σε μια κρύπτη στην οποία κατέβαινε ο έμπειρος χειριστής του, ο Νίκος Βαβούδης, αφού πρώτα αποσπούσε ένα καμουφλαρισμένο αόρατο σκέπαστρο που ήταν η πύλη εισόδου. Ο Βαβούδης ήταν ένας παλιός μπαρουτοκαπνισμένος κομμουνιστής που είχε συμμετάσχει στον ισπανικό εμφύλιο, ως αξιωματικός του βαλκανικού τάγματος «Δημητρόφ», στο πλευρό του Δημοκρατικού Στρατού Ισπανίας. Η καταγωγή του ήταν από τον Μανταμάδο της Λέσβου, όπου έζησε τα παιδικά και εφηβικά του χρόνια, αλλά είχε γεννηθεί στη Ρωσία. Η μητέρα του ήταν Ρωσίδα, ενώ μετά τη λήξη του ισπανικού εμφυλίου πήγε στη Σοβιετική Ένωση. Επέστρεψε στην Ελλάδα το 1944, ως μέλος της σοβιετικής αποστολής που είχε επικεφαλής τον συνταγματάρχη Ποπόφ.

Όπως ανέφερε ύστερα από πολλά χρόνια η κόρη του Καλούμενου, η Μαργα-

ρίτα, σε συνέντευξή της: «Ήταν κύριος, σοβαρός, καλά ντυμένος. Ερχόταν σαν “θείος Κώστας” για επίσκεψη στο σπίτι της οικογένειας Καλούμενου. Εκεί, επί ώρες και μέρες κρυβόταν στο υπόγειο του πλυσταριού, ειδικά κατασκευασμένο από εκείνον και τον Καλούμενο, με αόρατη είσοδο. Εκεί, με τον ασύρματο, μέρες και συνήθως νύχτες, επικοινωνούσε για να διασυνδέει όλα τα δίκτυα του ΚΚΕ και να μεταφέρει με μυστικούς κωδικούς ειδήσεις και ενημέρωση και να παίρνει οδηγίες, ανάμεσα σε Αθήνα και τον πυρήνα του ΚΚΕ στο εξωτερικό (...).¹ Βέβαια, η επιμελημένη αυτή φύλαξη δεν εξασφάλιζε τον μη εντοπισμό του ασύρματος, αλλά οπωσδήποτε δυσχέραινε την αποκάλυψή του μέσα στην κρύπτη καθώς και τη διαδικασία κατάσχεσής του.

Αυτό ανέφερε και ο αστυνομικός διευθυντής Θεόδωρος Ρακιντζής, μάρτυρας κατηγορίας στη δεύτερη δίκη του Μπελογιάννη, ο οποίος είπε επί λέξει: *Καθ’ όλην την αστυνομική μου ζωή, έχω ανακαλύψει πολλές κρύπτες, αλλά η κρύπτη της οικίας Καλούμενου ήτο πράγματι αριστοτεχνικής κατασκευής*.² Η παραπάνω εκτίμηση του αστυνομικού διευθυντή είχε προκύψει μετά τις 14 Νοεμβρίου 1951, όταν η Ασφάλεια (όπως φημολογείται και με τη βοήθεια ειδικών μέσων που διέθετε το αγκυροβολημένο στον Πειραιά αμερικανικό αεροπλανοφόρο «Ρούζβελτ»), είχε εντοπίσει την τοποθεσία που ήταν κρυμμένος και εξέπεμπε ο ασύρματος της Καλλιθέας και στη συνέχεια περικύκλωσε ένα ολόκληρο οικοδομικό τετράγωνο για να τον ανακαλύψει.

Εκείνο το βράδυ του Νοέμβρη, περίπου στις δύο η ώρα τη νύχτα, ο Βαβούδης έκανε τη βάρδια του όταν η αστυνομία, που έψαχνε με το τζιπ και το ραδιογωνιόμετρο στην περιοχή, εισέβαλε ξαφνικά στο σπίτι, όπως και σε όλα τα σπίτια του τετραγώνου. Δεν μπορούσαν όμως

Ο Δημήτρης Μπάτσης, νομικός και οικονομολόγος, δικάστηκε από το Στρατοδικείο, καταδικάστηκε σε θάνατο και εκτελέστηκε στις 30 Μαρτίου 1952. ΔΕΞΙΑ: Το παράνομο τυπογραφείο του Ριζοσπάστη, η ανακάλυψη του οποίου οδήγησε τον Μπελογιάννη στη δεύτερη δίκη, ως καθοδηγητή του παρανόμου μηχανισμού.

να εντοπίσουν ακριβώς από πού προέρχονταν τα σήματα Μορς. Σύμφωνα με την κόρη του Καλούμενου (Ριζοσπάστης, 6 Οκτ. 2011), που ήταν αυτόπτης μάρτυρας της επιχείρησης: «Τραβώντας ένα καλώδιο, διακόψαμε αυτόματα τη σύνδεση με το υπόγειο πριν αντιληφθούν οι αστυνομικοί. Δυόμισι εικοσιτετράωρα έμαχναν σε όλα τα σπίτια. Όλη η γειτονιά ταλαιπωρήθηκε. Όμως εμείς, όλη η οικογένεια Καλούμενου, κάναμε τους αδιάφορους, για να μην υποψιαστούν. Και ο Βαβούδης, άγρυπνος, χωρίς τροφή και νερό, χωρίς εξαερισμό καν, έμενε στην κρύπητη του. Ξέραμε ότι δεν υπήρχε τρόπος διαφυγής. Ούτε τρόπος σωτηρίας. Περιμέναμε μόνο. Ωσπου ήρθε το μηχανικό του στρατού με τον συνταγματάρχη Παυλίδη και τον εντόπισαν με τα μηχανήματά τους. Τότε –πότε πρόφθασαν;– κατέφθασαν ο υπουργός εσωτερικών, Ρέντης, ο αρχηγός της αστυνομίας, Ρακιτζής, και άλλοι. Κοσμοσυρροή στο σπίτι. Χαλασμός. Με διέταξαν, με το όπλο στο χέρι, εμένα προσωπικά, να μιλήσω στον Βαβούδη από μια τρύπα. Εκείνος μου απάντησε: “Πες τους αυτοουούς ότι εμένα δε θα με βάνουνε στο χέρι ζωντανό!”. Είχε δυο όπλα, μας τα είχε δείξει. Κατέστρεψε

ασύρματο, έκαψε χαρτιά και αυτοπυροβολήθηκε, εκεί, κάτω από τα πόδια μας. Αναστάτωση. Χάος στο σπίτι. Με απείλησαν “θα σε σκοτώσουμε, πες μας από πού ανοίγει να τον πάρουμε”. Εγώ ήξερα. “Δεν μπορώ να σας πω, από μέσα ανοίγει, αυτός ο ίδιος πρέπει να σας ανοίξει.” “Πες μας, εδώ, δείξε μας.” “Δεν μπορώ, από μέσα ανοίγει.” Είχαν τρελαθεί όλοι τους, τρέμαν. Ερήμωσαν, τρύπησαν, γκρέμισαν, άνοιξαν μια τρύπα στο πλυσταριό, με πήραν άρον άρον με ένα τζιπ στην ασφάλεια... Μετά από καιρό, η γειτονιά μας είπε ότι τον είδαν που τον έβγαλαν στα χέρια, με το κεφάλι όλο αίματα. Κι αυτοί, έμαζαν, γκρέμισαν, τρύπησαν, ερήμωσαν το σπίτι».

Με αυτό τον περιπετειώδη τρόπο έληξε η ιστορία του ασύρματος της Καλλιθέας και έπεσε η αυλαία για τον Νίκο Βαβούδη ο οποίος, για να μην καταλήξει ζωντανός στα χέρια του εχθρού, αυτοπυροβολήθηκε και άφησε την τελευταία του πνοή μετά τη μεταφορά του από τη μικρή κρύπητη στο νοσοκομείο.

Ωστόσο, παρά την επαγγελματική του στάση ως πιστός στρατιώτης του κόμματος, φαίνεται ότι δεν πρόλαβε να κάψει όλα τα έγγραφα κι έτσι η ασφάλεια

απέκτησε τη δυνατότητα να αποκρυπτογραφήσει καλύτερα τη συνθηματική γλώσσα επικοινωνίας και να διαβάσει πιο εύκολα τα μηνύματα του ασυρμάτου. Εξαιτίας της μη καταστροφής όλων των εγγράφων και των συνθηματικών το ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ είχε καταγγείλει τον Βαβούδη ως πράκτορα του εχθρού. Μέσω του ραδιοσταθμού «Ελεύθερη Ελλάδα» είχε υποστηρίξει ότι ο Νίκος Βαβούδης δεν σκοτώθηκε, αλλά φυγαδεύτηκε στο εξωτερικό από τις αμερικανικές μυστικές υπηρεσίες. Η θέση αυτή βασίστηκε στο ότι ο Βαβούδης δεν κατέστρεψε τον κρυπτογραφικό κώδικα, παρόλο που κατέστρεψε άλλα χαρτιά. Επίσης είχε καταγγελλεί ως ψεύτικος ο ισχυρισμός της αστυνομίας ότι ο Βαβούδης μεταφέρθηκε στη Νέα Ιωνία, καθώς ανάμεσα στην Καλλιθέα και στη Νέα Ιωνία υπήρχαν άλλα νοσοκομεία και λογικά η Ασφάλεια, που τον ήθελε ζωντανό για να τον ανακρίνει και να τον δικάσει, μπορούσε και έπρεπε να τον μεταφέρει στο πλησιέστερο. Ένας άλλος λόγος που προκάλεσε αμφιβολίες ήταν ότι δεν παραδόθηκε η σορός του ούτε έγινε γνωστό το μέρος της ταφής του.

Πάντως, ύστερα από χρόνια το ΚΚΕ αποκατέστησε την τιμή του Βαβούδη όπως και άλλων συκοφαντημένων από λάθος εκτίμηση μελών του κόμματος και τον κατέταξε στις ηρωικές μορφές με βάση τη διαχρονική συνεισφορά του και την ιστορία του στο κομμουνιστικό κίνημα. Βέβαια, έτσι κι αλλιώς οι ασύρματοι είχαν εντοπιστεί πολύ πριν από την αποστολή της σύλληψης του Βαβούδη και η παρακολούθηση των σημάτων τους είχε πιθανόν δώσει στις μυστικές Αρχές Ασφαλείας κάποια πολύ χρήσιμα στοιχεία. Αυτό επιβεβαιώνει και η κόρη του Αργυριάδη, Έφη, σε συνέντευξή της στην εφημερίδα *Το Βήμα* που αναδημοσιεύεται στον ιστότοπο tonima.gr στις

8/4/2017: «*Η Ασφάλεια βρισκόταν στα ίχνη των ασυρμάτων αρκετό καιρό πριν από τις συλλήψεις. Αυτό φαίνεται τόσο μέσα από τα ανταλλαγέντα σήματα του Βαβούδη με την ηγεσία όσο και από τις εκ των υστέρων αποκαλυφθείσες αναφορές της Ασφάλειας. Ο ασύρματος της Γλυφάδας δεν λειτουργούσε ενάμιση περίπου μήνα πριν από τις συλλήψεις, αλλά η Ασφάλεια τον είχε στο χέρι. Όταν το θεσμικό παρακράτος επέλεξε την κατάλληλη πολιτική στιγμή, έδωσε την εντολή να "αποκαλυφθούν" οι ασύρματοι*».

Το περίεργο της υπόθεσης είναι ότι σε μερικά από τα σήματα, μετά τις 24 Απριλίου 1951, είχε μεταδοθεί ολογράφως το όνομα του Δημήτρη Μπάτση, παρόλο που είχε τον κωδικό αριθμό 15 και μ' αυτόν έπρεπε να αναφέρεται για να προστατεύεται και να μη γίνει αντιληπτή η δράση του. Στην κατάθεση του αστυνομικού διευθυντή Θεόδωρου Ρακιντζή διαβάστηκε ένα τηλεγράφημα σταλές στις 9 Οκτωβρίου 1951, το οποίο διαλαμβάνει ότι «*τα χρήματα δεν τα πήραν και ο Μπάτσης παρακολουθείται στενά*».³ Η απάντηση που έδωσε για το περίεργο αυτό γεγονός των «φλύαρων σημάτων» ο μάρτυρας κατηγορίας ταξίαρχος Πέτρος Νικολόπουλος, διευθυντής της Υπηρεσίας Πληροφοριών του ΓΕΣ, όταν ρωτήθηκε από δικηγόρο του Μπάτση ήταν ότι «*εις ορισμένες περιπτώσεις συμβαίνουν και λάθη*».⁴

Τα αναπάντητα ερωτήματα

Γεννάται λοιπόν το ερώτημα: Πώς είναι δυνατόν, σε κάποια χρονική περίοδο, αντί για τον κωδικό αριθμό 15 να αναφέρεται ολογράφως το πραγματικό όνομα του Δημήτρη Μπάτση; Είναι δυνατόν ένας έμπειρος συνωμότης κομμουνιστής, όπως ήταν ο χειριστής του ασυρμάτου Νίκος Βαβούδης, να έκανε ένα τέτοιο παιδαριώδες λάθος; Κι αν έκανε αυτό το σοβαρότατο λάθος μία φορά επειδή του

Εξώφυλλο του περιοδικού *Ανταίος*. ΔΕΕΙΑ: Το σπίτι της Καλλιθέας στο οποίο βρέθηκε ο ασύρματος.

ξέφυγε, γιατί δεν το διόρθωσε; Είναι δυνατόν να το προσπέρασε ή να το επανέλαβε πάλι από απροσεξία; Ύστερα, στα σήματα που μετέδιδε η ηγεσία του ΚΚΕ (δηλαδή ο Ζαχαριάδης) από το Βουκουρέστι προς τον Βαβούδη, γιατί επίσης αναφέρεται κατ' επανάληψη «ανοιχτά» το όνομα του Δημήτρη Μπάτση; Έκανε επαναλαμβανόμενο λάθος εντελώς συμπτωματικά και ο Ζαχαριάδης με το επιτελείο του;

Τα «φλύαρα» σήματα

Το σύνολο των «φλύαρων» σημάτων, που αναφέρουν ολογράφως το επώνυμο του Δημήτρη Μπάτση, τα οποία επιβεβαιώνονται και στις δύο πηγές αναφοράς από τις οποίες τα καταγράφουμε, δηλαδή τα βιβλία του δημοσιογράφου-συγγραφέα Σόλωνα Γρηγοριάδη και του καθηγητή Σπύρου Σακελλαρόπουλου, ήταν οκτώ.⁵ Από αυτά, τα πέντε ήταν σήματα από το εξωτερικό που είχε στείλει ο Ζαχαριάδης στον Βαβούδη, ενώ τα υπόλοιπα τρία προέρχονταν από την Καλλιθέα και τα είχε στείλει ο Βαβούδης στο εξωτερικό προς τον ηγέτη του ΚΚΕ.

Τα περισσότερα σήματα από την Καλλιθέα προς το εξωτερικό απευθύνονται προς τον Κ=Κούκος=Ζαχαριάδης και

υπογράφονται από τον επίσης Κ=Κουφός=Βαβούδης. Μερικά υπογράφονται από τον Μ ή Μπ ή 38=Μπάρμπας=Πλουμπίδης και ελάχιστα από τον Τ ή 21=Μπελογιάννης.⁶ Για την ιστορία αναφέρουμε ότι ο Μπελογιάννης αμφισβήτησε στη δίκη τη γνησιότητα των σημάτων και κυρίως αυτών που αναφέρονταν σε στρατιωτικές πληροφορίες.⁷

Το πρώτο σήμα που αναφέρει ολογράφως τα όνομα του Μπάτση και η καταγραφή του είναι ίδια στα βιβλία Γρηγοριάδη και Σακελλαρόπουλου, έχει σταλεί από τον Ζαχαριάδη προς τον Βαβούδη στις 24 Απριλίου 1951 και έλεγε τα εξής:

*«Στον Μπάτση βρίσκονται χρήματα. Τα ίδια όπως και την άλλη φορά. Να τα πάρεις όλα χωρίς να επιτρέψεις παρακρατήσεις. Και να μας γράψεις αμέσως. Συμφωνάμε με πρότασή σου για μηχανισμό. Γιατί καθυστερείς σε εκλογικά αποτελέσματα; Περιμένουμε αμέσως για συνοικισμούς Αθήνα-Πειραιά και για ολόκληρη τη χώρα».*⁸

Παρακάτω παραθέτουμε αναλυτικά τις ημερομηνίες που εστάλησαν τα οκτώ σήματα στα οποία αναφέρεται ολογράφως το επώνυμο του Μπάτση όπως καταγράφονται στα βιβλία Γρηγοριάδη και Σακελλαρόπουλου και συμφωνούν

ύστερα από τον μεταξύ τους συσχετισμό. Τα πέντε σήματα από το εξωτερικό του ηγέτη του ΚΚΕ προς τον Βαβούδη στάλθηκαν στις παρακάτω ημερομηνίες: 24 Απρ. 1951, 17 Μαΐου 1951, 26 Ιουλ. 1951, 15 Αυγ. 1951 (ο Γρηγοριάδης αναφέρει 16 Αυγ. 1951), 9 Οκτ. 1951. Τα άλλα τρία που αποκαλύπτουν επίσης το όνομα του Μπάτση εστάλησαν από τον Βαβούδη και τον ασύρματο της Καλλιθέας προς τον Ζαχαριάδη στις εξής ημερομηνίες: 5 Ιουλ. 1951, 17 Σεπτ. 1951, 10 Οκτ. 1951. Τα τελευταία σήματα που αναφέρουν ολογράφως το όνομα του Μπάτση έχουν ημερομηνίες 9 και 10 Οκτωβρίου 1951, δηλαδή την επόμενη και τη μεθεπόμενη ημέρα του γάμου του και μόλις δύο εβδομάδες πριν από τη σύλληψή του! Το ένα στις 9 Οκτωβρίου έχει σταλεί από τον Ζαχαριάδη προς τον Βαβούδη και αναφέρει τα εξής: *«Πρώτο. Να δώσεις τις 120 λίρες για δίκη Μπελογιάννη από χρήματα που θα πάρεις μέσω Μπάτση. Δεύτερο. Θα ενεργήσουμε για ανταποκριτές εφημερίδας από χώρες που γράφεις».* Σημειωτέον ότι, αναφέρεται στην πρώτη δίκη Μπελογιάννη πριν από τη σύλληψη του Μπάτση. Το άλλο το οποίο είναι και το τελευταίο σήμα του Βαβούδη προς τον Ζαχαριάδη που αποκαλύπτει το επώνυμο του Μπάτση ανέφερε: *«Ο Μπάτσης λέει ότι ο άνθρωπός σας πήγαινε τακτικά σπίτι του δίχως χρήματα. Γι' αυτό τον έκανε πέρα. Μετά ήρθε κορίτσι για να παραδώσει τα χρήματα. Είχε ορίσει μέρα και ώρα που θα τα πήγαινε, αλλά ούτε τα χρήματα πήγε ούτε αυτή η ίδια ξαναφάνηκε...».*

Τι να ήταν άραγε αυτά τα δύο σήματα αμέσως μετά τον γάμο του Μπάτση; Μήπως το «γαμήλιο δώρο» του Ζαχαριάδη προς τον τραγικό διανοούμενο της Αριστεράς, επειδή είχε διανοηθεί να ζητήσει απαλλαγή από τις υπηρεσίες που προσέφερε για να ζήσει λίγη οικονομική ευτυχία;

Πρόδωσε ο Ζαχαριάδης τον Δημήτρη Μπάτση;

Μια πρώτη ανάγνωση και ο συσχετισμός των γεγονότων που αφορούν την προσωπική ζωή του τραγικού διανοούμενου οδηγούν κατευθείαν σε μια σοκαριστική απάντηση: ο Νίκος Ζαχαριάδης είχε ξεγράψει και κατέδωσε τον Δημήτρη Μπάτση στην αρχές ασφαλείας! Η κατηγορία είναι βαριά, αλλά δεν μπορεί να αποκλειστεί και έχει την εξήγησή της καθώς συνάδει με τον χαρακτήρα και με τη συμπεριφορά του τότε ηγέτη του ΚΚΕ σε συνδυασμό με τον πρότερο βίο του. Δεν ήταν ασυνήθιστο για τον αδίστακτο αμοραλιστή ηγέτη να «δίνει» ενίοτε, ακόμη και ως «δόλωμα», κάποια ονόματα αυτονομημένων μη υπάκουων και κατά συνέπεια «ξεγραμμένων» συνεργατών και στελεχών, αδιαφορώντας για την τύχη τους. Διότι έτσι –όπως ισχυριζόταν με κυνισμό για να δικαιολογήσει την πράξη του– θα είχε επιπλέον μια δυνατότητα να χειραγωγεί εν μέρει και να κατευθύνει τις Αρχές Ασφαλείας ανάλογα με τα σχέδιά του και το συμφέρον του κόμματος...

Αξίζει να μεταφέρουμε ένα παράδειγμα –ακόμη κι αν είναι μυθοπλασία– αυτής της συμπεριφοράς όπως το περιγράφει με γλαφυρό τρόπο ο Φρέντντ Γερμανός στο βιβλίο του *Το αντικείμενο (Νίκος Ζαχαριάδης)*, ιστορικό μυθιστόρημα, το οποίο σκιαγραφεί τον απίστευτο χαρακτήρα του αδιαφιλονίκητου τότε ηγέτη του ΚΚΕ:

Το 1924 ο Ζαχαριάδης ήταν γραμματέας της Κομμουνιστικής Νεολαίας Θεσσαλονίκης. Τότε όλες οι μαθήτριες της κομμουνιστικής νεολαίας ήταν ερωτοχτυπημένες μαζί του, αλλά αυτός δεν θα έκανε ποτέ το λάθος να φερθεί ανεύθυνα απέναντι στο Κόμμα που του είχε εμπιστευτεί για να καθοδηγεί τα νιάτα του. Όμως παρά την επαγγελματική του στάση δεν

Ο Νίκος Ζαχαριάδης με τον Γιώργη Σιάντο. ΔΕΞΙΑ: Ο γάμος του Δημήτρη Μπάτση με τη Λίλιαν τον Οκτώβριο του 1951.

μπόρεσε να αποφύγει τα προβλήματα. Μια ημέρα τον επισκέφτηκε ένας λιμενεργάτης πατέρας μιας μαθήτριάς του:

«Σύντροφε Ζαχαριάδη μπορώ να σου πω;»

«Μπορείς.»

«Συγχώρα με αν σε φορτώνω με τα σεκλέτια μου, δεν ξέρω όμως σε ποιον να μιλήσω.»

«Μίλα.»

«Η κόρη μου η Ερατώ είναι στην ομάδα σου – δεν είναι έτσι;»

Ο Ζαχαριάδης έγνεψε «ναι» περιμένοντας τη συνέχεια.

«Κλαίει κάθε βράδυ – καμιά φορά μέχρι το πρωί.»

«Είναι άρρωστη;»

«Σ' αγαπάει, σύντροφε.»

Ο λιμενεργάτης ακούμπησε δειλά στο τραπέζι του μια φωτογραφία: «Αυτή τη βρήκα μέσα στο συρτάρι με τα εσώρουκά της».

Ήταν βέβαια μια δική του φωτογραφία, που η Ερατώ την είχε τραβήξει κρυφά με μια άθλια “Κόντακ” της εποχής.

«Κάψ' την», είπε ο Ζαχαριάδης.

«Θα την κάψω», είπε ο λιμενεργάτης. «Αλλά πώς θα κάψω αυτό που την τρώει

μέσα της; Τώρα τελευταία δεν ξέρει τι κάνει. Πάει σε γριές Τουρκάλες. Τους ζητάει βότανα για να τα ρίξει στο τσάι σου και να σε κάνει να την αγαπήσεις.»

Το βλέμμα του πατέρα ήταν γεμάτο απόγνωση σαν να μην τολμούσε να πει κι άλλα.

«Δεν ξέρω μέχρι πού μπορεί να φτάσει.»

«Εντάξει.»

Ο Ζαχαριάδης κοίταξε τον Λευκό Πύργο απ' τ' ανοικτό παράθυρο.

«Θα της μιλήσω εγώ!»

Ο πατέρας έφυγε αλαφροπατώντας κι ο Ζαχαριάδης απόμεινε βουλιαγμένος στις σκέψεις του.

«Να της πω να μην έρχεται στην καθοδήγηση;» Ήξερε πως δεν θα κατάφερνε τίποτα – το επόμενο βράδυ η Ερατώ θα τον περίμενε στα σκαλάκια του σπιτιού του.

«Να τη διαγράψω από το κόμμα;». Ούτε και μ' αυτό θα πετύχαινε τίποτα – όπως ήταν τα πράγματα η Ερατώ δεν έδινε δεκάρα για το Κόμμα. Θα έβρισκε άλλους τρόπους να βρεθεί κοντά του. Επικίνδυνα αγκάθια φύτρωναν στο Κόμμα.

Σκέφτηκε το ζήτημα απ' όλες τις μεριές, ύστερα τ' αποφάσισε. Πήρε στο

τηλέφωνο τη Χωροφυλακή της Θεσσαλονίκης: «Έχω πληροφορίες για μια επικίνδυνη νεαρή κομμουνίστρια.» Έδωσε τ' όνομα και τη διεύθυνση της Ερατώ: «Αν ψάξετε τα χαρτιά της θα βρείτε την κομματική της ταυτότητα. Ίσως και παράνομες προκηρύξεις κι άλλο υλικό. Τι πράμα; Όχι, δεν χρειάζεται να ξέρετε τ' όνομά μου. Ούτε να πείτε ότι σας τηλεφώνησα.»

Μόνο όταν κατέβασε τ' ακουστικό σκέφτηκε ότι είχε καταδώσει στη Χωροφυλακή ένα κορίτσι δεκάξι χρονών που είχε τ' όνομα της μητέρας του.

«Μάνα σε πρόδωσα...»

Ήξερε πως θα μπορούσε να προδώσει και την ίδια του τη μάνα για να προστατέψει το Κόμμα. Την άλλη μέρα έπιασαν την Ερατώ και την έκλεισαν στο αναμορφωτήριο. Πέρασαν μερικές μέρες κι έφτασαν καινούργια νέα στην Καθοδήγηση. «Η Ερατώ έκοψε τις φλέβες της.»

Ο Νίκος Ζαχαριάδης άκουσε την είδηση αμίλητος κι όταν έμεινε μόνος, πήρε τηλέφωνο το νοσοκομείο.

«Θα ζήσει η κοπέλα;», ρώτησε.

«Δεν ξέρουμε ακόμα», του απάντησε μια νοσοκόμα. «Έχασε πολύ αίμα το φουκαριάρικο!»

Ο νεαρός καθοδηγητής έμεινε κάμποση ώρα κρατώντας το κεφάλι με τα χέρια του. Ήταν νύχτα όταν έφυγε απ' το γραφείο. Καθώς πλησίαζε στο σπίτι του, είδε από μακριά μια σκιά να τον περιμένει.

Ο πατέρας της Ερατώ;

Ο Ζαχαριάδης κοντοστάθηκε λίγο, ύστερα προχώρησε αποφασιστικά.

«Γιατί τσ' κανες αυτό;»

Η φωνή του γέρου ήταν σαν να 'βγαίνει από τα έγκατα της γης.

«Κινδύνευε το Κόμμα!» είπε ο Ζαχαριάδης. «Είσαι κομμουνιστής και ξέρεις ότι μας έχουν στη μπούκα. Αν η Ερατώ έκοβε τις φλέβες της στα γραφεία της Καθοδήγησης, οι εφημερίδες θα γράφανε τα κέρατά τους».

Ο γέρος τον πλησίασε κι άλλο – είχε το θάνατο μες στα μάτια του.

«Έκανα το χρέος μου στο Κόμμα», είπε ήσυχα ο νεαρός κομμουνιστής.

Ο πατέρας της Ερατώ έχωσε αργά το χέρι του στην τσέπη.

Θα τραβήξει μαχαίρι;

Ο γέρος έβγαλε ένα μαντίλι και σκούπισε τα μάτια του: «Έκανες έναν εχθρό μέχρι θανάτου· αυτό έκανες!»

Χάθηκε μέσα στο σκοτάδι.

Γιατί να καταδώσει τον Μπάτση;

Αν υποθέσουμε ότι τη δεκαεξάχρονη Ερατώ την κατέδωσε για να μην κόψει τις φλέβες της στα γραφεία της Καθοδήγησης και «οι εφημερίδες θα έγραφαν τα κέρατά τους», γιατί όμως να «καρφώσει» τον Δημήτρη Μπάτση στην Ασφάλεια; Η απάντηση μπορεί να δοθεί από τα γεγονότα εκείνης της περιόδου που αφορούν τη ζωή του αστικής καταγωγής εκτελεσμένου από το ψυχροπολεμικό μίσος, «συνοδοιπόρου» των κομμουνιστών, τραγικού διανοούμενου.

Ο Μπάτσης, πριν από τον δεύτερο γάμο του⁹ με τη Λίλιαν Καλαμάρο, ο οποίος έγινε στις 8 Οκτωβρίου του 1951, της είχε υποσχεθεί, καθώς ήταν ο μεγάλος έρωτας της ζωής του, ότι θα ζητήσει να απαλλαγεί από την παράνομη δράση που είχε αναλάβει η οποία συνίστατο στην παραλαβή και διανομή χρημάτων στο δίκτυο του ΚΚΕ. Η υπόσχεση αυτή δόθηκε όταν η γυναίκα του αντιλήφθηκε μια μυστική συνάντησή του με έναν άγνωστο που του έφερνε χρήματα στο σπίτι και ανησύχησε ότι, ανά πάσα στιγμή, ο άνδρας της μπορεί να συλληφθεί και να καταστραφεί ο γάμος της και όσα όνειρα έκανε για δημιουργία μιας ευτυχισμένης οικογένειας!

Ο Μπάτσης ήταν ένας αριστερός διανοούμενος, ο συγγραφέας του μνημειώδους έργου *Η βαρειά βιομηχανία στην*

Ελλάδα και διευθυντής του προοδευτικού περιοδικού *Ανταίος*. Ως ευκατάστατος αστός που κυκλοφορούσε στους κοσμικούς κύκλους, είχε προφανώς θεωρηθεί κατάλληλος για να παραλαμβάνει και να διανέμει χρηματικά ποσά για τις ανάγκες του μηχανισμού και των στελεχών του παράνομου ΚΚΕ. Επιπλέον, ως γιος του φιλομοναρχικών πεποιθήσεων ναυάρχου Αντωνίου Μπάτση μπορούσε να είναι υπεράνω υποψίας.

Μετά την υπόσχεση, η οποία συνοδεύταν από όρκο που έδωσε στη γυναίκα του, ζήτησε να απαλλαγεί από την υποχρέωση να παραλαμβάνει χρήματα και να τα διανέμει για τις ανάγκες του παράνομου μηχανισμού του ΚΚΕ. Όμως το αίτημά του αυτό προκάλεσε, κατά τα φαινόμενα, την εκδικητική αντίδραση του Ζαχαριάδη. Ο αυταρχικός ηγέτης του ΚΚΕ δεν ήταν δυνατόν να δεχθεί για οποιοδήποτε λόγο την πρωτοβουλία αυτονόμησης κανενός συνεργάτη και όποιος το αποτολούσε κατέληγε «αποκεφαλισμένος». Δεν χωράει καμία αμφιβολία, όπως αποδεικνύεται και από την παρακάτω περιγραφή στο βιβλίο της

Λίλιαν Καλαμάρο, ότι ο Μπάτσης είχε αποφασίσει να ξεκόψει και ότι έκανε τις ανάλογες κινήσεις: «*Σου ορκίζομαι, αγάπη μου, δε θα ξανακατευτώ πια, θα τους πω να μ' αφήσουν. Θέλω να κάνω τη ζωή μου μαζί σου.*» Έγραψε ένα μικρό σημείωμα μπροστά μου και μου είπε: «*Θα τους το στείλω με τον πρώτο άνθρωπο που θα ξαναδώ. Είμαστε ελεύθεροι άνθρωποι, δημοκρατικοί και όταν κουραστούμε μας καταλαβαίνουν. Από εκεί και πέρα ο δρόμος θα είναι ανοιχτός να χτίσουμε τη δική μας ζωή. Θα γράψω. Θα πάμε στις υποανάπτυκτες χώρες της Ασίας να μελετήσω την οικονομία τους. Θέλω να γράψω ένα βιβλίο. Όπως έγραφα και την Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα*». Και συνεχίζει η σύζυγος του Μπάτση: «*Τότες του 'δωσα την υπόσχεση πως θα τον παντρευτώ και πως θα 'μαστε πάντα μαζί στη χαρά και στη λύπη, στην ευτυχία και στη δυστυχία. Και δώσαμε τα χέρια και φιληθήκαμε και από τότε δεν ξαναμιλήσαμε πια γι' αυτό το ζήτημα.*

»Και κείνος έστειλε, έστειλε σημειώματα να τον αφήσουν και να μην του στείλουν πια λεφτά. Αυτοί όμως συνέχιζαν να στέλλουν σαν να μη λάβαιναν τίποτα από τον

Η περίφημη κρύπτη του Βαβούδη· την «εξερευνά» ο τότε υπουργός Λ. Λυκουρέζος.

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1951

- 8 Ο Δημήτρης Μπάτσης παντρεύεται σε στενό οικογενειακό κύκλο τη Λίλιαν Καλαμάρο στον ναό του Αγίου Διονυσίου του Αρεοπαγίτη.
- 19 Αρχίζει η πρώτη δίκη του Μπελογιάννη στο Έκτακτο Στρατοδικείο Αθηνών, για παράβαση του ΑΝ 509/1947 (περί μέτρων ασφαλείας του Κράτους, του Πολιτεύματος, του Κοινωνικού Καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών, που έθετε εκτός νόμου το ΚΚΕ, το ΕΑΜ και την Εθνική Αλληλεγγύη).
- 23 Δεκαπέντε ημέρες μετά τον γάμο του, ο Μπάτσης συλλαμβάνεται στην οδό Σταδίου (έξω από του Χρυσικόπουλου, μετέπειτα «Ατενέ»), μετά την ομολογία του συλληφθέντα ναυτεργάτη Χαρ. Τουλιάτου ότι του μετέφερε χρήματα.
- 26 Ανήμερα της ονομαστικής του εορτής, δημοσιεύτηκε ένα μονόστηλο στις εφημερίδες: «Ο Δημήτρης Μπάτσης συνελήφθη υπό της Γενικής Ασφαλείας Πειραιώς όπου και κρατείται. Ούτος ενέχεται εις υπόθεσιν διά την οποίαν διενεργούνται ανακρίσεις».

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 1951

- 14 Η Ασφάλεια, αφού έχει εντοπίσει τους ασυρμάτους, περικυκλώνει το σπίτι της Καλλιθέας για να συλλάβει τον Νίκο Βαβούδη, ο οποίος αυτοκτονεί χωρίς να προλάβει να εξαλείψει όλα τα στοιχεία που εξυηηρετούσαν τις Αρχές (συνθηματική γλώσσα, κρυπτογραφικό κώδικα κ.λπ.).

Δημήτρη. Γι' αυτό λοιπόν οι δεξιοί λένε πως όταν μεις μέσα σ' αυτό το κύκλωμα είν' αδύνατο να βγεις. Σε συνθλίβει στα γρανάζια του και σε εξοντώνει με χίλιους δύο τρόπους. Ενεργεί μάλιστα με τέτοιο τρόπο που πάντα να φαίνονται σαν να τα κάνουν όλα οι αντίθετοι και να πέφτει σε αυτούς η φριχτή κατηγορία των φόνων. Εγώ δεν ήξερα πως εξακολουθούσαν να του στέλνουν λεφτά. Μόνο που τον έβλεπα πού και πού να σκοτεινιάζει και σαν τον παρακάλαγα να μου πει τι έχει, εκείνος μου απαντούσε: "Σκοτούρες της δουλειάς μη βαραίνεις το κεφαλάκι σου μ' αυτές".»¹⁰

Ο «εγκλωβισμός» του ιδεολόγου Δημήτρη Μπάτση στα «γρανάζια» του Ζαχαριάδη επισημαίνεται και στις αναφορές των συναντήσεων της γυναίκας του με τον υπουργό Εσωτερικών Κωνσταντίνο Ρέντη. Ο υπουργός αιτιολόγησε τη σύλληψη του άντρα της λέγοντας ότι είχε μπλέξει με μια μεγάλη σπείρα προδοτών

οι οποίοι τον χρησιμοποίησαν και τον εξέθεσαν, για να εισπράξει αμέσως την κατηγορηματική απάντηση της Λίλιαν: «Δεν το πιστεύω, ο άνδρας μου δεν μπορεί να προδώσει. Αγαπάει την πατρίδα του πάρα πολύ». Ωστόσο, μετά την εκτέλεση η επιστολή που έστειλε η Λίλιαν Μπάτση στην εφημερίδα *Προοδευτική Αλλαγή* ξεκαθαρίζει τι ακριβώς εννοούσε ο υπουργός Εσωτερικών με τα παραπάνω λόγια. Η επιστολή άρχιζε ως εξής:

«Κύριε Διευθυντά. Νομίζω ότι η κοινή γνώμη πρέπει να πληροφορηθεί κατά ποίον τρόπο ο σύζυγός μου έφτασεν εις το απόσπασμα, εξαπατηθείς από όλους. Μετά την σύλληψίν του και πολύ προ της ανακαλύψεως των ασυρμάτων, συνήντησα τον κ. Ρέντην. Μου είπεν ότι οι κομμουνιστές πήραν στον λαιμό τους τον άντρα μου, τον επρόδωσαν και τον εξηπάτησαν. Μερικές ημέρες αργότερον ανεκαλύφθησαν οι ασύρματοι. Είδον ξανά τον κ. Ρέντην, ο οποίος

ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 1952

- 15 Αρχίζει η δεύτερη δίκη του Νίκου Μπελογιάννη στο Διαρκές Στρατοδικείο Αθηνών στην οποία κατηγορούμενος είναι και ο Μπάτσης ως εμπλεκόμενος με τους ασυρμάτους για κατασκοπεία, σύμφωνα με τον ΑΝ 375/1936 της δικτατορίας του Μεταξά που οδηγεί στο εκτελεστικό απόσπασμα.

ΜΑΡΤΙΟΣ 1952

- 1 Το Διαρκές Στρατοδικείο Αθηνών αποφασίζει τη θανατική καταδίκη τεσσάρων από τους οκτώ κατηγορούμενους για κατασκοπεία, οι οποίοι είναι: Νίκος Μπελογιάννης, Δημήτρης Μπάτσης, Νίκος Καλούμενος και Ηλίας Αργυριάδης
- 16 Στην εφημερίδα *Προοδευτική Αλλαγή* δημοσιεύεται επιστολή του Νίκου Πλουμπίδη, με το δακτυλικό του αποτύπωμα για να μην αμφισβητηθεί η γνησιότητά της, στην οποία αναλάμβανε την ευθύνη των ασυρμάτων και πρότεινε να παραδοθεί με αντάλλαγμα να μην εκτελεστεί ο Μπελογιάννης, αλλά ο Ζαχαριάδης την καταγγέλλει με δήλωσή του ως προϊόν της Ασφάλειας.
- 30 Στις 4.12 π.μ. ξημερώνοντας Κυριακή, εκτελέστηκαν διά τουφεκισμού, αιφνιδιαστικά υπό το φως των προβολέων στο στρατόπεδο του Γουδή πίσω από το νοσοκομείο «Σωτηρία» ως κατάσκοποι οι τέσσερις καταδικασθέντες σε θάνατο Νίκος Μπελογιάννης, Δημήτρης Μπάτσης, Νίκος Καλούμενος και Ηλίας Αργυριάδης.

μου είπεν ότι εις τα σήματα αναφέρεται ονομαστικώς ο σύζυγός μου, ενώ οι άλλοι αναφέροντο με αριθμούς και είναι φανερόν ότι οι κομμουνισταί επεδίωκον να τον εξοντώσουν. Εάν δε ο σύζυγός μου κατέθετε όσα εγνώριζε, εκείνος μου έδιδε την ρητήν υπόσχεσιν ότι θα τον έσωζε, δεδομένου ότι ο άνδρας μου ήταν ένας παρασυρθείς ιδεολόγος».

Ένας επιπλέον λόγος που θα μπορούσε να ωθήσει τον Ζαχαριάδη να αφήσει ακάλυπτο τον Δημήτρη Μπάτση και κατά συνέπεια να αναφέρει ανοιχτά το όνομά του στα σήματα του ασυρμάτου της Καλλιθέας, ήταν η φιλία του αδικοχαμένου διανοούμενου με τον Νίκο Πλουμπίδη, τον οποίο ο «μικρός Στάλιν» μισούσε θανάσιμα. Για την ιστορία πρέπει να σημειώσουμε ότι σε κάποια σήματα αναφέρονται και άλλα ονόματα ολογράφως εκτός από το όνομα του Δημήτρη Μπάτση, ακόμη και το όνομα του Νίκου

Ο Νίκος Πλουμπίδης, με τον γιο του, στο δικαστήριο.

Πλουμπίδη αλλά και του Μπελογιάννη, παρόλο που είχαν κωδικούς αριθμούς. Όμως η συχνότητά τους δεν είναι σημαντική και δεν χρειάζονταν τα σήματα για να αποκαλυφθούν, καθώς ήταν γνωστοί στην ασφάλεια κομμουνιστές στελέχη του ΚΚΕ, οι οποίοι, σύμφωνα με τη μέθοδο του Ζαχαριάδη, ίσως αναφέρονταν σποραδικά για να δοθούν παραπλανητικές πληροφορίες στις αρχές σχετικά τη δράση τους. Όμως, παρ' όλα αυτά, η όποια σχέση με τους ασύρματους αποτελούσε αποδεικτικό στοιχείο που τους ενέπλεκε με την κατηγορία της κατασκοπείας και της εσχάτης προδοσίας η οποία οδηγούσε στο εκτελεστικό απόσπασμα.

Γι' αυτό στην περίπτωση του Μπάτση, ενός ανένταχτου μαρξιστή διανοούμενου που δεν ήταν ενεργό μέλος του ΚΚΕ, η αναφορά του ονόματός του στα σήματα του ασύρματου ήταν καθοριστική ως επιβεβαίωση και τεκμήριο συμμετοχής στην «ερυθρά συνωμοσία». Ήταν καθοριστική διότι τον ενέπλεκε σε δραστηριότητες που ζητούσε ο παράνομος ηγέτης του ΚΚΕ κι έτσι του αφαιρούσε τη δυνατότητα να ισχυριστεί ότι τα χρήματα που λάμβανε από το εξωτερικό ήταν π.χ. αποκλειστικά για τις ανάγκες της έκδοσης του περιοδικού *Ανταίος* και άλλες εκδοτικές δραστηριότητες.

Σε τελική ανάλυση, τα αποκαλυπτικά σήματα του «φλύαρου ασυρμάτου» του Νίκου Ζαχαριάδη εναντίον του Μπάτση δεν ήταν δυνατόν να μεταδίδονται από λάθος ούτε να χαρακτηριστούν αστοχίες και άτυχες στιγμές. Κάτι τέτοιο αποκλείεται από τη συχνότητα και την επανάληψή τους, ενώ και ο χρόνος της μετάδοσής τους δεν είναι «αθώος» καθώς συμπίπτει με την αίτηση του Μπάτση να απαλλαγεί από την υποχρέωση παραλαβής και διανομής χρημάτων στους παράνομους μηχανισμούς του ΚΚΕ.

Αντίθετα, θα λέγαμε ότι αποδεικνύουν πως ο Ζαχαριάδης ήταν έτοιμος και αποφασισμένος να εξουδετερώσει –μέχρι εξοντώσεως– όλους όσοι συνεργάζονταν μαζί του αλλά αποφάσιζαν να μη συνεχίσουν να υπηρετούν το κόμμα μέσω των «αλάθητων» προσωπικών του εντολών. Αν πράγματι μεταχειρίστηκε τον Δημήτρη Μπάτση, ένα φωτεινό πνεύμα που αγωνιζόταν για την ακηδεμόνευτη ανασυγκρότηση της πατρίδας του, σαν ένα αναλώσιμο πιόνι της ιδεοληπτικής του σκακιέρας, τότε διέπραξε ένα ασυγχώρητο έγκλημα. Γιατί ο Μπάτσης, έστω κι αν αναγκάστηκε να δείξει «μεταμέλεια» στη δίκη προς χάριν της γυναίκας του, ήταν ένας γενναίος αριστερός διανοούμενος που τόλμησε να δημοσιεύσει το μνημειώδες έργο του *Η βαρειά βιομηχανία στην Ελλάδα* το 1947, καταμεσίς του εμφυλίου πολέμου, ενώ, αν δεν οδηγούνταν στο εκτελεστικό απόσπασμα, θα παρέμενε πάντοτε με την αρθρογραφία του αιχμή του δόρατος της προοδευτικής παράταξης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=6478745>, η κόρη του Καλούμενου μιλάει για τον Βαβούδη.
- 2 *Έτσι αγαπάμε εμείς την Ελλάδα*, εκδ. Τόπος, β' έκδοση 2016, επιμ. Σπύρος Σακελλαρόπουλος, έρευνα Γρηγόρης Σακελλαρόπουλος, σ. 241.
- 3 Στο ίδιο, σ. 243.
- 4 Στο ίδιο, σ. 258.
- 5 Για την καταγραφή και αξιολόγηση των «φλύαρων σημάτων» συσχετίσαμε ως πηγές δύο βιβλία στα οποία έχουν δημοσιευτεί. Το βιβλίο του δημοσιογράφου-συγγραφέα Σόλωνα Γρηγοριάδη *Τα φοβερά ντοκουμέντα - Μετά τον εμφύλιο*, Το ΒΗΜΑ-Βιβλιοθήκη, εκδ. Φυτράκη, και το βιβλίο *Έτσι αγαπάμε εμείς την Ελλάδα - Πλήρη πρακτικά και ιστορικό των δικών*

Στιγμιότυπο από τη δίκη. Από αριστερά: Στέργιος Γραμμένος, Νίκος Μπελογιάννης, Νίκος Καλούμενος και Δημήτρης Μπάτσης.

Μπελογιάννη, Τα σήματα Βαβούδη, των Σπύρου Σακελλαρόπουλου (καθηγητή του Παντείου) και Γρηγόρη Σακελλαρόπουλου. Τα σήματα που παρουσιάζονται χωρίς διαφορές και στα δύο βιβλία είναι οκτώ και καλύπτουν το διάστημα 24 Απρ. 1951 έως 10 Οκτ. 1951. Κάποια σήματα –πέραν των οκτώ ίδιων– στη δημοσίευση του Σόλωνα Γρηγοριάδη φαίνεται ότι έχουν υποστεί «δημοσιογραφικές παρεμβάσεις» πιθανόν προς διευκόλυνση του αναγνωστικού κοινού των εφημερίδων, οι οποίες μπορεί να μην διαστρέφουν τα γεγονότα, αλλά δεν τα παρουσιάζουν αυτούσια όπως αναφέρονται στις πηγές. Έτσι εξηγείται ότι ο καθηγητής λαμβάνοντας υπόψη και τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ) αναφέρει τον Μπάτση ως ΜΠ σε σήμα της 14ης Σεπτεμβρίου 1950, ενώ στον Γρηγοριάδη ανα-

φέρεται ολογράφως το επώνυμό του «*με τον δρόμο του Μπάτση...*», αλλά και η ημερομηνία είναι 16 Σεπτεμβρίου 1950.

- 6 *Έτσι αγαπάμε εμείς την Ελλάδα*, σ. 479.
- 7 *Τα Φοβερά Ντοκουμέντα*. «Μετά τον εμφύλιο - Η άνοδος του Παπάγου στην εξουσία», Σόλων Ν. Γρηγοριάδης, αναπαραγωγή από το ΒΗΜΑ του έργου *Μετά τον εμφύλιο* των εκδόσεων Φυτράκη, σ. 213.
- 8 *Έτσι αγαπάμε εμείς την Ελλάδα*, σ. 490.
- 9 Ο Μπάτσης είχε παντρευτεί σε πρώτο γάμο τη Λίνα Αιλιανού, κόρη του υπουργού Μιχαήλ Αιλιανού, με την οποία είχε μία κόρη, την Ελένη. Με τη Λίλιαν Καλαμάρο παντρεύτηκε στις 8 Οκτωβρίου 1951, δεκαπέντε ημέρες πριν από τη σύλληψή του.
- 10 Λίλιαν Καλαμάρο, *Βαρύτατο τίμημα 1941-1952. Η ζωή μου και ο Δημήτρης Μπάτσης*, εκδ. Δωδώνη, 1981, σ. 139-141.

Ο Δημήτρης Ταταρούνης είναι δημοσιογράφος.

1 Η νέα ηγεσία της Πολωνίας υπό τον Έντβαρντ Γκιέρεκ ανακοινώνει αυξήσεις μισθών των εργατών, σε μια προσπάθεια να καταστείλει τις ταραχές που είχαν εκδηλωθεί τον προηγούμενο μήνα στο Γκτανσκ, τη Γκντύνια, το Στεττίνο και άλλες περιοχές της χώρας. Τα μέτρα όμως αποδεικνύονται ατελέσφορα και σε λίγες ημέρες οι εργάτες του Γκτανσκ αρχίζουν νέα απεργία με οικονομικά και πολιτικά αιτήματα, προκαλώντας στις 23 Ιανουαρίου την παραίτηση του υπουργού Εσωτερικών.

2 Συνωστισμός Σκωτσέζων φιλάθλων σε μια σκάλα του γηπέδου Άιμπροξ Παρκ της Γλασκώβης προκαλεί τον θάνατο από ασφυξία 66 φιλάθλων και τον σοβαρό τραυματισμό άλλων 100. Το ατύχημα συνέβη κατά τη διάρκεια του τοπικού ποδοσφαιρικού ντέρμπυ μεταξύ της γηπεδούχου Ρέιντζερς και της φιλοξενούμενης Σέλτικ.

3 Στην Ιερουσαλήμ ανακοινώνεται η ανακάλυψη του σκελετού ενός άνδρα που είχε σταυρωθεί πριν από σχεδόν 2.000 χρόνια, αλλά η φήμη ότι ίσως να πρόκειται για τον Ιησού Χριστό διαψεύδεται από έναν από τους αρχαιολόγους που τον εντόπισαν.

5 Μετά την Κούβα, η Χιλή γίνεται η δεύτερη λατινοαμερικάνικη χώρα που συνάπτει διπλωματικές σχέσεις με τη Λαϊκή Κίνα.

8 Στο Μοντεβιδέο ακροαριστεροί αντάρτες Τουπαμάρος απαγάγουν τον Τζέφρυ Τζάκσον, πρεσβευτή της Μεγάλης Βρετανίας, απαιτώντας την αποφυλάκιση κρατούμενων συντρόφων τους για να τον απελευθερώσουν. Ο Τζάκσον παρέμεινε σε ομηρία μέχρι τον Σεπτέμβριο.

9 Μετά την απαγωγή του Βρετανού πρεσβευτή, ο πρόεδρος της Ουρουγουάης Πατσέκο Αρέκο ζητά από το κοινοβούλιο της χώρας του την παραχώρηση έκτακτων εξουσιών επί 90 ημέρες, αίτημα το οποίο γίνεται δεκτό την επομένη.

10 Πεθαίνει σε ηλικία 87 ετών, στο ξενοδοχείο Ριτζ, στο Παρίσι, όπου διέμενε

επί τριάντα χρόνια, η διάσημη σχεδιάστρια μόδας **Κοκό Σανέλ**. Η Σανέλ, που έγινε διάσημη καθιερώνοντας τα φορέματα ταγέρ και γνωστές μάρκες αρωμάτων, θάφτηκε στη Λωζάννη.

11 Στην Τουρκία ξεσπά κύμα ακροαριστερής βίας που διαρκεί έως τις 20 Ιανουαρίου. Στο διάστημα αυτό πραγματοποιούνται ένοπλες ληστείες τραπεζών και βομβιστικές ενέργειες εναντίον γραφείων πανεπιστημιακών αρχών, πολυεθνικών εταιρειών και μετριοπαθών συνδικαλιστικών οργανώσεων. Οι δράστες πιθανολογείται ότι προέρχονται από την Ένωση Επαστατικής Νεολαίας.

| Στη Βολιβία εκδηλώνεται αποτυχημένο ακροδεξιό πραξικόπημα εναντίον του αριστερού προέδρου Τόρες. Χιλιάδες εργάτες αντιδρούν διαδηλώνοντας με αίτημα εκτέλεση των στασιαστών.

12 Πεθαίνει στο Φουνσάλ της Μαδέρας, σε ηλικία 85 ετών, ο Βρετανός ναύαρχος **Τζων Τόβεϋ**. Ως υποδιοικητής του βρετανικού στόλου της Μεσογείου (με τον βαθμό του αντιναυάρχου), ο Τόβεϋ αντιμετώπισε με επιτυχία το 1940 τον ιταλικό στόλο, ενώ στα τέλη του ίδιου έτους, ως διοικητής του Μητροπολιτικού Στόλου, διηύθυνε με επιτυχία την επιχείρηση καταβύθισης του γερμανικού θωρηκτού «Μπίσμαρκ». Το 1944 είχε την ευθύνη της οργάνωσης της επιμελητείας ενόψει της απόβασης στη Νορμανδία. Για τις επιτυχίες του αυτές τιμήθηκε το 1946 με τον τίτλο του βαρόνου.

14 Οι 1.500 εργαζόμενοι στο εργοστάσιο της Fiat στην πόλη Κόρντομπα της Αργεντινής προβαίνουν σε κατάληψη του μετά την απόλυση επτά συνδικαλιστών. Παράλληλα κρατούν ως ομήρους 300 επιστάτες και απειλούν να ανατινάξουν τις εγκαταστάσεις.

15 Οι πρόεδροι της Αιγύπτου, Ανουάρ Σαντάτ, και της Σοβιετικής Ένωσης, Νικολάι Ποντγκόρνυ, εγκαινιάζουν το εντυπωσιακό φράγμα του Ασουάν, στην Άνω Αίγυπτο.

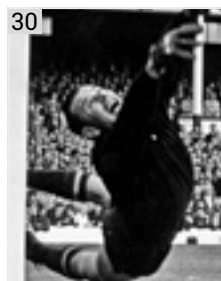
| Δύο αμερικανικές αεροπορικές εταιρείες προτείνουν εγγράφως στο Υπουργείο Συντονισμού την κατάργηση του αεροδρομίου του Ελληνικού και τη δημιουργία νέου στα Σπάτα, λόγω του αυξανόμενου φόρτου της εναέριας κυκλοφορίας.

19 Στην Τεχεράνη αρχίζουν συνομιλίες μεταξύ του ΟΠΕΚ και εκπροσώπων 23 Δυτικών πετρελαϊκών εταιρειών για τη διαμόρφωση των τιμών του πετρελαίου. Στις 14 Φεβρουαρίου 6 χώρες του Περσικού Κόλπου υπογράφουν τη σχετική συμφωνία.

22 Το Εθνικό Συμβούλιο Ασφαλείας της Τουρκίας (που ελέγχεται από την ηγεσία των Ενόπλων Δυνάμεων) ζητά από τον πρωθυπουργό Ντεμιρέλ «*νέα νομοθετικά μέτρα για την αντιμετώπιση των εξτρεμιστικών δραστηριοτήτων που απειλούν το δημοκρατικό καθεστώς, την εθνική ακεραιότητα και τη δημόσια ασφάλεια*».

24 Εισβολή αστυνομικών δυνάμεων στο Πανεπιστήμιο της Άγκυρας αντιμετωπίζεται σθεναρά από τους φοιτητές, με αποτέλεσμα βιαιότητες συγκρούσεις.

25 Πεθαίνει σε ηλικία 57 ετών (από αδιευκρίνιστα αίτια) στην Πόλη του Μεξικού ο πρώην πρόεδρος της Γουατεμάλας **Γιάκομπο Αρμπενς**. Τη δεκαετία του 1950 είχε προβεί σε αναδασμό της γης υπέρ των ακτημόνων αγροτών. Το γεγονός αυτό είχε θίξει τα μονοπωλιακά συμφέροντα της αμερικανικής εταιρείας United Fruit στη χώρα, με αποτέλεσμα τη διενέργεια πραξι-

κοπήματος από τη CIA για την ανατροπή του, που επιτεύχθηκε στις 27 Ιουνίου 1954.

| Στην Ουγκάντα ο διεφθαρμένος και σκληρός πρωθυπουργός Μίλτον Ομπότε ανατρέπεται μετά από στρατιωτικό πραξικόπημα από τον αρχηγό των Ενόπλων Δυνάμεων Ίντι Αμίν. Στις 5 Φεβρουαρίου ο Αμίν καταλύει τις πολιτικές ελευθερίες, ενώ παράλληλα στρέφεται εναντίον των γειτονικών χωρών Σουδάν και Τανζανίας, κατηγορώντας τις για επεκτατικές βλέψεις εναντίον της Ουγκάντας.

| Πεθαίνει στη Δυτική Γερμανία, σε ηλικία 85 ετών, ο Γερμανός στρατηγός των Τεθωρακισμένων Χέρμαν Χοτ, ο οποίος είχε διακριθεί κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στις μάχες του Στάλινγκραντ και του Κουρσκ. Το 1948 καταδικάστηκε σε δεκαπενταετή φυλάκιση για εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας αλλά το 1954 αποφυλακίστηκε υπό όρους και το 1957 οριστικά.

28 Τα έργα του Αμερικανού θεατρικού συγγραφέα Άρθουρ Μίλλερ απαγορεύονται στη Σοβιετική Ένωση εξαιτίας της υποστήριξής του προς τον αντιφρονούντα Σοβιετικό συνάδελφό του Αλεξάντερ Σολζενίτσιν.

30 Ο διάσημος Ρώσος τερματοφύλακας **Λεβ Γιασίν** αποσύρεται από την ενεργό δράση σε ηλικία 41 ετών, μετά από 78 συμμετοχές στην εθνική ομάδα της ΕΣΣΔ.

31 Εκτοξεύεται το αμερικανικό διαστημόπλοιο «Απόλλων 14» με προορισμό τη Σελήνη και πλήρωμα τους αστροναύτες Σέπαρντ, Ρούζα και Μίτσελ.

Η παλιότερη ταφή διδύμων στον κόσμο

Ο κοινός τάφος αρσενικών διδύμων βρεφών, που ανακαλύφθηκε στην πόλη Κρεμς της Αυστρίας, είναι πιθανότατα η παλιότερη παρόμοια ταφή που γνωρίζουμε έως τώρα, υποστηρίζει νέα μελέτη η οποία δημοσιεύτηκε πρόσφατα στην επιστημονική επετηρίδα *Communications Biology*. Μολονότι το εύρημα είναι γνωστό ήδη από το 2005, όταν και ανακαλύφθηκε, ενώ από το 2013 ακριβές αντίγραφο του εκτίθεται στο Μουσείο Φυσικής Ιστορίας της Βιέννης, μόλις πρόσφατα οι επιστήμονες κατάφεραν να το χρονολογήσουν με ακρίβεια: η ταφή έχει ηλικία 31.000 ετών, δηλαδή έγινε κατά την Παλαιολιθική Περίοδο, αποτελώντας ταυτόχρονα και την αρχαιότερη απτή απόδειξη διδύμης γέννησης. Επιπλέον, σε απόσταση 1,5 μ. εντοπίστηκε και τρίτο αρσενικό βρέφος, ηλικίας 3 μηνών, που διαπιστώθηκε ότι ήταν ξάδελφος των άλλων δύο.

Χρησιμοποιώντας για πρώτη φορά αρχαίο DNA, οι επιστήμονες εξακρίβωσαν ότι τα δύο βρέφη δεν ήταν μόνο δίδυμα, αλλά και μονοζυγωτικά. Το ένα από αυτά πέθανε αμέσως μετά τη γέννησή του, ενώ το δεύτερο μετά από περίπου 50 ημέρες.

Ακόμα, οι ερευνητές διαπίστωσαν ότι μετά τον ενταφιασμό του πρώτου παιδιού, ο τάφος διανοίχτηκε ξανά ώστε να υποδεχτεί και το αδελφάκι του. Το εύρημα αυτό επιβεβαιώνει την πολιτιστική-ιστορική πρακτική του ανοίγματος ενός τάφου με σκοπό τον ενταφιασμό και άλλης σορού, η οποία δεν είχε τεκμηριωθεί ποτέ πριν σε παλαιολιθική ταφή.

Ο πλούσιος και ο δούλος: Νέα συγκλονιστική ανακάλυψη στην Πομπηία

Τα γυψοποιημένα λείψανα δύο ανδρών εντοπίστηκαν σε υπόγειο θάλαμο έπαυλης στο προάστιο Τσίβιτα Τζουλιάνα, περίπου 700 μέτρα από τα τείχη της Πομπηίας, όπου βρίσκονται σε εξέλιξη ανασκαφικές εργασίες. Οι δύο άνδρες ήταν θύματα του δεύτερου πυροκλαστικού κύματος από την έκρηξη του Βεζούβιου, που κατέστρεψε την πόλη στις 24 Αυγούστου 79 μ.Χ. Ο ένας, ηλικίας μεταξύ 30 και 40 ετών, ανήκε πιθανότατα στην «υψηλή κοινωνία», αφού κάτω από τον λαιμό του ανιχνεύθηκαν ενδείξεις πουκαμίσου και μάλλινου μανδύα. Ο δεύτερος, με ηλικία από 18 έως 23 ετών, ήταν ντυμένος με κοντό χιτώνα, ενώ ο σκελετός του είχε αρκετούς σπασμένους σπονδύλους, γεγονός που υποδεικνύει ότι πιθανότατα ήταν δούλος και έκανε αναγκαστικά βαριές δουλειές. Σύμφωνα με τον καθηγητή κλασικής αρχαιολογίας και διευθυντή του αρχαιολογικού χώρου της Πομπηίας Μάσσιμο Οζάνα (Massimo Osana), οι δύο αυτοί άντρες «πιθανότατα αναζητούσαν καταφύγιο, όταν παρασύρθηκαν από το πυροκλαστικό κύμα. Ο θάνατός τους προκλήθηκε από θερμικό σοκ, όπως δείχνουν τα σφιγμένα πόδια και χέρια τους».

Σημειώνεται ότι, παλιότερα, στην ίδια έπαυλη είχε εντοπιστεί επιγραφή που δείχνει πως αυτή ίσως ανήκε στην πλούσια οικογένεια της πόλης, *Mummius*, ενώ στους στάβλους της η αρχαιολογική σκαπάνη είχε φέρει στο φως απομεινάρια καθαρόαιμου αλόγου που έφερε χάλκινη σέλα.

Η μεγαλύτερη αυτοκρατορία της Ιστορίας

Ποια ήταν η μεγαλύτερη αυτοκρατορία στην Ιστορία; Σύμφωνα με το Βιβλίο Γκίνες, που θέτει ως κριτήριο τον πληθυσμό, ήταν η Περσική (Αχαιμενιδική) το 480 π.Χ. Όμως, με αυτό δεν συμφωνούν όλοι οι ιστορικοί. Για παράδειγμα, όταν η Περσική Αυτοκρατορία βρισκόταν στο απόγειό της, σε αυτήν ζούσε το 44% του τότε παγκόσμιου πληθυσμού (περίπου 112 εκατ.), ενώ οι Βρετανοί κυριάρχησαν μόλις στο 25% του παγκόσμιου πληθυσμού, που όμως τότε έφτανε στα 1,6 δισ. ανθρώπους. Η ίδια επισφάλεια υπάρχει και σε άλλα κριτήρια: μεγαλύτερο έδαφος, στράτευμα ή ΑΕΠ.

Κατά τον αιγυπτιολόγο και διευθυντή του Μουσείου Ιστορίας του Πανεπιστημίου Macquarie στο Σύδνεϋ (Αυστραλία) Μάρτιν Μπομμάς (Martin Bommas), το ορθότερο κριτήριο είναι αυτό της διάρκειας. «*Νομίζω ότι για να καταταγεί μία χώρα στις αυτοκρατορίες, πρέπει να υπάρχει μια περίοδος ειρήνης που θα φέρει ευημερία και θα αξιοποιηθεί προς όφελος του αυτοκρατορικού "κέντρου"*» ανέφερε χαρακτηριστικά ο Μπομμάς στο *Live Science*. Από αυτή την άποψη, το Γ' Ράιχ επεκτάθηκε σχεδόν σε όλη την Ευρώπη, αλλά διήρκεσε μόλις έξι χρόνια και σε συνθήκες πολέμου. Η Αυτοκρατορία των Μογγόλων διήρκεσε μόλις 88 χρόνια, η Βρετανική περίπου τέσσερις αιώνες και η Οθωμανική έξι αιώνες. Έτσι, ο Μπομμάς θεωρεί πως, με βάση το κριτήριο της μακροβιότητας, η μεγαλύτερη αυτοκρατορία στην ανθρώπινη Ιστορία ήταν η Ρωμαϊκή.

Όχι αλκοόλ και καβγάδες: Κανόνες συμπεριφοράς στη μεσαιωνική Ιαπωνία

Κατάλογος κανόνων συμπεριφοράς των μελών της φυλής Χοσοκάουα, κατά την κατασκευή του κάστρου Σούνπου στην Σιζουόκα της Ιαπωνίας το 1608, εντοπίστηκε πριν από μερικές εβδομάδες από ερευνητές

του πανεπιστημίου της ιαπωνικής πόλης Κουαμότο. Πρόκειται για σπάνιο εύρημα, καθώς έως σήμερα έχουν βρεθεί μόνον άλλα δύο παρόμοια έγγραφα, συντεταγμένα από άρχοντες άλλων φυλών.

Στον κατάλογο αυτόν, που αποτελείται από 13 άρθρα, περιλαμβάνονται συγκεκριμένες οδηγίες και αυστηρές απαγορεύσεις για την αποφυγή προστριβών ή και διαφυλετικής διαμάχης. Συγκεκριμένα, μεταξύ άλλων, δίνεται εντολή σε όλα τα μέλη της φυλής Χοσοκάουα να εκτελούν απαρέγκλιτα τις οδηγίες του επιβλέποντα, ενώ επί ποινή θανάτου απαγορεύεται κάθε είδους

διαμάχη μεταξύ των μελών της ή με μέλη άλλων φυλών. Επίσης απαγορεύεται η χρήση αλκοόλ (σάκε), η πάλη σούμο και το μπάνιο στις εγκαταστάσεις άλλης φυλής και προβλέπεται πως κατά τη μετακίνησή τους στη γειτονική πόλη θα έπρεπε να δηλώνουν στον τοπικό δικαστή τη φύση της εργασίας τους και να λαμβάνουν σχετική άδεια.

Σκοπός των κανόνων αυτών ήταν η διατήρηση του καλού κλίματος μεταξύ των φεουδαρχών της χώρας στη διάρκεια του έργου και για τον λόγο αυτό το έγγραφο παρέχει μια ανάγλυφη εικόνα της κοινωνίας των σαμουράι, κατά τη μετάβασή της από την περίοδο των πολέμων σε εκείνη της ειρήνης και της ευημερίας.

Στέφανος Καβαλλιεράκης

1814-1821: Η προετοιμασία μιας επανάστασης

Εκδόσεις Μεταίχμιο, 2020, ΣΕΛ.: 166, ΤΙΜΗ: 12,20 €

Η Ελληνική Επανάσταση του 1821 είναι ένα ιστορικό γεγονός βαθειά ελληνικό, αλλά παράλληλα και ουσιαστικά ευρωπαϊκό. Εντάσσεται χρονικά στις επαναστάσεις του 1820 που έλαβαν χώρα στην Ευρώπη εκείνη την περίοδο, έχοντας όμως όλες αποτυχημένη έκβαση. Συνομιλεί ιδεολογικά με ανανεωτικά και ριζοσπαστικά ιδεολογικά ρεύματα της Ευρώπης του 19ου αι., με τα οποία όμως δεν συμπορεύεται. Τη στιγμή που ο άνεμος του Διαφωτισμού στην Ευρώπη μοιάζει να εξασθενεί, ακολουθώντας την ίδια αποτυχημένη μοίρα με τα επαναστατικά κινήματα της εποχής, η Ελληνική Επανάσταση του 1821 όχι μόνο οδηγείται σε μια πετυχημένη έκβαση, αλλά προτάσσει και πρωτοποριακά διακυβεύματα, όπως την εθνική ενοποίηση, την ενδυνάμωση της εθνικής συνείδησης και το κτίσιμο μιας ισχυρής ταυτότητας.

Δυο αιώνες μετά, η ιστορική μελέτη έχει να επιλύσει πολλά ιστορικά ζητήματα ακόμα, ενώ εκκρεμεί η ένταξή της στα κυρίαρχα σχήματα της ευρωπαϊκής Ιστορίας, ίσως γιατί διατηρεί έως και σήμερα την ιδιοτυπία της, που έχει να κάνει ακριβώς με τις διαφορετικές οπτικές και τα βλέμματα που μπορεί να συγκεντρώνει πάνω της, καθώς συνιστά ένα νεωτερικό γεγονός για την ίδια την Ευρώπη σ' ένα φαινομενικό ασφυκτικό παραδοσιακό πλαίσιο· πάντοτε σε σχέση με μια κοινωνία που επαναστατεί αλλάζοντας σε ορισμένα σημεία την ίδια την ιδιοσυστασία της, αλλά και τον τρόπο συγκρότησης της, κάνοντας μια μεγάλη μετάβαση από το θρησκευτικό στο εθνικό και από την υποδουλωμένη κοινότητα στο ανεξάρτητο έθνος-κράτος.

Τα πρώτα βήματα του επαναστατικού βίου των Ελλήνων δεν ήταν εύκολα. Τα κρατικά έσοδα ήταν σχεδόν μηδαμινά, οι ανάγκες της συνέχισης του Αγώνα τεράστιες, οι υποδομές σχεδόν ανύπαρκτες.

Ακόμα και τα χρήματα των εθνικών δανείων ξοδεύονταν κατά το μεγαλύτερο μέρος τους πριν φτάσουν σε ελληνικό έδαφος, αφού δεκάδες επιτήδευοι Έλληνες και αλλοδαποί, караδοκούσαν σαν αρπακτικά για να αρπάξουν, λειτουργώντας ως μεσάζοντες, εγγυητές ή προστάτες.

Κουλτούρα διοίκησης δεν υπήρχε, ενώ οι περισσότεροι αδυνατούσαν να σκεφτούν συνολικά, να δουν πέρα από τον ορίζοντά τους, το χωριό ή την επαρχία τους.

Ο γεωγραφικός κατακερματισμός, απόρροια μιας μακραίωνης κληρονομιάς που είχε αναδείξει ένα κόσμο οργανωμένο σε πελατειακά δίκτυα και συγγενολογία, υπονόμει εξαρχής τις φιλότιμες προσπάθειες όσων οραματίζονταν μια σφικτή, συγκεντρωτική εξουσία με διευρυμένες αρμοδιότητες.

Ο Στέφανος Καβαλλιεράκης, σε γλώσσα λιτή και κατανοητή, ώστε να υπάρχει μεγαλύτερη προσληπτικότητα από το ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, καταθέτει ένα πολύ ενδιαφέρον βιβλίο που διερευνά ένα γοητευτικό μυστήριο, αλλά και μια συναρπαστική ιστορική διαδρομή, τη συνάντηση προσώπων, γεγονότων, συγκυριών, στην πορεία της προετοιμασίας για το ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, η οποία έμοιαζε άκαιρη και εκτός διεθνούς πλαισίου.

Πού εκάθηκε ο Σοφός;

Οι θείοι άνδρες και η θρησκευτική πολεμική στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες

Λουκιανός: *Το τέλος του Πελεγρίνου* &

Ευσέβιος Καισαρείας: *Απάντηση στον Σωσιανό Ιεροκλή*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ – ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ: Βάιος Λιαπής

Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, ΣΕΛ.: 144, ΤΙΜΗ: 10 €

Στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες και μέχρι τον 5ο αιώνα περίπου οι ανατολικές περιοχές της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας γίνονται μάρτυρες ενός φαινομένου που δεν επαναλήφθηκε ποτέ σε παρόμοια έκταση και ένταση. Πρόκειται για τους θείους άνδρες, ανθρώπους

οπλισμένους με φιλοσοφική παιδεία, αλλά και προικισμένους, χάρη στη προνομιακή σχέση τους με το Θείο, με υπερανθρώπινα χαρίσματα και με δυνάμεις προφητικές και θαυματουργές. Το φαινόμενο των θείων ανδρών προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις, που καλύπτουν ολόκληρο το φάσμα από τον ενθουσιώδη θαυμασμό έως την οργίλη και περιφρονητική απόρριψη.

Τα κείμενα που έχουν επιλεγεί στον τόμο αυτόν περιγράφουν και σχολιάζουν τους *θείους άνδρες* από δύο αντίθετα άκρα του θρησκευτικού φάσματος: το πρώτο είναι γραμμένο από εθνικό συγγραφέα με έντονα αντιχριστιανικές απόψεις, ενώ το δεύτερο από χριστιανό απολογητή που θριαμβολογεί για την πρόσφατη κατίσχυση της νέας θρησκείας.

Ο εθνικός συγγραφέας είναι ο Λουκιανός (125-180 μ. Χ.), ο οποίος στο σατιρικό του κείμενο *το τέλος του Πελεγρίνου*, εξαπολύει δηλητηριώδη βέλη στον (αρχικά χριστιανό και μετέπειτα κυνικό φιλόσοφο) Πελεγρίνο. Ο Λουκιανός επιχειρεί μια χλευαστική αποκαθήλωση του κυνικού φιλόσοφου Πελεγρίνου (100-165 μ. Χ.), εκθέτοντάς τον ως αξιοκαταφρόνητο υποκείμενο, που δεν δίστασε να μετέλθει κάθε είδους άπαικτη προκειμένου να κερδίσει φήμη και που υποβίβασε τον φιλοσοφικό βίο σε φτηνή θεατρική παράσταση.

Ο χριστιανός απολογητής είναι ο Ευσέβιος (περ. 260-339), επίσκοπος της παλαιστινιακής Καισαρείας, από το 313 περίπου έως τον θάνατό του. Ο Ευσέβιος επιχειρεί να αντικρούσει τα επιχειρήματα ενός χαμένου σήμερα έργου, του οποίου ο συγγραφέας, ο υψηλόβαθμος Ρωμαίος αξιωματικός Σωσιανός Ιεροκλής, διώκτης των χριστιανών, επιχειρούσε να συγκρίνει τον Ιησού Χριστό με τον θείο άνδρα Απολλώνιο τον Τυανέα. Κατέλαβε υψηλές θέσεις στον κρατικό μηχανισμό. Κατά την θητεία του ως vicarius, δημοσίευσε την πραγματεία του που πιθανώς έφερε τον τίτλο *Προς Χριστιανούς φιλαλήθης λόγος*, όπου επιχειρούσε, μεταξύ άλλων, να συγκρίνει τον Χριστό με τον Απολλώνιο τον Τυανέα, επισήμαινε τις αντιφάσεις της Βίβλου και στηλίτευε την αντίληψη των χριστιανών για την θεότητα του Ιησού.

Το βιβλίο ανήκει στη νέα σειρά των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης, με την οποία καλούνται οι αναγνώστες, σε έναν νέο διάλογο με την αρχαιότητα. Εμφανίζουν τους αρχαίους Έλληνες διαφορετικών εποχών και διαφορετικών πεποιθήσεων να διαλέγονται και να αντιπαράθενται μεταξύ τους ή με αλλοεθνείς. Η αρχαιότητα προβάλλει έτσι από τη μια πλευρά επίκαιρη και από την άλλη σύνθετη, πολύμορφη και αντιφατική.

Έλλη Λεμονίδου

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (1914-1918) Ιστορία μιας οικουμενικής καταστροφής

Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2020, ΣΕΛ.: 216, ΤΙΜΗ: 13.00 €

Λίγα θέματα στη διεθνή ιστοριογραφία μπορούν να συγκριθούν ως προς το εύρος και την ανθεκτικότητα του επιστημονικού ενδιαφέροντος –αλλά, σε μεγάλο βαθμό, και ως προς την αναγνωστική ζήτηση– με το ερώτημα περί των αιτίων και των απαρχών του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η πρώτη έχει να κάνει με τη σπουδαιότητα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, εξεταζομένου στο σύνολό του, ως ιστορικού γεγονότος και η δεύτερη με τη σχετικά μικρή εξοικείωση του ελληνικού κοινού με τις πραγματικές του διαστάσεις και τη συνολική του δυναμική στην ευρωπαϊκή και παγκόσμια ιστορία του 20ού αιώνα.

Όσον αφορά την πρώτη διαπίστωση αδιάσειστο τεκμήριο αποτελούν οι εκτιμήσεις κορυφαίων ιστορικών και διανοητών, ο όγκος της διεθνούς βιβλιογραφίας και η αναθέρμανση και διεύρυνση του ενδιαφέροντος για τη μελέτη, ανάλυση, επαναξιολόγηση, αλλά και ενθύμηση του γεγονότος με αφορμή τη συμπλήρωση εκατό ετών από την διεξαγωγή των εχθροπραξιών.

Σε ό,τι αφορά το δεύτερο θέμα, είναι γεγονός ότι ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος αποτελεί σε πολύ μεγάλο βαθμό –συμπεριλαμβανομένης της ελληνικής του διάστασης– έναν «άγνωστο πόλεμο» για το ελληνικό κοινό, συχνά ακόμα και για του ειδικούς. Για μια σειρά από λόγους, η πρόσληψη του συγκεκριμένου γεγονότος στην Ελλάδα υποτάχθηκε διαχρονικά σε μια σειρά από προτεραιότητες και αξιολογήσεις, βάσει των οποίων δόθηκε πολύ μεγαλύτερη βαρύτητα σε άλλα γεγονότα, ενώ αποσιωπήθηκε η διεθνής διάσταση του γεγονότος και η όποια σύνδεσή του με την ελληνική Ιστορία. Η προοπτική ανάδειξης της μνήμης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα συνδέεται με μακρές και σύνθετες διεργασίες, στις οποίες πέρα από την ακαδημαϊκή

ιστοριογραφία, καθοριστικός είναι ο ρόλος των φορέων της Δημόσιας Ιστορίας από τη διδασκαλία του μαθήματος της Ιστορίας στο σχολείο έως τις οπτικοακουστικές παραγωγές και το διαδικτυακό υλικό για την περίοδο.

Η συζήτηση για τα βαθύτερα αίτια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ανάγεται συχνά από τους ιστορικούς στη διαμόρφωση του ευρύτερου γεωπολιτικού και κοινωνικοοικονομικού σκηνικού στην Ευρώπη κατά τον 19ο αιώνα.

Το βιβλίο της Έλλης Λεμονίδου προσφέρει μια σύντομη και περιεκτική επισκόπηση όλων των βασικών όψεων του πολέμου, επιχειρώντας να συνοψίσει σε λίγες σελίδες τη βασική γνώση που έχει συσσωρευτεί και κωδικοποιηθεί για κάθε μια από τις πολυσυζητημένες αυτές παραμέτρους. Παράλληλα αξιοποιεί τη μεγάλη δυναμική από τις εκδηλώσεις της εκατονταετηρίδας, προκειμένου να θέσει τα ζητούμενα και τις νέες προκλήσεις της έρευνας γύρω από το θέμα σε διεθνές επίπεδο. Ένα βιβλίο που απευθύνεται τόσο στον απλό αναγνώστη όσο και στον επιστήμονα ιστορικό, καθώς λειτουργεί ως οδηγός για την προσέγγιση και κατανόηση ενός κομβικού γεγονότος της παγκόσμιας ιστορίας, υιοθετώντας συνειδητά αφήγητη απλή και κατανοητή.

Στέφανος Κακλαμάνης

Η κρητική ποίηση στα χρόνια της Αναγέννησης (14ος-17ος αι.)

Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2020

ΤΟΜΟΣ Α΄ Εισαγωγή, ΣΕΛ.: 388, ΤΙΜΗ: 28,00 €

ΤΟΜΟΣ Β΄ 14ος-17ος αι., ΣΕΛ.: 645, ΤΙΜΗ: 34,00 €

ΤΟΜΟΣ Γ΄ περ. 1580 - 17ος αι., ΣΕΛ.: 758, ΤΙΜΗ: 38,00 €

Ο πολιτισμός στα χρόνια της βενετικής παρουσίας στην Κρήτη συνδέεται αιτιακά με το κίνημα της Αναγέννησης που εκδηλώθηκε στην Ιταλία από τις αρχές του 14ου έως τα τέλη του 16ου αιώνα. Στο πλαίσιο της κρητικής λογοτεχνίας, ο όρος «Αναγέννηση» έχει χρησιμοποιηθεί

για να δηλώσει τα λαμπρά καλλιτεχνικά και πολιτισμικά επιτεύγματα του 16ου αιώνα στην Κρήτη και συνδέεται με την εκπληκτική αλληλογονιμοποίηση πολιτισμών που συνέβη σε μια κοινωνία η οποία είχε αναπτύξει κατά τον αιώνα αυτόν ένα δικό της ομοιογενή χαρακτήρα, ούτε ελληνικό, ούτε ιταλικό αλλά κρητικό.

Σε σχέση με την κρητική λογοτεχνία ο όρος «Αναγέννηση» προσδιορίζει την ιστορική περίοδο κατά την οποία η Μεγαλόνησος ήλθε σε επαφή με τον υλικό και πνευματικό πολιτισμό της Ιταλίας, και συνάμα την ανάδυση και την άνθηση του ενδιαφέροντος για την προσωπική λογοτεχνία και την γραφή της στην Κρήτη σε μια γλωσσική μορφή που κινήθηκε, αρχικά, στον άξονα της δημόδους πριν στραφεί στο τοπικό ιδίωμα, το υιοθετήσει, το καλλιεργήσει και αναδείξει τις εκφραστικές του δυνατότητες.

Καρπός πολύχρονης έρευνας των ιστορικών και γραμματειακών πηγών, η μελέτη του Στέφανου Κακλαμάνη –καθηγητή Νεοελληνικής Φιλολογίας στο ΕΚΠΑ–, παρουσιάζει την ελληνόγλωσση ποιητική παραγωγή της Κρήτης από τον 14ο ως τα τέλη του 17ου αιώνα μέσα στα ιστορικά, κοινωνικά, ιδεολογικά και αισθητικά της συμπραζόμενα. Κεντρική θέση στην προσέγγιση αυτή κατέχουν τόσο οι δημιουργοί και τα

έργα τους, όσο και η κοινωνία που τα προκάλεσε, τα προσέλαβε και τα απόλαυσε.

Το όλο εγχείρημα αναπτύσσεται σε τρεις τόμους: ο πρώτος περιλαμβάνει εισαγωγή στην εποχή και στη λογοτεχνία της κρητικής Αναγέννησης· ο δεύτερος και ο τρίτος παρακολουθούν τους αναβαθμούς της λογοτεχνικής παραγωγής από τις πρώτες εκδηλώσεις της ως τις ύστερες μέρες της μέσα από μια ανθολογία κειμένων με βιοεργογραφικές εισαγωγές, πραγματολογικά, ερμηνευτικά και κριτικά σχόλια, βιβλιογραφικά σημειώματα, γλωσσάρι και ευρετήρια.

Το έργο απευθύνεται στον αναγνώστη της λογοτεχνίας είτε είναι εξοικειωμένος είτε όχι με την Ιστορία και τον πολιτισμό της κρητικής Αναγέννησης. Σκοπός του Στ. Κακλαμάνη είναι να παρουσιάσει την ποιητική παραγωγή και τις στοχαστικές προσαρμογές που συντελέστηκαν στη λογοτεχνία της Κρήτης κατά την μακράιωνη συνύπαρξη των δυο εθνοτήτων στο νησί· παράλληλα να περιγράψει την πορεία από την ανοικτή αντιπαράθεση στην ειρηνική συμβίωση και στη συνειδητή διάπλαση μιας κοινωνίας με υψηλό δείκτη συνεκτικότητας, φιλοκαλίας και καλλιτεχνικής ωριμότητας, τα πνευματικά επιτεύγματα της οποίας παραμένουν μοναδικά και ανεπανάληπτα έως σήμερα.

ΟΡΙΖΟΝΤΙΑ

1. Προσωκρατικός φιλόσοφος υποστηρικτής της δημοκρατίας
2. Τον Νοέμβριο του 1988 ανακήρυξε την ανεξαρτησία της
3. Δάσκαλος του ιερού λόγου του Ισλάμ
4. .. Ράσελ, βρετανός πρωτοποριακός σκηνοθέτης — Μοναρχικό ένδυμα
5. ... ιν όρος του πόκερ — Θηλυκό άρθρο — Ευρωπαϊκό ταμείο για τους άπορους (αρχικά)
6. Διατροφικό συμπλήρωμα αδυνατίσματος
7. Σώζω, Λυτρώνω (αρχ.) — Συνθετικό της νέας ονομασίας της Κεϋλάνης
8. Αρχικά εκπαιδευτικό ιδρύματος — Ολλανδικό χωριό με ορθόδοξο μοναστήρι
9. Ιταλικό εγώ — Πολιτικό-θρησκευτικό κίνημα που υποστήριζε ο Μπομπ Μάρλεϊ
10. Παραδοσιακοί υπάρχουν παντού στην Ελλάδα
11. Μικρά παρασιτικά ζώφια

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
2									
3						■		■	
4			■						■
5		■			■				
6									■
7						■			
8				■					
9		■							■
10								■	
	■	11							

ΚΑΘΕΤΑ

1. Φιλόδημος ο .., αρχαίος φιλόσοφος με πλούσιο συγγραφικό έργο
2. Ισχυρή στρατιωτική κάστα του Μεσαίωνα
3. Γκρο .. κινηματογραφικός όρος — Συνθετικό μουσικού είδους — Τα χωρίζει το λάμδα
4. Αρχικά εθνικού μετώπου — Οθωμανικά κτήματα γης
5. Λογοτεχνικό είδος του πεζού λόγου — Έχουν όλοι οι στρατιώτες (αρχικά)
6. Άλλη ονομασία του Κισσάβου — Θεωρείτο αδέκημα ήδη από το 18ο π.Χ. αιώνα (αιτ.)
7. Δύο σύμφωνα — Τίτλος ευγενείας — Με την πρόθεση σε δηλώνει τόπο
8. Η μικρότερη γερμανόφωνη χώρα του πλανήτη
9. Παρατατικός του ειμί — Ιθαγενής λαός του Καυκάσου
10. Μια εκδοχή του μεταξοσκώληκα — Της μόδας (ξεν.) — Αιγυπτιακή θεότητα

ΛΥΣΗ ΣΤΑΥΡΟΛΕΞΟΥ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ

ΟΡΙΖΟΝΤΙΑ: • 1. ΚΑΦΑΝΤΑΡΗΣ • 2. ΡΙΑΛΤΟ — ΕΡΕ • 3. ΑΓΡΟΙΚΩ — ΟΠ • 4. ΝΕΟΝ — ΑΤΑΝΙ • 5. ΙΑ — ΝΗΠΙΑ • 6. ΩΣΤΗΡΙΑ — ΚΟ • 7. ΤΣΑΤ — ΟΡΦ • 8. ΑΡΤΟΚΩΣΤΑ • 9. ΚΕ — ΣΕΛΑΣΙΕ • 10. ΗΒΗ — ΛΙΖ — ΝΑ • 11. ΣΑΝΤ — ΟΪΡΑΤ ΚΑΘΕΤΑ: • 1. ΚΡΑΝΙΩΤΑΚΗΣ • 2. ΑΙΓΕΑΣ — ΡΕΒΑ • 3. ΦΑΡΟ — ΤΤΤ — ΗΝ • 4. ΑΛΟΝΝΗΣΟΣ • 5. ΝΤΙ — ΗΡΑΚΕΛ • 6. ΤΟΚΑΠΙΤΩΛΙΟ • 7. ΩΤΙΑ — ΣΑΖΙ • 8. ΡΕ — ΑΑ — ΟΤΣ • 9. ΗΡΩΝ — ΚΡΑΙΝΑ • 10. ΣΕΠΙΛΟΦ — ΕΑΤ